

**«ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ»
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ**

**ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
8 (2)**

Երևան 2020

Ցեղասպանագիտական հանդես

Գլխավոր խմբագիր

Հարություն Մարության, պ.գ.դ.,

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ

Էդիտա Գոդյան, պ.գ.թ.,

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Խմբագրական խորհուրդ

Աննա Ալեքսանյան, Քլարկի համալսարան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

Մելինե Անումյան, պ.գ.թ., Արևմտահայոց հարցերի ուսումնասիրությունների կենտրոն,
Հայաստան

Արսեն Ավագյան, պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան

Ռայմոնդ Գևորգյան, պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ
արտասահմանյան անդամ, Ֆրանսիա

Անդրանիկ Դաքեայան, քաղաքագիտության դոկտոր, Հայկազյան համալսարան,
Լիբանան

Ռոբերտ Թաթոյան, պ.գ.թ., «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ»
հիմնադրամ, Հայաստան

Վահե Թաշճյան, պատմագիտության դոկտոր, «Հուշամատյան» ծրագիր, Գերմանիա

Վալերի Թունյան, պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի տուրիզմի և սերվիսի պետական
համալսարանի երևանյան մասնաճյուղ, Հայաստան

Անահիտ Խոսրոնա, պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան

Աշոտ Հայրունի, պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան

Էկե Հարթման, պատմագիտության դոկտոր, Մյունխենի Լյուդվիգ-Մաքսիմիլիանս
համալսարան, Գերմանիա

Սևանե Ղարիբյան, իրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Ժնևի համալսարան,
Շվեյցարիա

Նարինե Մարգարյան, պ.գ.թ., «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ»
հիմնադրամ, Հայաստան

Հայկ Մարտիրոսյան, պ.գ.թ., Լեփսիոսհաուս, Պոտսդամ, Գերմանիա

Վահրամ Շեմասյան, բանասիրության դոկտոր, պրոֆեսոր, Կալիֆորնիայի պետական
համալսարան, Նորթրիջ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

Պետրոս Տեր-Մաթոսյան, պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Նեբրասկա-Լինքոլնի
համալսարան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

Ռուբինա Փիրումյան, բանասիրության դոկտոր, պրոֆեսոր, Կալիֆորնիայի
համալսարան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ

***Ts'eghaspanagitakan handes* (“Journal of Genocide Studies”)**

Editor in Chief:

Dr. Harutyun Marutyan, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

Associate Editor:

Dr. Edita Gzoyan, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

Editorial Board

Anna Aleksanyan, Clark University, USA

Dr. Meline Anumyan, Research Center on Western Armenian Studies, Armenia

Dr., Prof. Arsen Avagyan, Yerevan State University, Armenia

Dr. Antranik Dakessian, Haigazian University, Lebanon

Dr., Prof. Bedross Der Matossian, University of Nebraska-Lincoln, USA

Dr. Elke Hartmann, Ludwig-Maximilians-Universität München, Germany

Dr., Prof. Ashot Hayruni, Yerevan State University, Armenia

Dr., Prof. Sévane Garibian, University of Geneva, Switzerland

Dr., Prof. Raymond Kevorkian, foreign member of National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, France

Dr. Anahit Khosroeva, Institute of History, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Dr. Narine Margaryan, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

Dr. Hayk Martirosyan, Lepsiushaus, Potsdam, Germany

Dr., Prof. Rubina Perroomian, University of California, Los Angeles (UCLA), USA

Dr., Prof. Vahram Shemmassian, California State University, Northridge, USA

Dr. Vahé Tachjian, Houshamadyan Project, Germany

Dr. Robert Tatoyan, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

Dr. Valery Tunyan, Russian State University of Tourism and Services, Yerevan Branch, Armenia

Тсехаспанагитакан андес («Журнал исследований геноцида»)

Главный редактор

Арутюн Марутян, доктор ист. наук, фонд «Музей-институт Геноцида армян», Армения

Заместитель главного редактора

Эдита Гзоян, канд. ист. наук, фонд «Музей-институт Геноцида армян», Армения

Редакционная коллегия

Арсен Авагян, доктор ист. наук, профессор, Ереванский государственный университет, Армения

Ашот Айруни, доктор ист. наук, профессор, Ереванский государственный университет, Армения

Анна Алексанян, Кларкский университет, Соединённые Штаты Америки

Мелине Анумян, канд. ист. наук, Центр изучения западноармянских вопросов, Армения

Элке Артманн, доктор истории, Мюнхенский университет Людвиг-Максимилианс, Германия

Севанэ Гарибян, доктор права, профессор, Женевский университет, Швейцария

Раймонд Геворгян, доктор истории, профессор, иностранный член НАН РА, Франция

Андраник Дакесян, доктор политологии, Айказян университет, Ливан

Айк Мартиросян, канд. ист. наук, дом-музей Лепсиуса (Лепсиусхаус), Потсдам, Германия

Нарине Маргарян, канд. ист. наук, фонд «Музей-институт Геноцида армян», Армения

Рубина Пирумян, доктор филологии, профессор, Калифорнийский университет в Лос-Анджелесе, Соединённые Штаты Америки

Роберт Татоян, канд. ист. наук, фонд «Музей-институт Геноцида армян», Армения

Ваге Ташчян, доктор истории, проект «Ушамадян», Германия

Петрос Тер-Матосян, доктор истории, профессор, Университет Небраски-Линкольна, Соединённые Штаты Америки

Валерий Тунян, доктор ист. наук, профессор, ереванский филиал Российского государственного университета туризма и сервиса, Армения

Анаит Хосроева, канд. ист. наук, Институт истории НАН РА, Армения

Ваграм Шеммассян, доктор филологии, профессор, Калифорнийский государственный университет в Нортридже, Соединённые Штаты Америки

Ցեղասպանագիտական հանդեսը (ISSN 1829-3980) գրախոսվող պարբերական է և լույս է տեսնում տարին երկու անգամ՝ մայիսին և դեկտեմբերին, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի կողմից (Հայաստանի Հանրապետություն, ք. Երևան, 0028, Ծիծեռնակաբերդի խճուղի 8/8, հեռ.՝ (+374 10) 39 09 81, www.genocide-museum.am): Հանդեսը Հայաստանում ցեղասպանագիտության ոլորտի հիմնական պարբերականն է, որի նպատակն է ցեղասպանությունների ուսումնասիրությունը՝ պատմական, սոցիալ-հոգեբանական, ժողովրդագրական, կրոնական, մարդաբանական, իրավական, սեռային, մշակութաբանական և այլ գիտակարգերի տեսանկյունից՝ Հայոց ցեղասպանության շեշտադրմամբ: *Ցեղասպանագիտական հանդեսում* տպագրված հոդվածները, գրախոսությունները և այլ նյութերն արտահայտում են հեղինակների մոտեցումները, որոնք կարող են չհամընկնել «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի մոտեցումներին: «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամը որևէ իրավական պատասխանատվություն չի կրում հեղինակների սխալների և բացթողումների համար: *Ցեղասպանագիտական հանդեսն* ինդեքսավորվում է Գիտական հղման հայկական ցուցչի (ԳՀՀՑ) մատենագիտական շտեմարանում: Հոդվածները և գրախոսությունները կարելի է ներկայացնել տպագիր կամ ուղարկել հետևյալ էլեկտրոնային հասցեին՝ handes@genocide-museum.am:

Ts'eghaspanagitakan handes ("Journal of Genocide Studies") (ISSN 1829-3980) is a peer-reviewed journal and published twice a year in May and December by the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation (8/8 Tsitsernakaberd highway, 0028 Yerevan, Republic of Armenia, (+374 10) 39 09 81, www.genocide-museum.am). *Journal of Genocide Studies* is the main forum for scholarship in the field of genocide studies in Armenia and features articles, reviews and other relevant materials related to the study of genocides from historical, social-psychological, demographic, religious, anthropological, legal, gender, cultural and other scientific fields with a special emphasis on the Armenian Genocide. Articles, reviews and other materials published in the *Journal of Genocide Studies* reflect the opinion of the authors and may not necessarily coincide with the approaches of the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation. The Armenian Genocide Museum-Institute Foundation cannot accept any legal responsibility for the errors and omissions made by the authors. *Journal of Genocide Studies* is indexed/abstracted in the Armenian Science Citation Index (ASCI). Articles, reviews, and other relevant materials can be presented in print or sent to the following address: handes@genocide-museum.am.

Тсехаспанагитакан андес («Журнал исследований геноцида») (ISSN 1829-3980) – рецензируемое издание, выходит в свет два раза в год, в мае и декабре. Журнал издается фондом «Музей-институт Геноцида армян» (Республика Армения, г. Ереван, 0028, Цицернакабердское шоссе 8/8, (+374 10) 39 09 81, www.genocide-museum.am). Это единственное в Армении периодическое издание в области геноцидоведения, целью которого является научное изучение геноцидов с исторической, социально-психологической, социологической, этнографической, религиозной, антропологической, юридической, гендерной, культурной и других точек зрения с акцентированием на исследование Геноцида армян. Статьи, обзоры и другие материалы, опубликованные в «Журнале исследований геноцида», отражают мнение авторов и могут не совпадать с подходами фонда «Музей-институт Геноцида армян». Фонд «Музей-институт Геноцида армян» не несет юридической ответственности за ошибки, допущенные авторами. «Журнал исследований геноцида» индексируется в Армянском индексе научного цитирования (АИНЦ). Статьи, обзоры и другие материалы могут быть представлены в печатном виде или отправлены по следующему электронному адресу: handes@genocide-museum.am.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Շուշան Ռ. Խաչատրյան

*Հայիդե Էդիսիլը և հայ երեխաների թրքացումն Անթուրայի որբանոցում.
պորթլեմային դաշտի նշագծում.....*9

Նարինե Վ. Մարգարյան

*Ջրեյլի որբանոցի աշակերտական «Տուն» ամսագիրը.
ազգային վերակերտման փորձ.....*42

Աննա Ա. Վարդանյան

Թեհմինե Ռ. Մարտոյան

*Ճապոնական նավի հետագծով.
Զմյուռնիայի հայերի և հույների փրկուղին.....*76

Նարինե Ս. Հակոբյան

*1894-96 թթ. արևմտահայերի կոտորածներն արևմտյան անգլալեզու
պատմագիտական գործերում (1970-ական - 2010-ական թթ.).....*96

Արամ Ռ. Միրզոյան

*Հայոց ցեղասպանության մեջ Գերմանական կայսրության մեղսակցության
թեմայի հետազոտության որոշ հեռանկարներ.....*121

*Հեղինակների մասին.....*139

*Էթիկայի կանոններ.....*143

*Ցուցումներ հեղինակներին.....*144

CONTENT

ARTICLES

Shushan R. Khachatryan

*Haildé Edip and the Turkification of the Armenian Children at
Antoura Orphanage: Identification of the Problem Field.....*9

Narine V. Margaryan

*Tun Pupils' Magazine of Jbeil Orphanage:
an Attempt of National Reconstruction.....*42

Anna A. Vardanyan

Tehmine R. Martoyan

*Tracking the Japanese ship:
the Rescue Route of Smyrna's Armenians and Greeks.....*76

Narine S. Hakobyan

*Western English-language Historiography of the Hamidian
Massacres (1970s-2010s).....*96

Aram R. Mirzoyan

*Some Prospects for Studying the Complicity of German Empire
in the Armenian Genocide.....*121

*About the Authors.....*139

*Ethical Guidelines.....*143

*Instruction for Authors.....*144

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Шушан Р. Хачатрян

*Халиде Эдип и туркификация армянских детей в приюте Антуры:
обозначение проблемного поля.....*9

Нарине В. Маргарян

*Журнал «Тун» воспитанников сиротского приюта Джебейла:
попытка национального обновления.....*42

Анна А. Варданян

Тегмине Р. Мартоян

*За траекторией японского корабля:
путь спасения армян и греков Смирны.....*76

Нарине С. Акопян

*Гамидовская резня в западной англоязычной историографии
(1970-е - 2010-е годы).....*96

Арам Р. Мирзоян

*Некоторые перспективы изучения соучастия Германской империи
в Геноциде армян.....*121

*Об авторах.....*139

*Правила этики.....*143

*Руководство для авторов.....*144

Շուշան Ռ. Խաչատրյան
պատմական գիտությունների թեկնածու

**ՀԱԼԻԳԵ ԷԴԻՓԸ ԵՎ ՀԱՅ
ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԹՐԲԱՑՈՒՄՆ ԱՆԹՈՒՐԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑՈՒՄ.
ՊՐՈԲԼԵՄԱՅԻՆ ԴԱՇՏԻ ՆՇԱԳԾՈՒՄ¹**

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Անթուրայի որբանոց, Հալիդե Էդիփ, հայ որբեր, թրքացման քաղաքականություն, զինվորական, «նոր ենիչերիներ», եվզենիկա:

*«Դուրսը, Խալիտը Էտիպ կը քալեր, կարծեք երանութեան մէջ ըլլար:
Այս կինը տարբեր աշխարհի մէջ ըլլար կը թուէր:
Սովի, գրկանքի աշխարհին մէջ ապրող միակ երջանիկ արարածը:
Կէսօրէ ետք երբ որբերը դասարանները կը մտնէին,
Խալիտը Էտիպ ալ կը քաշուէր իր յարկաբաժինը:
Օրին մէկն ալ գրոյց շրջեցաւ թէ Խալիտը Էտիպ
որբերու կեանքին մասին կը գրէ: Զրոյցներ կը շրջէին,
որ մեծ տղաքներուն արիւնը կը ծծէ:
Շատ բաներ, հաւատալի թէ անհաւատալի, կը պատմէին:
Որն էր ճիշդը, որը՝ շինծուն, յայտնի չէր»²:*

Հայտնի փաստ է, որ քրիստոնյա մանուկների իսլամացումն Օսմանյան կայսրությունում ունեցել է երկար դարերի պատմություն: Երևույթը տարբեր կտրվածքով ուսումնասիրվել և ուսումնասիրվում է՝ գիտական հանրության մատուցելով նորանոր բացահայտումներ ու շերտեր: Քրիստոնյա երեխաների իսլամացմամբ զբաղվող կայսերական ինստիտուտը հայտնի էր *դևշիրմեի*³ քրիստոնյաներից վերցվող «արյան հարկի» ձևով, որի հետևանքով պատրաստվում էին ենիչերի զինվորականներ՝ սուլթանին ծառայելու համար, որոնք հայտնի էին իրենց հատուկ դաժանությամբ ու արյունաբերու համբավով: Հետաքրքրական է, որ չնայած այն բանին, որ այդ ենիչերիական կորպուսն Օսմանյան կայսրությունում պաշտոնապես (սակայն, գուցե՝ մշակութային իմաստով՝ դեռ ոչ) դադարել էր գործել արդեն սկսած XVIII դարի սկզբից³, այդուհանդերձ, քրիստոնյա երեխաների բռնի կրոնափոխությունները չդադարեցին: Ավելի զարգացավ կրոնափոխության ինստիտուտի սոցիալական նշանակությունը, իսկ Հայոց ցեղասպանության ընթացքում հայ երեխաների բռնի իսլամացումն ու թրքացումն իրականացվում էր թե՛ առօրեական ցաքուցրիվ կերպով, և թե՛ պետական վերնախավի ու ծառայողների կողմից՝ հատուկ ընտրելով ու իբրև

1 Հոդվածը ստացվել է 12.09.2020 և ընդունվել է տպագրության 01.10.2020: Սույն ուսումնասիրությունը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գիտության կոմիտեի տրամադրած 19YR.6F036 ծածկագրով դրամաշնորհի շրջանակում:

2 Գառնիկ Բանեան, *Յուշեր մանկության և որբության* (Անթիլիաս-Լիբանան, տպարան կաթողիկոսության հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1992), 209:

3 Տե՛ս օրինակ Արտակ Շաքարյան, «*Արյան հարկը*» Օսմանյան կայսրությունում. *դևշիրմե* (Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2006), 128:

ստրկական ուժ գործածելով: Երկու դեպքում էլ հատկանշական էր բռնի կրոնափոխումն ու բռնի ամուսնանալը հայ աղջիկների հետ:

Այս շարքում յուրահատուկ ուշադրություն են գրավում թրքական պետական որբանոցները, որտեղ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ հավաքվում էին հայ երեխաները՝ մեծամասնություն կազմելով առհասարակ քրիստոնյա երեխաների բազմության մեջ, և անցնում էին թե՛ ինքնության ջնջման, թե՛ հայ ինքնությունը մոռացության պարտադրելով՝ մոսուլմանական ինքնության սերմանման բռնի ճանապարհով: Այսպիսի որբանոցներից էր Անթուրայի որբանոցը, որի պատմության և գաղափարական տարբեր շերտերին անդրադարձ կկատարվի սույն հոդվածով:

Երիտթուրքական կառավարությունը հայ որբերին ուծացնելու նպատակով որբանոցներ է բացում Հալեպում, Բեյրութում, Անթուրայում, Մարդինում, Ուրֆայում, Դիարբեքիրում, Կեսարիայում, Մալաթիայում, Արմաշում և մի շարք այլ վայրերում: Թուրքական որբանոցներ կամ կրոնափոխությամբ և թրքացմամբ զբաղվող կենտրոններ են հիշատակվում նաև Էնկյուրիում, Արաբկիրում, Ադանայում, Մարաշում, Գաաթեմունիում, Խառնըում, Խարբերդում, Դորթ-Յոլում, Բողազլյանում, Մեզրեում, Սերաստիայում, Սամսունում և այլուր: Հաճախ հայ երեխաներին տեղից տեղ էին տեղափոխում՝ նույն վայրում պահելով կարճ ժամանակով, որպեսզի հարազատները չկարողանային գտնել նրանց⁴, երեխաներին բաժանում էին թուրք ընտանիքներին, օսմանյան պաշտոնյաներին, կամ էլ վերջիններս անձամբ էին երեխաներին ընտրում ու տանում իրենց հետ⁵:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում երիտթուրքական կուսակցական վերնախավի, կուսակցության կենտրոնական գործիչների ու համակիրների անմիջական ենթակայությամբ գործող իսլամացմամբ ու թրքացմամբ զբաղվող կառույցների գործունեության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները սակավաթիվ են: Այդ որբանոցների, մասնավորապես Անթուրայի որբանոցի⁶ գործունեությանը

4 Հմմտ. Հալեպի փրկության տան սաների ցուցակի՝ No. 1778, No. 1779 թվահամարների պատմությունները Արաբկիրի թրքական որբանոցի մասին, որոնցից երևում է, որ որբերին երկար չէին թողնում մինևույն որբանոցում, երեխաները մնում էին այնտեղ մեկ ամիս, հետո տեղափոխվում էին տարբեր գյուղեր:

5 Տե՛ս օրինակ Յովակիմ Յովակիմեան (Արշակունի), *Պատմություն հայկական Պոնտոսի* (Պէյրութ, տպագրություն «Մշակ»-ի, 1967), 524:

6 *Սուրբ Հովսեփի քոլեջ, Անթուրա* (Collège Saint Joseph, Antoura) – 1834 թ. Լիբանանի Անթուրա հովտում՝ հիսուսյան միաբանության միսիայի շենքում (կառուցվ. 1773 թ.) հիմնված դպրոց՝ լազարիստ կաթոլիկ, ֆրանսիացի հոգևորականների կողմից: Այն համարվում է Մերձավոր Արևելքի պաշտպանված ամենահին դպրոցը: Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում լազարիստ միաբանները վտարվում են թուրքերի կողմից և քոլեջը վերածում թրքական որբանոցի՝ Ջեմալ փաշայի և Հալիդե Էդիփի ղեկավարության ներքո: Դպրոցի իրական տերերը հետ են վերադառնում աշխարհամարտի ավարտից հետո՝ 1919 թ. գարնանը, երբ նախկինում թրքացվող և ապա՝ Կարմիր խաչի հոգածությամբ հանձնված երեխաներին տեղափոխում են տարբեր որբանոցներ՝ Ջբելյ, Դազիր, Անթիլիաս ու Մարզվան: Դպրոցը վերաբացվում է և ցայսօր գործում է իբրև ֆրանսիական կաթոլիկ դպրոց՝ նախադպրոցական (“Maternelle”) և դպրոցական՝ 1-12 դասարաններով. տե՛ս դպրոցի կայքը.

թիրախային կերպով անդրադարձ կատարած հետազոտողներից են Նարինե Մարգարյանը⁷ թեմային նվիրված առաջին հայալեզու գիտական հոդվածով, ինչպես նաև թուրք պատմաբան Սելիմ Դերինգիլը⁸։ Նարինե Մարգարյանը հարուստ նյութ է տալիս հայ երեխաներին պետական մակարդակով իսլամացնելու համար հիմք ծառայած պաշտոնական հրամանների, պետական քաղաքականության առանձնահատկությունների, պատմական անցքերի, Անթուրայի որբանոցի օրինակով՝ կիրառվող մանկավարժական մեթոդների, որբերի պատմությունների, որբանոցներում տեղի ունեցող պատիժների, որբերին իրենց հայ ինքնությանը վերադարձնելու քայլերի վերաբերյալ։ Սելիմ Դերինգիլի ուսումնասիրության օբյեկտը, ինչպես և մեր պարագայում է, Հալիդե Էդիփն է։ Նա իր հոդվածում խոսում է Հայոց ցեղասպանության ընթացքում հայ երեխաների՝ մի խմբից մյուսը բռնի կերպով տեղափոխելու երևույթի մասին, մեկտեղում ցեղասպանագետների կողմից այս հարցի շուրջ արված ուսումնասիրությունները, ներկայացնում Անթուրայի՝ Ջեմալ փաշայի կողմից թրքական որբանոցի վերածվելու պատմությունը։ Առանձին-առանձին անդրադառնում է Անթուրայի երեք որբերի հուշագրություններին և դրանց հաճախ հակադրվող Հալիդե Էդիփի խոսքերին, ժամանակակիցների վկայություններին։

Մեծապես արժևորելով և բարձր գնահատելով Նարինե Մարգարյանի և Սելիմ Դերինգիլի հետազոտական աշխատանքը, մենք որոշեցինք մեր լուրման ներդնել թրքացմամբ զբաղվող ինստիտուտների ուսումնասիրման հարցում, այն է՝ սույն հոդվածով կփորձենք միկրոհարցադրումների միջոցով գիտական հանրության ուշադրությունը բևեռել Անթուրայի որբանոցի գործունեության որոշ ենթատեքստային գաղափարական կողմերի վրա, առաջարկել տեսակետներ, բացատրությունների փորձեր ու հետագա ուսումնասիրությունների համար հարցադրումներ։

Սույն ուսումնասիրությունը կատարելու դրդապատճառներն ու հիմքերը խընդրահարույց դաշտը նշագծելն ու նշագծմանը հետևող համապատասխան վերլուծություններ կատարելն է։ Այսպես, մասնագիտական քննարկումների ընթացքում որոշակիորեն նկատելի է չկողմնորոշվածությունը երիտթուրք աստիճանակարգի հետ առնչվող երկու գործչի և նրանց շփման շրջանակների, գործունեության իրական ուղղվածության ու գաղափարական շեշտերի վերաբերյալ. այդ անձինք են պանթուրիքստ, ֆեմինիստ, գրող, գրագիտուհի, ժամանակակից Թուրքիայում հերոս կնոջ, գաղափարական մարտիկի համբավ ունեցող Հալիդե Էդիփը⁹ և նրա երկրորդ

<http://www.college-antoura.edu.lb/> դիտվել է 19.09.2020:

7 Նարինե Մարգարյան, «Հայ երեխաների թրքացման գործընթացն Օսմանյան կայսրության պետական որբանոցներում (1915 -1918թթ.)», *Յեղասպանագիտական հանդես* 4, no. 1 (2016), 25-43:

8 Selim Deringil, “Your Religion is Worn and Outdated,” at <https://journals.openedition.org/eac/2090>, դիտվել է 20.08.2020:

9 Հալիդե Էդիփ Ադրվաթ (1884-1964), թուրք արձակագիր, քաղաքական գործիչ, համաթրքականության՝ Թուրանի ստեղծման գաղափարախոս, ազգայնական, կանանց իրավունքների մարտիկ։ «Թուրքերի մայրը», ինչպես իրեն հաճախ կոչում են Թուրքիայում, ծնվել է Ստամբուլում, հայրը՝ Մեհմեդ Էդիփը եղել է Արդուլ Համիդ II-ի քարտուղար-գործավարներից մեկը, մայրը՝ Ֆաթմա Բերդիֆեմ հանըմը, մահացել է, երբ Հալիդեն փոքր է եղել (տե՛ս Հալիդե Էդիփի միակ թոռան՝ Օմեր Սայարի՝ Հիքմեթուլլահ Չեքի Սայարի որդու հարցազրույցը, որտեղ նա ասում է, որ Հալիդեն

ամուսինը՝ պոզիտիվիստ բժիշկ, գիտության փիլիսոփայության գաղափարական մարտիկ համարվող, Իսլամի հանրագիտարանի գլխավոր խմբագիր, մի շարք եվրոպական ամսագրերում տպագրված, մոդեռնիստ Ադնան Ադըվարը¹⁰։ Երբեմն,

Իսլամիայից արտաքսված հրեաների սերնդից էր, որոնք իսլամ էին ընդունել, իսկ նրա հայրը՝ Մեհմեդ Էդիբը սուլթանի պալատում՝ գանձարանի պատասխանատուի՝ Ceyb-i Hümayun-ի գործավարն էր. «Bu dünnyadan Halide Edip Adıvar Geçti-1», <http://www.24saatgazetesi.com/bu-dunyadan-halide-edip-adıvar-geçti-1/>, դիտվել է 02.09.2020)։ 1893-1901 թթ. կրթություն է ստացել՝ ընդհատումներով թե՛ հաճախելով Պոսի հունական վարժարաններից մեկը՝ սովորելով հունարեն, թե՛ հայրական տանը՝ մասնավոր ուսուցիչներից, թե՛ հաճախելով Ստամբուլի Օրիորդաց Ամերիկյան քոլեջը, որտեղ հատկապես խորացրել է տարբեր լեզուների իմացությունը, և առաջին թուրք օրիորդն է եղել, որ ավարտել է սույն քոլեջը։ Հալիդե Էդիբի հայրը հակամիապետական էր և իթթիհադականության ջատագով, նրանց տունը ժամանակի ինտելեկտուալ գործիչների հավաքատեղի էր, և հետագայում էլ այդ գիծը վերաճարժեց Հալիդե Էդիբի։ Իր գաղափարների, արտահայտած մտքերի ու մտնեցումների պատճառով 1909 թ. մարտին, երբ հակաիթթիհադական ուժերը գրոհներ են կազմակերպում, Հալիդե Էդիբն ստիպված է լինում իր երկու երեխաների հետ մի որոշ ժամանակ հեռանալ ու թաքնվել Եգիպտոսում։ Այս ընթացքում ճամփորդում է Անգլիա՝ հյուրընկալվելով Իզաբել Ֆրայ անունով բրիտանուհու մոտ, ծանոթանալով հասարակաքաղաքական որոշակի ազդեցություն ունեցող անհատների հետ։ 1916-1917 թթ. իր քրոջ՝ Նագիյե հանըմի հետ նշանակվել է Դամասկոսի, Բեյրութի, Արթուրայի կառավարական դպրոցների ու որբանոցների վերահսկող՝ Ջեմալ փաշայի ղեկավարության ներքո։ Ամուսնացած է եղել իր ուսուցչի՝ մաթեմատիկոս Սալիհ Ջեքի բեյի հետ (1901-1910 թթ.), երկրորդ անգամ՝ բժիշկ Ադնան Ադըվարի հետ (1917-1964 թթ.)։ Երկրորդ ամուսնու հետ միացել է Աթաթուրքի ազգայնական շարժմանը, սակայն հանրապետության հռչակումից հետո՝ ընդդիմադիր դիրք է սկսել զբաղեցնել, ստիպված է եղել ապրել Թուրքիայից դուրս՝ ընդհուպ մինչև Աթաթուրքի մահը։ 1950-1954 թթ. եղել է Թուրքիայի ազգային ժողովի անդամ՝ ընտրված լինելով Իզմիր քաղաքից։ Թաղված է Ստամբուլի Մերթեզֆենդի գերեզմանատանը։ Հալիդե Էդիբն իր ժամանակի ազդեցիկ դեմքերից էր, որի կարծիքն ու գործը կարևոր էր Օսմանյան ու հետագայում՝ նաև՝ թուրքական հանրապետության համար. նրա ինտելեկտուալ աշխարհն առնչվում էր թե՛ գրականությանը, թե՛ գիտության տարբեր ճյուղերին (փիլիսոփայություն, սոցիոլոգիա, պատմություն), թե՛ կրոնին, թե՛ արվեստի տարատեսակ ուղղություններին՝ երաժշտության ու թատրոնին (Հալիդե Էդիբի մասին կենսագրական հիմնական տեղեկությունները քաղել ենք նրա կենսագրական, գաղափարախոսական աշխատություններից. *Memoirs of Halide Edib* (New York, London: Century & Co, 1926), *The Turkish Ordeal* (London, 1928), *Conflict of East and West in Turkey* (Delhi: Maktaba Jamia Millia Islamia, 1935), *Turkey Faces West* (New Haven: Yale University Press, 1930)։

10 *Արդուլիսպ Ադնան Ադըվար* (1882-1955), թուրք բժիշկ, քաղաքական գործիչ, գրող և տեսաբան, զբաղվել է գիտության փիլիսոփայությամբ և պատմությամբ, երիտթուրք կուսակցության աջակից, ֆեմինիստական շարժումների առաջին համակիրներից մեկն է եղել Օսմանյան կայսրությունում։ Հալիդե Էդիբի երկրորդ ամուսինն է (ամուսնացել են 1917 թ. ապրիլի 17-ին)։ Ծնվել է Գալիպոլիում, շատ վաղ տարիքում հոր հետ տեղափոխվել է Ստամբուլ, երբ հորը նշանակել են *Բաբ-ը Մեշիհաթի*՝ շեյխ ուլ-իսլամի գրասենյակի, փոխնախարար։ Մերում է օսմանյան հայտնի գիտնականների ընտանիքից, որն իր արմատները հասցնում էր 17-րդ դարի *Ջելվերթիյե թարիքաթի*՝ սուֆիական միաբանության, հիմնադիր Ազիզ Մահմուդ Հյուդայի էֆենդիին։ Սովորել է Ստամբուլի բժշկական համալսարանում, ապա՝ Ֆրիդրիխ Վիլհելմ համալսարանում (այժմ՝ Բեռլինի Հումբոլդտ համալսարան)։ Ուսումը կիսատ է թողել ու վերադարձել Ստամբուլ՝ անմիջապես երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո։ Առաջնակարգ մասնակցություն է ունեցել *Հիլալ-ը Ահմերի*՝ Կարմիր մահիկի աշխատանքներին, եղել գլխավոր գործավարը, Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ստացել մայրի զինվորական կոչում, պատերազմից հետո ընտրվել է *Հիլալ-ը Ահմերի* ասոցիացիայի նախագահ։ Երիտթուրքերի կառավարման վերջին շրջանում նա ընտրվում է Օսմանյան մեջլիսի պատգամավոր, իսկ 1919 թ. քեմալականների կողմից Ստամբուլում իշխանություն հաստատելուց հետո, կնոջ հետ միասին միանում է թուրք ազգայնականների պայքարին։ Անկարայում (երբ դեռ Մուստաֆա Քեմալը չէր գրավել ողջ Թուրքիան ու իշխանության կենտրոնը հաստատել էր Անկարայում) նա հաջորդաբար եղել է առողջապահության նախարար, ներքին գործերի նախարար և Թուրքիայի ազգային ժողովի փոխնախագահ։ 1926 թ. կնոջ հետ միասին մեղադրվելով Քեմալ Աթաթուրքի հանդեպ կատարված

նորվագծվում է այն մոտեցումը, որ սույն երկու պատմական անձինք չեն եղել հայերի հանդեպ իրականացվող ցեղասպանական քաղաքականության ջատագով, չեն մասնակցել բռնարարքներին ու հալածանքներին, այլ, ընդհակառակը, նույնիսկ փրկել են հայ երեխաներին մահվանից: Գիտությունը չի հանդուրժում անորոշություն, առավել ևս դա մերժելի է ցեղասպանագիտական հարցերում ու, հատկապես, երբ խնդիրը վերաբերում է մարդկանց փրկել-չփրկելու խնդրին: Իսկ սույն պարագայում փրկել-չփրկելու դիսկուրսի առանցքում հայ երեխաներն են, որոնք տարվում էին թրքացման ուղղությամբ աշխատող պետական հովանու ներքո բացված որբանոցներ, և այդու՝ երեխաներին մի խմբից մյուսը տեղափոխելը, դրա փորձը ևս տեղավորվում է Ռաֆայել Լեմկինի մշակած՝ ցեղասպանություն երևույթի սահմանման մեջ¹¹:

Սույն հոդվածի շարադրմանը պատրաստվելիս, նյութի սակավության պատճառով, փորձ է արվել գտնել միմյանց կապվող իրադարձությունների թելերը, հաշվի են առնվել ժամանակի ինտելիգենցիայի համար առանցքային ուղղությունները, գիտության հանդեպ պաշտամունքի հասնող՝ ժամանակի ոգին ու պատմափիլիսոփայությունը, ուշօսմանյան էլիտայի միմետիկ՝ եվրոպականը կրկնօրինակող սալոնների ու ակումբների առանձնահատկությունները, դրանց ներսում տիրող կոնցեպտներն ու մշակույթը, նույնիսկ ուշադրությունը կենտրոնացվել է Հալիդե Էդիփի՝ ժամանակակից կինեմատոգրաֆում ներկայացվող կերպարին ու Արևմուտքում նրա հանդեպ եղած վերաբերմունքին¹²:

մահափորձի մեղսակցության մեջ՝ լքում են Թուրքիան ու տեղափոխվում Եվրոպա: Թուրքիա են վերադառնում Աթաթուրքի մահից հետո, երբ նախագահն Ահմեդ Իսկանդին էր: Աճյունը հանգչում է Ստամբուլի Մերթեզեֆենդի գերեզմանատանը: Հեղինակ է բազմաթիվ գիտական հոդվածների, մենագրությունների, եղել է Իսլամի հանրագիտարանի գլխավոր խմբագիրը, տպագրվել է թուրքական ու եվրոպական մի շարք ամսագրերում, այդ թվում՝ գիտության փիլիսոփայության ու պատմության, արևելյան միստիկ, մարդաբանության երևույթներին առնչվող ամսագրերում (օրինակ՝ *Yeni adam, Belphegor, Isis, Oriens, Oriente Moderno* և այլն): Տե՛ս Hakan Arslanbenzer, “Adnan Adıvar: Science historian and liberal politician,” *Daily Sabah*, at <https://www.dailysabah.com/arts/portrait/adnan-adıvar-science-historian-and-liberal-politician>, դիտվել է 20.09.2020, նաև՝ M. Cavid Buysun, “Doktor Abdülhak Adnan Adıvar,” at <https://core.ac.uk/download/pdf/38327218.pdf>, դիտվել է 20.09.2020:

11 Մանրամասները տե՛ս Էդիտա Գոլյան «Երեխաների բռնի տեղափոխումը որպես ցեղասպանական գործողություն. ձևավորումից դեպի քրեականացում», *Յեղասպանագիտական հանդես* 8, no. 1 (2020), 99-118:

12 Տե՛ս օրինակ հետևյալ գեղարվեստական սերիալը՝ *The Adventures of Young Indiana Jones* [Երիտասարդ Ինդիանա Ջոնսի արկածները] (ԱՄՆ, 1991-1992, ռեժ. Ջորջ Լուկաս), մաս. 17-ում, որը կոչվում է “The Masks of Evil”: Սերիալի ընդհանուր պլոտային գիծը պտտվում է ամերիկյան էլիտայի ներկայացուցիչ հանդիսացող ընտանիքի գավակի՝ Ինդիանա Ջոնսի շուրջ՝ պատկերելով տարբեր երկրներում հայտնի մարդկանց, գործիչների հետ հանդիպումները, և այդ միջոցով ներկայացնում է տվյալ երկրի պատմության համար ակնառու, որոշակիորեն սովորական գծից շեղվող հասարակական, քաղաքական ու մշակութային երևույթները, հեղափոխական կերպարներն ու դեպքերը: Օրինակ՝ Լև Տոլստոյին, Պաբլո Պիկասոյին, սուֆրաժիստուհիների շարժումը, Առաջին աշխարհամարտը, ջազի ու բլյուզի ծնունդը ԱՄՆ-ում, Փարիզի 1919-1920 թթ. խաղաղության գագաթնաժողովը և այլն: Այս շարքում, մասնավորապես, անդրադարձ է կատարվում Հալիդե Էդիփին՝ իբրև մարդասերի, իբրև պատերազմից որբացած այդ թվում՝ հայ, երեխաների փրկող ու խնամող մանկավարժի ու ինտելեկտուալի: 6-8-րդ բույսերում Էդիփի կերպարը հետևյալ դերակատարումն ունի. գրկում ու համբուրում է մի աղջնակի, որից հետո Ջոնսին ու նրա հարսնացուն հետևյալն է ասում. «Այնքան ուժեղ փոքրիկ է, նրա համար կարևորն իմանալն է, որ իրեն սիրում են: Ես բերեցի

Բովանդակային ուղեծիրն ընտրելը բավականին բարդ խնդիր էր, քանի որ առկա էր աղբյուրների սակավություն. թրքացմամբ զբաղվող որբանոցներից միայն մեկի՝ Լիբանանում գտնվող Անթուրայի որբանոցի վերաբերյալ է առկա քիչ թե շատ հստակ աղբյուրագիտական ու հուշագրական հիմք, հայտնի են որբանոցի երեք սանի հուշերը՝ մեկը դեռևս չհրատարակված՝ համակարգչային շարվածքով հուշ, երկուսը՝ գրքի տեսքով հրատարակված: Առկա են Հալիդե Էդիբի՝ անգլերեն գրված հուշերը և մի քանի այլ օժանդակ տեքստային հիմքեր ու լուսանկարներ: Միաժամանակ, Հալիդե Էդիբի հուշագրությանը հավատ ընծայելն առնվազն ոչ գիտական կլիներ, քանի որ ուսումնասիրելով այն, մենք արձանագրեցինք դեպքերի ու դեմքերի, ընդ որում, ոչ միայն հայերի հանդեպ դրսևորվող, միակողմանի, սուրյեկտիվ բացասական վերաբերմունք՝ թաթախված մանիպուլատիվ մտքերով ու դիտարկումներով: Եվ հետևաբար, օրինաչափ հարցադրումներն էլ ավելի շատացան ու հատկապես կենտրոնացումը կատարվեց այն խնդրի շուրջ, որ Հալիդե Էդիբի գրագիտուհին՝ յուրահատուկ մտածողության՝ ինտելեկտի, տեր լինելով, ուներ կոռ համակարգված, կիսաճշմարտություններով ու դեպքերի սքոդումով առաջնորդվող հստակ գործելաճ՝ հաշվի առնելով իր ժամանակի ու ապագայի լսարանը և հնարավոր զարգացումները, ուստի նրա հուշագրությունը, բացի բազմաթիվ անճշտություններից ու գաղտնի կողմերից, բազմաթիվ ինչոսների, ինչպեսների տեղիք է տալիս ու ստիպում կենտրոնանալ մի առանցքային հարցի վրա, թե ինչն է ճշմարտությունը գրածի մեջ, ինչը՝ կիսաճշմարտությունը, և ինչը՝ հորինվածքը: Էդիբի հուշագրության ազնվության ու անաչառության հանդեպ կասկած առաջացավ նաև այն բանից հետո, երբ երկու նախկին հայ որբերի հուշերում Անթուրայի տնօրենուհին ներկայացվում է առնվազն ոչ դրական գույներով, մինչդեռ միմյանցից անկախ գրված նախկին հայ որբերի հուշերի իսկությունն ու հավատարժանությունը հարցեր չեն առաջացնում, քանի որ սահուն կերպով միմյանց լրացնում են, դեպքերի նկարագրության մեջ ճշգրտության աստիճանի շուրջ կասկածների տեղիք չեն տալիս, հնարավորինս անաչառ գիտականության հիմքով համեմատվել են նաև այդ հուշերը, որոնք թեական վերաբերմունքի տեղիք հիմնականում չտվեցին՝ բացառությամբ որոշ ոչ էական, դեպքերի ետուառաջ նկարագրությամբ և մեկ անհամապատասխանությամբ, որ կապված էր Անթուրայի դասարանների չավուշների¹³ հայկական անունների հետ¹⁴:

նրան ինձ հետ՝ Սիրիայից: Չգիտեմ՝ նա Թուրքիայից է, թե՞ Հայաստանից: Նա այնքան վախեցած էր և չէր էլ կարողանում խոսել: Կարծես թե նրա ծնողներին սպանել են հենց իր աչքերի առջև: Հիմա դուք տեսնում եք, թե ինչու է պետք վերջ դնել այս սարսափելի պատերազմին»: Կինոյում արտացոլում գտած այս խոսքն իր մեջ պարունակում է Հալիդե Էդիբի՝ իր հուշերում արտահայտված մոտեցումները մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ: Նա իր հուշերում արտառող կերպով ջանում է ամենը, սկսած Ադանայի ողջակիզումից, ներկայացնել այլ գույներով. Ադանայի կոտորածն իբրև օսմանյան հին ռեժիմի կողմնակիցների իրականացրած, հայկական կուսակցությունների՝ սեփական ժողովրդին նահատակելու և ուշադրություն գրավելու սպանդ (տե՛ս Edib, *Memoirs of Halide Edib*, 283-284), իսկ Հայոց ցեղասպանությունն իբրև երկուստեք իրականացվող սպանդ, ջարդ, հավասար կոտորած՝ օտար ուժերից ուղղորդվող (նույն տեղում, 266, 428, 447):

13 Չավուշ, թուրք. «տասնապետ». պատմականորեն այսպես են կոչվում թրքական գորբերի տասնապետները: Անթուրայի որբանոցի դասարանների ավագները հիշատակվում են այս տիտղոսով:

14 Հմմտ. Բանեան, *Յուշեր*, 40, և «Մելգոն Պետրոսեանի յուշերը Եղեռնի օրերէն ամփոփուած

Սույն համատեքստում հարցադրումների մի փունջ ի հայտ եկավ բժիշկ Ադնան Ադըվարի գործունեության առանձնահատկությունների շուրջ՝ իբրև դարվինիստ, պոզիտիվիստ բժշկի: Հայտնի է, որ երիտթուրք ղեկավար միջուկում կային երկու՝ ուղեղային ու ծրագրային հարցեր բարձրացնող ու որոշումներ կայացնող ու իրագործող բժիշկներ, որոնք նաև կանգնած էին հայերի հանդեպ իրականացվող բժշկական փորձարկումների ետևում. նրանք բժիշկ Նազըմն ու բժիշկ Բեհաեդդինն էին: Այդ մասին իր հոդվածում խոսել է Վահագն Դադրյանը¹⁵: Բժշկական կրթություն ունեցող Բեհաեդդին Շաքիրը, լինելով *Հիլալ-ը Ահմեր*՝ Կարմիր Մահիկ կազմակերպության¹⁶ պատասխանատու և փաստացի Հայոց ցեղասպանության ծրագիրը հղացողներից մեկը, ինչպես նաև *Թեշքիլաթ-ը Մահսուսե*՝ Գաղտնի կազմակերպության ղեկավարը, չէր կարող առնչություն չունենալ բժիշկ Ադնան Ադըվարի հետ, քանի որ վերջինս ևս աշխատում էր *Հիլալ-ը Ահմեր*ում, ինչպես նաև անուն ու վաստակ վայելող գործիչ էր այդ շրջանում, նաև Աթաթուրքի Թուրքիայում: Միաժամանակ, Հայոց ցեղասպանության իրագործման տարիներին երիտթուրք վերնախավի կողմից որևէ բացասական վերաբերմունք չգրանցվեց Ադըվար ամուսինների հանդեպ. եթե նրանք իսկապես փրկում էին հայ երեխաների, ապա դա հիմք պետք է ծառայեր նրանց օտարման, նրանց հանդեպ բացասական վերաբերմունքի իշխող կուսակցության վերնախավային շրջանակի կողմից: Եվ առնվազն նպատակահարմար է պարզել, թե ինչո՞ւ. արդյո՞ք նրանք հավատարիմ գաղափարակից ու հրաման կատարող էին, որ արժանացել էին վստահության, քանի որ հակառակը պնդել, որ նրանք աննշան կերպարներ էին, ուղղակի բացառվում է: Հետաքրքիր է, որ Հալիդե Էդիփն իր՝ 1923 թ. առաջին անգամ անգլերեն լույս տեսած հուշագրության մեջ, որտեղ Անթուրայի որբանոցին հատկացնում է 43 էջ (428-471 էջերը), չի խոսում իր ամուսնու ունեցած դերակատարության մասին ընդհանրապես, այնինչ Անթուրայի որբանոցի սան

Վարդիվառ Յովհաննեսյանի կողմէ՝ [արևմտահայերեն թարգմանություն ֆրանսերենից], *ՀՅԺԻ ֆոնդեր*, ք. 8, թպ. 148, ֆի. 231, էջ 15:

15 Vahakn Dadrian, "The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians," *Holocaust and Genocide Studies* 1, no. 2 (1986): 169-192.

16 *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti* կամ *Կարմիր մահիկի կոմիտե*, հիմնվել է 1868 թ. հունիսի 11-ին, հումանիտար բարեգործական կազմակերպություն՝ օսմանյան կարմիր մահիկի խորհրդանիշով, որն առաջին անգամ օգտագործվել է ռուս-թուրքական 1876-78 թթ. պատերազմի ժամանակ: 1877 թ. վերանվանվել է «Օսմանյան կարմիր մահիկի համայնք», 1923-ին՝ «Թուրքիայի կարմիր մահիկի համայնք», իսկ 1935-ին Մուստաֆա Քեմալի կողմից՝ «Թուրքական կարմիր կիսալուսնի համայնք», ավելի ուշ՝ 1947-ին «Կարմիր կիսալուսնի ասոցիացիա» [Kızılay Derneği]: Ներկայում կոչվում է՝ «Թուրքական կարմիր կիսալուսն» [Türk Kızılayı կամ պարզապես՝ Kızılay]: Միջազգային կարմիր խաչի և կարմիր մահիկի շարժման (անգլ. "International Red Cross and Red Crescent Movement") մաս է, նպատակը, ինչպես ընդհանուր կազմակերպության պարագայում, ռազմագերիներին, վիրավոր և հիվանդ զինվորականներին բժշկական օգնություն ցուցաբերելն է, աղետներից, պատերազմներից, վարակիչ հիվանդություններից տուժած խոցելի խմբերին մարդասիրական օգնություն տրամադրելը՝ ինչպես անցյալում, այնպես էլ՝ ներկայում: Հալիդե Էդիփը եղել է Կարմիր մահիկի ակտիվ կամավորներից մեկը (Chris Gratien, Seçil Yılmaz "Red Crescent Archives (Turkey)," at <http://hazine.info/turkish-red-crescent-kizilay-archives-ankara/> դիտվել է 22.10.2020, "150 Years – From Hilal-i Ahmer to Kızılay (Red Crescent)," at <https://www.skylife.com/en/2019-06/150-years-from-hilal-i-ahmer-to-kizilay-red-crescent> դիտվել է 22.10.2020):

Հարություն Ալբոյաջյանի հուշերում Ադնան Ադըվարը ոչ միայն ներկա է, այլև ունի շատ հստակ դերակատարում. նա որբերին հոգեբանորեն համոզողն է՝ Անթուրա տեղափոխվելու, և Դամասկոսի մզկիթներից մեկի՝ ժամանակավոր ապաստարանից դեպի Ջունիե ու ի վերջո Անթուրա ուղեկցողը՝ երկու զինվորական սպաների ու մի քանի կանանց՝ հավանաբար ուսուցչուհիների, ուղեկցությամբ: Խնդիրն էլ ավելի խորությամբ նայելու դրդապատճառը հենց այս անձինք են, իրենց դերակատարությունն ու մասնագիտությունը, որոնք պետք է լինեին թրքացմամբ զբաղվող որբանոցում, որոնց գործառույթները միգուցե էլ ավելի լայն էին, քան միայն թրքացումը: Սակայն Ադնան Ադըվարի անձին ու գործին, երիտթուրքական չարիքի աստիճանակարգում նրա դիրքին, հետևաբար՝ նրա մասնակցությանը հայերի հանդեպ իրագործվող ցեղասպանական արարքներին, Անթուրայի որբանոցի հետ առնչությանը, նախատեսվում է անդրադառնալ առանձին հոդվածով:

Կարծում ենք խնդրի լուսաբանման համար որոշիչ դերակատարություն ունեցող առանձին մանրամասներ վեր հանելու հարցում, նպաստավոր է նախ հարցադրումներ կատարելը, ինչն իբրև պլան-մինիմում հավակնում ենք կատարել սույն հոդվածում՝ դրանով իսկ որոշակիություն մտցնելու համար խնդրո առարկայի շուրջ: Սույն հոդվածով չենք հավակնի տալու նշված բոլոր հարցերի պատասխանները՝ անդրադառնալով դրանց միայն մի մասին և հետագա ու ածանցվող հարցերի պատասխանները փնտրելու աշխատանքը թողնելով հետագայում:

Հայ երեխաների իսլամացման որոշ առանձնահատկություններ Անթուրայում. Նոր ենիչերիներ

Ընթերցելով Անթուրայի որբերի հուշերը, պարզ է դառնում, որ որբանոցը զինվորական ուղղվածություն ուներ, և երեխաներին զինվորական ծառայության էին նախապատրաստում: Հարություն Ալբոյաջյանն իր հուշերից բացի իր կյանքի պատմությունը հակիրճ ձևով պատմել է նաև Վերժինե Սվազլյանին՝ որոշ հույժ հետաքրքիր տարբերություններով ու ուղղակի բնորոշումներով. օրինակ՝ նա Անթուրայի իրենց որբանոցը կոչում է զինվորական որբանոց¹⁷, որ հատուկ օրենքներ ուներ: Այս բնորոշումն էական է մեր այս ուսումնասիրության համար: Ուստի նպատակահարմար է ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել նաև մինչև Անթուրա տեղափոխվել երեխաներին հավաքագրելու ուղղությամբ տարվող քայլերին:

Գառնիկ Բանյանի հուշի համաձայն՝ Համայի կայարանում՝ Անթուրա տեղափոխվելու մեկնակետում, երեխաների խումբն ականատես է լինում մի զինվորականի պատվավոր ընդունելության արարողությանը. «Մահմուտ Շէվքեթ փաշա¹⁸, ձայն

17 Վերժինե Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն: Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Երկրորդ համարված հրատարակություն (Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2011), Հարություն Ալբոյաջյանի վկայությունը (թ. 247), 439:

18 *Մահմուդ Շեվքեթ փաշա* (1858-1913), ծագումով չեչեն, *Mekteb-i Harbiye*-ի [Ռազմական ակադեմիա] շրջանավարտ օսմանյան զինվորական, իթթիհադական գործիչ, համարվում է օսմանյան ռազմական ավիացիայի հիմնադիրը (1911 թ.): 1908 թ. հեղափոխությունից հետո Սալոնիկում տեղակայված

տուին աջ ու ձախէն: Փաշան, ժպտուն դեմքով անցաւ որբերու առջևէն, յետոյ քանի մը խօսք խօսեցաւ բարձրաստիճան գինուորականներուն և պատուելիին հետ: Այս բոլորին ականատես՝ որբերը քարացած կեցեր էին»¹⁹: Այս կոչից առաջին հայացքից կարելի է կարծել, որ փաշան, որի անունը հնչեցնում են, նույն գինվորականն է, որն անցավ որբերի առջևից, սակայն այդ ժամանակ արդեն Մահմուդ Շեքեր փաշան մահացել էր, և նրա անունը կանչելը կարող էր այլ բանի մասին վկայել. օրինակ, որ որբերին տանում էին պատրաստելու ռազմական կրթության, մասնավորապես ռազմական ավիացիայի բնագավառում, որի հիմնադիրն Օսմանյան կայսրությունում այդ ժամանակ արդեն սպանված՝ իթթիհադականների պահապան Մահմուդ Շեքեր փաշան էր: Վերջինս մեծ գինվորական հեղինակություն էր, և նրա անունը հնչեցնելը ոգեկոչման և գաղափարական պատկանելության նշան կարող էր լինել: Կամ գուցե երեխա լինելով՝ Բանյանի հիշողության մեջ տպավորվել է այդ անունը, այսինքն՝ հնչեցվել է մեկ անուն, մտապահվել՝ մեկ ուրիշը, քանի որ Մահմուդ Շեքերի անունը նաև հոլովվում էր Անթուրայի որբերի երգած փառաբանական երգերում²⁰:

Հարություն Ալթոյաջանը պատմում է, որ ամենաառաջին և միակ դասը որբանոցում գինվորական քայքն էր, հետագայում այլ դասեր հավելվեցին, երբ երեխաների թվաքանակը շատացավ ու սկսեցին անցնել դասեր, որոնք կնպաստեին թրքացմանը՝ օրինակ՝ թուրքերեն լեզու և գրականություն, իսլամ և իսլամի պատմություն²¹: Մելքոն Պետրոսյանը փոխանցում է մի մանրամասնություն, որը կարևոր է մեր այն հետևության համար, որ Անթուրայի թրքական որբանոցում տղա երեխաներն առանձնահատուկ ուղղվածության գինվորական ծառայության համար էին պատրաստվում՝ համենայն դեպս, դա վերաբերում էր առողջ երեխաներին: Մելքոն Պետրոսյանը հաղորդում է, որ իրենք «.... մարզանքը գինուորական ձևով կ'ընէինք, որպէսզի ամէնքնիս գինուոր ըլլայինք երթալու Հարայիյէ Մէքթէյի»²², գինուորական դպրոց»²³: Այն, որ հնարավոր է, որ սույն նպատակը մասնակիորեն իրականացվել է, վկայում է նույն սանի հետևյալ միտքը. «1918 գարնան շատ ատելի խստացուցին, մեզմէ քիչ թէ շատ մեծ և ըմբոստներէն

3-րդ բանակի հրամանատարն էր, որն իր ռազմական կորպուսով 1909 թ. մարտի 31-ին սկսած հակահեղափոխական գործողությունները ճշողն եղավ՝ Արդուլիամիդ II-ին արքայադուրս դառնալով Սալոնիկում: 1913 թ. հունվարից սկսած եղել է օսմանյան մեծ վեզիրը՝ վեց ամիս անց սպանվելով Նազըմ փաշայի հարազատներից մեկի կողմից՝ իբրև վրեժ Նազըմ փաշայի սպանության. “Mahmud Şevket Paşa,” at <https://www.britannica.com/topic/army>, դիտվել է 15.10.2020 թ.:

19 Բանեան, *Յուշեր*, 129:

20 Նույն տեղում, 155:

21 Տե՛ս Ալթոյաջան, *Խաչեղության ճամփաներով*, 40, 44: Բացի նշվածից երեխաներն ունենում էին աշխարհագրության, թվաբանության, քաղաքավարության կանոնների ու բժշկագիտության դասեր, իրագիտություն [=բնագիտություն], երաժշտության ու երգեցողության դասեր. *Մելգոն Պետրոսյանի յուշերը*, 14, նաև՝ Բանեան, *Յուշեր*, 153, 208:

22 *Հարբիյէ Մեքթէյի* (օսմ. *Mekteb-i Erkân-i Harbiyye-i Şâhâne* կամ *Erkân-i Harbiye Mektebi*, իսկ կարճ՝ *Harbiye Mektebi*), ռազմական ակադեմիա Օսմանյան կայսրությունում, հիմնադրման տարեթիվը համարվում է 1834 թվականը: Այն Օսմանյան կայսրության բանակի համար սպայական կադրեր պատրաստող կրթական հաստատություն էր: Ներկայումս խոսակցականում պահպանելով իր պատմական անունը՝ *Harbiye Mektebi*, պաշտոնապես կոչվում է *Kara Harp Okulu*:

23 *Մելգոն Պետրոսյանի յուշերը*, 14:

50 տղայ զատեցին և մի քանի ուսուցիչ, տարին Պոլիս, յետոյ իմացանք, որ Պոլսոյ շրջանները տեղ մը արգելափակած են խիստ հսկողութեան տակ, այս լուրը իմացանք այնտեղէն փախչողէ մը Այնթապցի որուն Մէհմէտ կ'ըսէին»²⁴: Այսինքն՝ Անթուրայի որբերի մի խումբը, այնուամենայնիվ, թրքական կառավարության ձեռնարկած թրքացման գործընթացին ու որոշ նպատակի իրագործման ծառայել է, սակայն աղբյուրների բացակայության պատճառով չենք կարող ասել, թե նրանց հետագա ուղին ինչ հանգրվանի է հասել. արդյոք հայ որբախնամական ծառայությունները, անհատները նրանց հետ են վերադարձրել հայ ինքնությանը՝ պատերազմից հետո, թե՛ նրանք անդարձ կորել են հայության համար, կամ գուցե թե՛ և՛ մեկը, և՛ մյուսը, որը ևս հավանական է:

Նարինե Մարգարյանն իր հոդվածում ունի մեջբերված նման վկայություն. Անթուրայի սան չհանդիսացող մի հայ երեխա՝ Խորեն Գլճյանը, պատմում է Հարբիյե Մեքթեբի տեղափոխվելու մասին. «Խորեն Գլճյանին Հալեպից տանում են Կ.Պոլսի «Հարբիյե» զինվորական կենտրոնական դպրոց: Այստեղ բոլորին պղնձե կնիքներ են տալիս՝ իրենց նոր թուրքական անունով: Նա ստանում է «Ալի օղլու իսլամ» անունով կնիքը, որը տնօրենության կարգադրությամբ միշտ պետք է վզից կախված լիներ»²⁵:

Այն, որ Անթուրայից սաներ են տեղափոխվել Կ.Պոլիս, վկայում է նաև Հարություն Ալբոյաջյանը՝ նշելով ավելի քիչ թվաքանակ՝ 20-30 հոգի, սակայն դժվար է ասել՝ արդյոք նույն ժամանակ տեղի ունեցած տեղափոխության մասին են խոսում երկու որբերը, թե՛, այդ տեղափոխությունները Կ.Պոլիս պարբերաբար են տեղի ունեցել. տեքստից հստակ երևում է, որ այդ տեղափոխությունը եղել է մինչև 1918 թ. աշունը. «Այդ օրերին մեր որբանոց այցելեց մի թուրք ծովային սպա իր թիկնապահ Ռեշաթ Օսբաշիի [կապրալ] հետ, որը շատ ճարպիկ մարդ էր: Նրանք եկել էին, որպեսզի որբանոցից 20-30 որբ տղաների տանեին ծովային դպրոցում սովորելու: Ընտրությունը կատարելով և 10-15 օր մնալով նրանք գնացին: Քանի որ 1918 թվականին քաղաքական վիճակը խառն էր, որբանոցի մի շարք ղեկավարներ գնացին: Նրանց մեջ էր նաև Ռեշաթ բեյը»²⁶: Ամեն դեպքում հստակ է, որ երեխաները, առնվազն նրանց մի որոշ մասը, որոնք համապատասխանում էին այդ գործին, պատրաստվում էր զինվորական ծառայության, ու դա ընկալվում էր իբրև «նոր ենիչերիություն»: Գառնիկ Բանյանը, արդեն ավելի հասուն տարիքում, հենց այդպիսի բնորոշում է տալիս իր մեկ նախադասության մեջ. «.... Անթուրան իր վարչակարգով, իր մանկավարժական հասկացողությամբ, տևապես որբերը սոված պահելու իր անգթությամբ ստիպած էր մեզ որ դառնայինք գող, ասպատակ, փողոցի ստահակ: Բայց ինչ որ կը կատարուէր, մեր ձեռքը չէր: Այդ իրերու կեանքի պայմաններն էին, որ մեզ մարդկութենէ դուրս բերած, այլանդակած էին մեր հոգին: Այնպէս որ եթէ մեր գիտակից կամ բնագդական ընդդիմութիւնը չըլլար

24 Նույն տեղում, 16:

25 Մարգարյան, «Հայ երեխաների թրքացման գործընթացը», 33: Այս հատվածում ամենայն հավանականությամբ «կնիք» ասելով հասկացվում է նշանակը (անգլ. badge), որ գործածվում է թե՛ զինվորական ու ոստիկանական համակարգում և թե՛ բանտերում:

26 Ալբոյաջյան, *Խաչելության ճամփաներով*, 49:

և եթե օրին մէկը թրքանայինք թուրք ազգը հազարէ աւելի գողերով, աւագակներով, աննկարագիր մարդերով աւելցուցած կ'ըլլայինք, շատ յարմար ենիչերիական նոր գունդեր կազմելու համար»²⁷: Համոզված ենք, որ թրքացնելը միայն միջանկյալ, սակայն կարևոր օղակ էր, իսկ վերջնականատակը նրանց պետությանը սպասարկու դարձնելն էր՝ նրանց հայ ու քրիստոնյա ինքնությունը ջնջելով, ինչը որոշ երեխաների պարագայում, ինչպես նկատեցինք վերևում, մեծ հավանականությամբ արվել է: Տղա երեխաներին զինվորական դարձնելու հեռանկարը բխում էր առաջին հերթին մարդուժի պակասից, ընդ որում՝ այնպիսի մարդուժի, որն ունակ կլիներ յուրացնելու պատերազմում անընդհատ զարգացող ու թարմացվող ռազմական տեխնիկայի կիրառման առանձնահատկությունները: Իսկ Օսմանյան կայսրության՝ ցեղասպանվող քրիստոնյա ազգերի մնացորդացը՝ նրանց երեխաներն իրենց մտավոր ունակություններով կարող էին ուղղորդվել այդ ճանապարհով:

Հետաքրքիր գուգադիպությամբ, Հալիդե Էդիփի՝ ավելի քան մեկ տասնամյակ անց լույս տեսած գրքերից մեկում՝ «Թուրքիան դիմադարձում է Արևմուտքին» վերնագրով, կարելի է առանձնացնել ենիչերիական ավանդույթի միանգամայն դեմոկրատական լինելու մասին մտքեր, որոնցից մեկը հետևյալն է. «Դրվածքի ու կարգուկանոնի հանդեպ սերը դեմոկրատական սկզբունքների հետ համադրելու համար պահանջվում էր կայսրության բոլոր ռասաների ներգրավումը այդ կարևոր դասակարգի [ի նկատի ունի զինվորական դասակարգը - Շ. Խ.] մեջ: Նրանք [թուրքերը - Շ. Խ.] հասան այդ նպատակին՝ բոլոր ենթակա ազգերի երեխաներից մի որոշակի քանակի զինվորական ծառայության կոչելով...»²⁸: Էդիփը դեմ էր այդ համակարգը քրիստոնյա պատմաբանների հետևողությամբ «արյան պարտք» կոչելուն ու հավելում է, որ պետք է դրան նայել ոչ թե էթնիկական, այլ այն տեսակետից, թե արդյո՞ք դա պետության համար արդյունավետ ինստիտուտ էր, թե՞ ոչ. նրա պատասխանը մեկն է՝ այն արդյունավետ էր մինչև բուրժուական ֆավորիտիզմի ինստիտուտը չստիպեց այդ ինստիտուտին մղվել ետին պլան ու լուծարվել²⁹: Այս մտքերը օրինաչափորեն մատնանշում են, թե ինչ վերաբերմունք ու մոտեցում երիտթուրք վերնախավի հետ համագործակցող գրագիտուհի Հալիդե Էդիփը կարող էր ի մտի ունենալ Հայոց ցեղասպանության հայ որբերին թրքացնելու գործին մասնակցելիս: Առնվազն կարելի է նկատել էթնիկականի գոհաբերում նպատակահարմարությանը, ինչը և կատարեցին երիտթուրքերը հայերի հանդեպ 1915-1923 թթ.՝ ցեղասպանության իրագործումով և, բացի այդ՝ համոզված ենք, որ եթե գրքի հրատարակման ժամանակ երեխաների տեղափոխումը մի խմբից մյուսը քրեորեն պատժելի լիներ միջազգային իրավունքով, իրեն իբրև արևմտյան լուսավորյալ արժեքների ջատագով ներկայացնող ու սեփական կերպարի, հեղինակության մասին խորապես հոգացող Էդիփը կշրջանցեր ու կխուսափեր այս մտքերն արտահայտելիս: Եվ կարծում ենք, որ այդ հեղինակության մասին հոգալով է նաև նա իր հուշերում լայնորեն բաց թողել հայ երեխաների թրքացմանն առնչվող բազմաթիվ ոչ ցանկալի դրվագներ, որին մասնակցել է ոչ միայն ինքը, այլև ամուսինը,

27 Բանեան, *Յուշեր*, 215:

28 Edib, *Turkey Faces West*, 20:

29 Նույն տեղում, 21:

և որի միջազգային վարկը ևս անհրաժեշտ էր՝ լուսավորչալ երևալու, Արևմուտքին առաջադեմ ներկայանալու կարևոր նպատակ հետապնդելով:

Զարմանալի չի թվա, եթե մի օր պարզվի, որ օրինակ Սարգիս Գյոքչեն - Խաթուն Մեպիլյան անունով հայուհին ևս եղել է կամ Անթուրայում, կամ Անթուրայի կարգի որբանոցում, որտեղ կիրառվել է իսլամացման ու թրքացման այս ողջ արսենալը. հետաքրքիր զուգադիպությամբ՝ նա պատրաստվել է ռազմական կարիերայի համար, իսկ թուրքագետ Ռուբեն Մելքոնյանը նրան նույնիսկ տալիս է «ենիչերի» բնորոշումը. «... եթե զերծ մնանք անհարկի զգացմունքայնությունից, ապա կարող ենք ասել, որ Սարգիս Գյոքչենը կամ Խաթուն Մեպիլյանն իր կենսագրությամբ և ռազմաօդաչուական գործունեությամբ, որքան էլ կոպիտ հնչի, համապատասխանում է *ենիչերի* ձևակերպմանը: Նա վաղ հասակում թուրքացվել ու իսլամացվել է, նրան տվել են ռազմական կրթություն և դաստիարակել «թուրքերի հոր» աղջիկը լինելու հոգեբանությամբ: Ազգային ինքնագիտակցության այն ենթադրյալ առկայծումները, որոնց մասին վկայում են տարբեր աղբյուրներ, միշտ ստորադասվել են թուրքական առաջին օդաչուի, այլ խոսքով՝ ենիչերիի կերպարին»³⁰: «Թուրքերի հոր աղջիկ» լինելը ևս ունի իր զուգահեռը ենիչերիական կորպուսի կոնցեպտի հետ. այն է՝ ենիչերիների՝ սուլթանի սեփականությունը լինելով և անմիջական ենթակայության տակ գտնվելով՝ «սուլթանի երեխաներ» հորջորջվելը³¹:

Գառնիկ Բանյանի հուշերի վերջին մեջբերման մեջ թվարկված բացասական հատկությունները («գող, ասպատակ, փողոցի ստահակ...»), մեր կարծիքով, ևս նպատակային էին սերմանվում. կարող ենք դրանք կոչել թե՛ հոգեբանական փորձարկումներ՝ և թե՛ կտտանքներ: Անթուրայի կառավարչությունը երեխաներին դրդում էր դիմացկունության և գոյության համար պայքարելու՝ քաղցով ու ծարավով, գողության ու ավազակության մղելով, ֆիզիկական կտտանքների ենթարկելով (ֆալախա, ծեծ՝ հիմնականում գլխին), նաև հոգեբանական ներագուման, այդ թվում՝ պատկերների, օրինակ՝ թատրոնի³² շնորհիվ հոգեբանության, աշխարհայացքի ու մտածողության փոփոխության միջոցով:

30 Ռուբեն Մելքոնյան, *Իսլամացված հայերի ինդիվիդուալ շուրջ* (Երևան, «Նորավանք» հրատ., 2009), 26-27:

31 Տե՛ս օրինակ Георгий Введенский, *Янычары* (СПб.: Атлант, 2003), 12, 13:

32 Տե՛ս Ալբյաջյան, *Խաչելության ճամփաներով*, 46, որտեղ հեղինակը պատմում է Բեյրութում աղջիկների մի որբանոցում (տեքստում որբանոցի անունը «Նկրհատխանա» է գրված, գուցե ձեռագրի սխալ ընթերցման արդյունք է, քանի որ նման անվանումով որբանոց չկարողացանք գտնել) մաքուր թրքերենով խաղացած Հովսեփ Գեղեցիկ ներկայացման մասին, որը նվազախմբում նվազող որբերը հեթանոսական անգամ դիտում են, երբ մեկնած են լինում Բեյրութ: Ալբյաջյանը հայտնում է, որ դա շատ տարօրինակ էր, քանի որ թուրքերը պետք է աստվածաշնչյան դրվագ ներկայացնեին: Ինչպես պարզվում է, դերասանները Կ.Պոլսում Հալիդեի «որդեգրած» հայ աղջիկներն էին, որ թրքացվել էին և Հալիդեի հետ տեղափոխվել Բեյրութ (Ալբյաջյան, *Խաչելության ճամփաներով*, 48): Կարծում ենք աստվածաշնչյան հենց այդ պլոտեն պատահաբար չէր ընտրված. չէ՞ որ պատումը եղբայրներից դավաճանվելուց ու լքվելուց, գրկանքներից, գերությունից ու ստրկությունից հետո որոշակի հաջողությունների հասած երիտասարդի մասին է, և դա կարող էր տեղավորվել թրքացման ընդհանուր տրամաբանության մեջ՝ որբերի մտքում իրենց հնարավոր ապագայի զուգահեռների տեղիք տալով: Միաժամանակ կարծում ենք, որ որբերի դիտած ներկայացման հեղինակը հենց Հալիդե Էդիսի էր, և Ալբյաջյանի դիտածը Էդիսի «Քանանի հովիվները» պիեսն էր. տե՛ս Halide

Օրինակ՝ երեխաներին սովի մատնելով լուծվում էր իսլամանալու հարցը՝ հետևյալ կոնտեքստում. «Յաջորդ առտու ալիւրէ ապուր կերանք, դուրս չելած յայտարարեցին որ այն որ հաքք տինը (թուրք հաւատքը) կ'ընդունի պէտք է անուն մը ընտրէ և արձանագրուի: Անոնք կէսօրին մասնաւոր միտով ճաշ, հաց ուզածին չափ պիտի ուտեն և այլն...Ալիւրը ջուրին խառնուած ապուրը ուտելէն արդէն կ'մալսք դարձած էինք, երբ որ միսին հոտը առինք մաս մը արձանագրուեցան, մենք ալ մեր գիւղացիներով անկին մը քաշուած կ'սպասէինք ալիւրով ապուրին»³³: Փաստացի երևում է երեխաներին ջրով բացած ալյուրով կերակելն ինչ նպատակ ուներ. ֆիզիկական հյուծման ու կրկնվող տհաճ սնունդի փոխարեն լավ սնունդ առաջարկելը՝ պայմանով, որ երեխաներն իսլամանալու առաջարկն ընդունեն. կամքի կոտրման, բնագոյներին հագուորդ տալուն մղելու նշույլներն այստեղ ևս նկատելի են:

Արամ Անտոնյանը ևս փաստում է, որ հայ երեխաներից իսկապէս պատրաստում էին նոր ենիչերիներ. «.... Աւելի ետքը տրուած հրահանգները կը յանձնարարէին լոկ հինգէն պակաս տարիք ունեցողներուն խնայել: Ասոնք պիտի թրքացուէին և իբր թուրք պիտի մեծցուէին մասնաւոր որբանոցներու մէջ, և օր մը պիտի ծառայէին պատերազմին պատճառաւ Թուրքերուն ունեցած մարդկային կորուստը լեցնելու, և *Թուրք ցեղին բերելու այնքան բարձր յատկութիւնները օժտուած ցեղի մը, հայ ցեղին պատուաստը: Ճիշդ երբեմն ենիչերիներուն պէս*»³⁴ [Այս և մյուս մեջբերումների շղագիրը ընդգծումը մերն է - Շ. Խ.]:

Սույն ենթագլուխն ավարտելով Արամ Անտոնյանի՝ մեր կողմից ընդգծված այս էական մտքով՝ այս հատվածից կառանձնացնենք երկու շերտ. նախ «նոր ենիչերիների» գաղափարի վերարծարումը (որին երկրորդում է Անթուրայի որբանոցի որբ Գառնիկ Բանյանը՝ վերոբերյալ հատվածով), որը թվում է, թե պատմության գիրկն էր անցել, և երկրորդ՝ «*օժտուած ցեղի մը, հայ ցեղին պատուաստը*» արտահայտությունը, որին կանդաղառնանք սույն հոդվածի մեջ հաջորդիվ:

Պանթուրքիզմի «նոր մարդը» և Եվգենիկայի³⁵ վերաբերյալ անկնարկներ

Հարցերի տեղիք է տալիս Գառնիկ Բանյանի հաղորդածը, որին հակադրվում է Հալիդե Էդիփի հուշերում տեղ գտած համապատասխան դրվագը: Գառնիկ Բանյանը

Edib, *Kenan Çobanları* (Istanbul: Orhaniye Matbaası, 1918):

33 Մելքոնյան, *Բալամսցված հայերի խնդիրների շուրջ*, 13:

34 Արամ Անտոնյան, *Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեսդ փաշա* (Երևան, «Արևիկ» հրատ., 1990), 178-179:

35 *Եվգենիկա* – ուսմունք մարդկային ցեղի (նրա ժառանգական հատկանիշների) լավացման մասին, որի խնդիրն է ակտիվորեն ազդել մարդու էվոլյուցիայի վրա, կատարելագործել նրա բնույթը, նպաստել տաղանդի ժառանգմանը և հնարավորին չափ սահմանափակել ժառանգական հիվանդությունների փոխանցումը հետագա սերունդներին: «Եվգենիկա» տերմինն առաջին անգամ օգտագործել է Ֆրենսիս Գալթոնը՝ Չառլզ Դարվինի զարմիկը, 1883 թվականին: Այս ուսմունքը հասարակաբաղադրական շրջանակներում հատկապես մեծ ուշադրություն էր վայելում XX դարասկզբի առաջին մի քանի տասնամյակներին: Հետագայում ի հայտ եկավ այս ուսմունքի բացասական երանգավորումը՝ նացիստական Գերմանիայի կողմից կիրառվելու և վերջինիս հետ նույնացվելու արդյունքում:

հաղորդում է, որ հայ երեխաների իրենց խումբը մինչև Անթուրա տեղափոխվելը ապաստան է գտնում մի պատվելիի որբանոցում՝ Համայում, սակայն իրենց բարեկեցիկ կյանքը որբանոցում, որն ըստ ամենայնի մասնավոր որբանոց էր, այսինքն՝ մարդասիրական խոշոր կառույցների ենթակայությունից դուրս էր, շուտ է ավարտվում, քանի որ Ջեմալ փաշայի կողմից ուղարկված զինվորական պաշտոնյաները գալիս ու որբերին Անթուրա տեղափոխելու նպատակով պահանջում են պատվելուց իրենց հանձնել որբերին: Լուրը չափազանց ծանր է լինում և հակադարձելու հնարավորություն չի թողնում, հայերի համար պարզ է դառնում, որ որբերին պետք է թրքացնեին: Հետաքրքրական մի մանրամաս հատկապես ուշադրություն գրավեց. «Ճեմալ փաշան այս կողմերու զինուորական հրամանատարն է: Եկող զինուորականները յայտնեցին, որ *Ճեմալ փաշան կը փափաքի բոլոր հայ որբերը իր խնամքին տակ առնել, կրթել, դաստիարակել և մարդ դարձնել, վերջն ալ, պատերազմը վերջանալուն վերադարձնել իրենց ժողովուրդին*»³⁶: Բանյանի այս վկայության հետ կոնֆլիկտի մեջ են մտնում Հալիդե Էդիփի հուշերում Ջեմալ փաշային վերագրվող խոսքերը, նրանց երկուսի միջև տեղի ունեցող երկխոսությունը: Հարկ ենք համարում ներկայացնել այդ հատվածն ամբողջությամբ, քանի որ յուրաքանչյուր նախադասություն կարևոր է սույն ուսումնասիրության համար. «-*Ինչո՞ւ ես դու թույլ տալիս, որ հայ երեխաներին կոչեն մուսուլմանական անուններով: Այնպես է թվում, թե հայ երեխաներն իսլամացվում են: Պատմությունը մի օր վրեժխնդիր կլինի դրա համար թուրքերի ապագա սերունդներից: Դու իդեալիստ ես, - պատասխանեց նա [Ջեմալը - Շ. Խ.] խստորեն, - և ինչպես բոլոր իդեալիստները, իրականությունն զգալու պակաս ունես: Դու կարծում ես, թե մի քանի հարյուր հայ տղաների և աղջիկների դարձնելով մուսուլման ես իմ ռասայի համար նպաստավոր բան եմ անում: Դու տեսար Դամասկոսի հայկական որբանոցների վիճակը՝ հայերի կողմից կառավարվող: Այնտեղ այլևս տեղ չկա, ևս մեկ հայկական որբանոց բացելու համար այլևս գումար չկա: Սա մուսուլմանական որբանոց է, և միայն մուսուլման որբերին ենք ներս թողնում: Ես ուղարկեցի այստեղ յուրաքանչյուր թափառական անապաստան երեխայի, որ հասավ Սիրիա այն շրջաններից, որտեղ ողբերգությունն էր կատարվել: Թուրքերինն ու քրդերինն է այդ որբանոցը: Երբ ես իմանում եմ թափառող ու սովյալ երեխաների մասին, ես նրանց ուղարկում եմ Անթուրա: Ես պետք է նրանց կենդանի պահեմ: Ես չգիտեմ ինչպես: Ես չեմ կարող նրանց տեսնել փողոցներում մեռնելիս»³⁷: Այս խոսքին Էդիփն իր հուշերում պատասխանում է, որ ինքը չի ուզում կապ ունենալ այդպիսի որբանոցի հետ, ինչին ի պատասխան Ջեմալ փաշան ասում է, որ կապ կունենա, եթե տեսնի նրանց թշվառությունն ու տառապանքը... Հարց. այդ դեպքում ինչո՞ւ են, ըստ Բանյանի վկայության, Անթուրա տեղափոխում արդեն իսկ ապաստան գտած հարյուրավոր հայ որբերին պատվելու որբանոցից և ոչ որբանոցի պատերի մոտ իսկ թափառող հազարավոր անապաստան որբերի, եթե դրդապատճառն ընդամենը թափառական երեխաներին հավաքելու մարդասիրական մղումն էր: Եվս մի քանի օրինաչափ հարցեր է սույն հատվածը առաջացնում՝ կապված*

36 Բանեան, *Յուշեր*, 122:

37 Edib, *Memoirs of Halidé Edib*, 428-429:

Հալիդե Էդիփի կողմից Ջենալ փաշային վերագրվող հետևյալ կետում. «*Դու կարծում ես, թե մի քանի հարյուր հայ տղաների և աղջիկների դարձնելով մուսուլման ես իմ ռասայի համար նպաստավոր բան եմ անում*»: Ման ինքնապաշտպանական հարցի մեջ ինչո՞ւ է հենց հայերին իսլամացնելն ու թրքացնելը նպաստավոր կոչվում, ուրեմն այստեղ ակնարկվում է եվգենիկան, որի մասին խոսում է Արամ Անտոնյանը. «... Թուրք ցեղին բերելու այնքան բարձր յատկությունները օժտուած ցեղի մը, հայ ցեղին պատռաստող: Ճիշդ երբեմն Ենիչերիներուն պէս»³⁸, և որի թեման առնվազն արծարծվող է եղել նաև այդ ընթացքում, ինչպես և կարող էր Էդիփի կողմից ինքնարդարացման փորձ լինել:

Եվ հարց է առաջանում. այդպիսի մարդասիրությունը ո՞ւմ համար էր, քանի որ այն միանշանակ կերպով հայ ազգի համար չէր. քրիստոնեության ջնջումը, հայերենի մոռացության տալը, ծեծն ու կտտանքները և այլ բռնություններ, որոնք, համաձայն որբերի վկայությունների, կիրառվեցին Անթուրայի որբանոցում: Ուստի կարծում ենք, որ այն մարդը, որ ուզում էին ստանալ հայ երեխաներից՝ Օսմանյան Թուրքիայի և ապագային միտված գաղափարների համար էր. «.... *ան [Ջենալ փաշան] շատ կգնահատեր հայերու խելքը և շնորհքը ու հույս ուներ, որ եթե հաղթեր, հազարներով թուրքացած հայ երեխաները պիտի ապագային ազնվացնեն իր ժողովուրդը, մենք պիտի իր ապագա հենարանը դառնայինք...*»³⁹: Եվ հենց այս տեսլականը, գաղափարն էին հաղորդում որբերի հետևից պատվելիի որբանոց եկած զինվորականները. «....Ճենալ փաշան ոչ թե որբանոց, այլ իբրև դպրոց պիտի պահէ և կրթէ, *պարկեշտ մարդիկ պատրաստէ հայրենիքին համար*»⁴⁰: Եվ սա միանգամայն հանգիստ տեղավորվում է պանթուրքական նոր երկրի՝ Հալիդե Էդիփի Նոր Թուրանի [Yeni Turan], նոր հայրենիքի [Yeni Yurdu], նոր ազգի, նոր մարդու (հանրապետական Թուրքիայում տպագրվող այս գծի *Yeni Adam* [Նոր մարդ] ամսագրում Ադնան Ադըվարը բավականին ակտիվ դեր ուներ), նոր մշակույթի փոխկապակցվածության գաղափարը, որի իրագործումը երիտթուրքական ու հարակից շրջանակների գաղափարական ուղղություններից էր⁴¹:

Հանրահայտ փաստ է այն, որ Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ պատերազմական տարբեր կողմեր, այդ թվում նաև գերմանական ու ավստրոհունգարական կողմը, կատարում էին բժշկական փորձարկումներ, և այդ գործառնության գերծ չէին նաև օսմանյան բուժհաստատություններն ու Օսմանյան կայսրության տարածքում գործող տարբեր խնամատար միջազգային կազմակերպությունները, որոնք հանձնված էին թրքական հոգածությանը: Հարություն Ալբոյաջյանն այս առնչությամբ մեզ է փոխանցում հետևյալը. «Մյուս օրը բոլոր որբ տղաներին մի կտոր հաց բաժանեցին, և մենք կրկին ճանապարհ ընկանք: Կարճ ժամանակ անց մենք հասանք կայարան:

38 Անտոնեան, *Մեծ ոճիրը*, 178-179:

39 Սվազլյան, *Հայոց ճեղասպանություն*, 438:

40 Բանեան, *Յուշեր*, 127:

41 Նոր-ի այս գաղափարաբանության, ինչպես և՛ Հալիդե Էդիփի մասնակցության շուրջ տե՛ս օրինակ Umit Kurt, Dogan Gurpinar, "The Young Turk Historical Imagination in the Pursuit of Mythical Turkishness and its Lost Grandeur (1911–1914)," *British Journal of Middle Eastern Studies* (2016): 5-7, 8-10, 14:

Կայարանում կանգնած էր շատ շքեղ հագնված մի սպա, որի անունն էր Ադնան Բեյ... Ադնան Բեյն ասաց, որ մենք հիմա պետք է գնանք որբանոց, որտեղ մեզ շատ լավ կպահեն, մեր գդալների ծայրերին կլինեն սուլիչներ՝ մեր ցանկությունները հայտնելու համար: Ադնան Բեյը բժիշկ էր, թուրք առաջադեմ կանանցից մեկի՝ Հալիդե խանումի ամուսինը: Ըստ երևույթին նա որբանոցի մասին շատ լավ բաներ էր պատմում, որ մենք հանկարծ չփախչենք, բայց մենք փախչելու տեղ չունենինք»⁴²: Երեխաների համար սուլիչները միշտ եղել են խաղի հետաքրքրական ատրիբուտ. համոզված ենք, որ ներկայացված հատվածում հոգեբանորեն հակելու մեխանիզմ է կիրառվել բժիշկ Ադնան Աղըվարի կողմից, որպեսզի երեխաները գնան իր կամ իրենց հետ, քանի որ երեխաների գնալն ինչ-որ պատճառով շատ կարևոր է եղել: Միաժամանակ, չենք կարող չհիշել, որ օրինակ նացիստական Գերմանիայում բժիշկ Յոզեֆ Մենգելեն⁴³ երեխաներին գրավում էր կոնֆետով, հետո նրանց վերցնում-տանում էր բժշկական փորձարկումների: Այսինքն, այս կետում մեր ուշադրությունը գրավողը Ադնան Աղըվարի մասնագիտությունն է, նրա ներկայությունն ու դերը՝ այդ ամենը համադրելով ևս մեկ փաստի հետ. Անթուրայի որբանոցի երկրորդ տնօրենը, ինչպես նշում են՝ Նայ(հ)իդ բեյից⁴⁴ հետո դառնում է ոմն Լյուբվի բեյ: Որբանոցի սաների հուշերում հիշատակվող երկրորդ տնօրեն Լյուբֆի բեյը, ըստ որբերի, մասնագիտությամբ ևս բժիշկ էր: Փնտրտուքը մեզ կենտրոնացրեց մեկ պատմական անձնավորության՝ բժիշկ Լյուբֆի Քըրդարի⁴⁵ շուրջ, որը, կարծում ենք, հենց վերոնշյալ բժիշկ Լյուբֆին է եղել և հետագայում էլ հանրապետական Թուրքիայում զբաղեցրել պետական բարձրաստիճան պաշտոններ՝ լինելով առողջապահության ու սոցիալական անվտան-

42 Ալբոյաջյան, *Խաչելության ճամփաներով*, 36-37:

43 *Յոզեֆ Մենգելեն* (1911-1979), նացիստական Գերմանիայի Լաե-սական զինվորական բժիշկ, հայտնի է «մահվան հրեշտակ» մականվամբ: Առավել հայտնի է Աուշվիցի համակենտրոնացման ճամբարում մարդկանց նկատմամբ կատարած բժշկական փորձարկումներով, որոնք հաճախ մահվան ելք էին ունենում: Յոզեֆ Մենգելեն նաև բժշկական անձնակազմի մաս էր, որն ընտրում էր գազախցիկներում սպանվող հերթական զոհերին: Մենգելեն ուներ դոկտորական աստիճան մարդաբանությունից ու բժշկագիտությունից, խոր գիտելիքներ էր ձեռք բերել ժամանակի նորաձև գենետիկ, ռասայական տեսություններից ու անձամբ էր կատարում փորձեր ու փորձարկումներ: Պատերազմից հետո Յոզեֆ Մենգելեն ծաղկած ապրում է տարբեր երկրներում և թաղվում կեղծանվամբ. տե՛ս օրինակ Gerald L. Posner, John Ware, *Mengele: The Complete Story* (New York: Cooper Square Press, 2000):

44 Նայիդ կամ Նահիդ բեյ, զինվորական, հիշատակվում է Հարություն Ալբոյաջյանի և Մելքոն Պետրոսյանի հուշերում միայն. ըստ Ալբոյաջյանի՝ նա զինվորական էր Մարաշից, որոշ ժամանակ անց նրան տեղափոխում են Պաղեստին (Ալբոյաջյան, *Խաչելության ճամփաներով*, 43), իսկ Պետրոսյանը միայն անունն է հիշատակում (*Մեղզոն Պետրոսյանի յուշերը*, 12): Այս անունով գտանք երիտթուրք ակտիվիստ, եվրոպական կրթություն ստացած զինվորական Մեհմեդ Նահիդ Քերվենին, սակայն նա մարաշցի չէ. “Mehmet Nahid Kerven,” at <https://www.bu.edu/ckls/home/mehmet-nahid-kerven/>, դիտվել է 02.09.2020: Անթուրայի առաջին տնօրենի անձի բացահայտումը բազմաթիվ հարցերի պատասխաններ կարող է տալ Անթուրային առնչվող հարցերի մասին:

45 Լյուբֆի Քըրդար (1887-1961), թուրք բժիշկ, հասարակական ու քաղաքական գործիչ, հանրապետական Թուրքիայում եղել է Առողջապահության և սոցիալական անվտանգության նախարար (1957-1960) և Ստամբուլի քաղաքապետ: Ծնվել է Քիրկուկում (այժմ՝ Իրաք), 1908-1917 թթ. ընդհատումներով ուսանել և ավարտել է Ստամբուլի համալսարանի բժշկագիտություն բաժինը: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո միացել է Թուրքական կարմիր մահիկ կազմակերպությանը, մասնակցել է քեմալական շարժմանը՝ իբրև ռազմական բժշկության ծառայության ղեկավար:

գույթյան նախարար, ինչպես՝ Ստամբուլի քաղաքապետ ու նահանգապետ:

Կարծում ենք ոչ պատահական գուգադիպությամբ բժիշկներն առկա էին նաև մինչև երեխաների տեղափոխումը և մինչև Ադնան Ադըվարին հանդիպելը, որի մասին պատմում է նույն Հարություն Ալբոյաջյանը, երբ գաղթականների իրենց քարավանը կանգ է առնում Հոմա քաղաքի մի՝ արդեն գաղթականներով լի քարվանսարայում, մի բժիշկ է հայտնվում. «... մեզ մոտեցավ բավական լավ հագնված արաբ կամ թուրք մի պաշտոնյա: Մինչ մոտենալը նա ուշադիր նայում էր չորս կողմը: Նա շատ լավ խոսում էր թուրքերեն: Մոտենալով ինձ նա ասաց, թե չեմ ուզի արդյոք դառնալ նրա տղան, բայց ես շատ գայրացա և ասացի, որ ես իմ մորից չեմ բաժանվի: Նա ծոցից հանեց մի քսակ ոսկի և ցույց տվեց մորս: Մեր կողքին կային նաև այլ տղաներ, որոնք ցանկություն հայտնեցին գնալ նրա հետ, բայց նա անպայման ինձ էր ուզում տանել: Նա ասաց, որ ինքը բժիշկ է և ինձ լավ կրթություն կտա, եթե ես և մայրս համաձայնվենք նրա առաջարկին: Այսպես ամեն օր նա գալիս էր իմ ետևից և հորդորում, որ համաձայնվեմ նրա հետ գնալ: Տեսնելով, որ չի կարողանում համոզել, սկսեց սպառնալ, թե ոստիկանության միջոցով ինձ կտանի: Ես ելքը գտա, հեռվից հենց տեսնում էի նրան, թաքնվում էի, որ նա ինձ չտեսնի...»⁴⁶: Բժշկի հետաքրքրությունները կարող էին կանգ չառնել միայն մեկ երեխայի վրա, այլ նրա գործելու դաշտը հաստատապես ավելի լայն էր, և նույն հատվածից էլ պարզ է դառնում նրա համագործակցությունը ոստիկանապետի հետ, և ամենայն հավանականությամբ, նաև պետական կառույցներից թույլտվություն ունենալը: Անթուրայի որբերի հուշերի տարբեր դրվագներում բժիշկների ներկայությանը անհնար է ուշադրություն չդարձնել:

Եվգենիկայի մասին վկայող հատվածների հանդիպում ենք հենց Անթուրայի հայ սաների հուշերում. «Հայ որբերը «հոգածու ձեռքեր» ու յանձնել ճեմալ փաշայի որդու մը հետո մարդասիրական զգացումներ է բխած ըլլալէ՝ կոպիտ ու ստորին որոգայթ մըն էր, որբերը թրքացնելու և ատով իսկ *թուրք արիւնը ազնուացնելու անամօթ փորձ մը*: Թուրքը ծանօթ էր հայ մարդուն: Դարեր շարունակ հայ մարդուն հացով, հայու աշխատանքով սնած, այսօր ալ, հայու այս դժբախտ օրերուն, հայու զաւակները իւրացնելու դիւային ծրագիրը գործադրության կը դնէր»⁴⁷, կամ՝ «Խալիտէ Էտիպ կը նայեր տղոց ու իր հոգիին մէջ կը հրճուէր, քանի մը տարիէն այս տղաքը թրքացած պիտի ըլլան և թուրք արիւնը պիտի ազնուացնեն»⁴⁸:

Նույնի մասին նաև հաղորդում է Հարություն Ալբոյաջյանը՝ Վերժինե Սվազլյանին

1923 թ. հանրապետության հռչակումից հետո մեկնում է Վիեննա և Մյունխեն, վերապատրաստվում ակնաբուժության բնագավառում, իսկ մեկ տարի անց վերադառնալով՝ ստանձնում տարբեր պետական պաշտոններ՝ մինչև կաթվածից մահանալը 1961 թվականին, երբ գիվորական տրիբունալի առաջ պաշտպանվում էր ռազմական հեղաշրջումից հետո իրեն հասցեագրված մեղադրանքներից (“Lütfi Kırdar,” at <https://www.beyaztarih.com/ansiklopedi/lutfi-kirdar> դիտվել է 22.10.2020, նաև՝ “Lütfi Kırdar,” at <https://www.biyografi.net/kisiyrinti.asp?kisiid=1415>, դիտվել է 22.10.2020):

46 Ալբոյաջյան, *Խաչերության ճամփաներով*, 26:

47 Բանեան, *Յուշեր*, 126:

48 Նույն տեղում, 168:

տրված իր վկայության մեջ, որն արդեն նախորդ ենթավերնագրում մեջբերել ենք, սակայն սույն ենթավերնագրի հայացքը ուղղված է այլ ուղղությամբ, ուստի մեր կողմից շղատառ ներկայացված հատվածը՝ սույն ենթավերնագրի առարկային համահունչ՝ նույնպես այլ է. «Ջեմալ փաշան հրամայած էր մեզի լավ նայել: Քանի որ *սև շատ կգնահատեր հայերու խելքը և շնորհքը* ու հույս ուներ, որ եթե հաղթեր, հազարներով թուրքացած *հայ երեխաները պիտի սպազային ազնվացնեն իր ժողովուրդը*, մենք պիտի իր ապագա հենարանը դառնայինք: Այդ նպատակով Ջեմալ փաշան Պոլսից ուսուցիչներ, բժիշկներ բերել տվեց, քանի որ մեր որբերի մեծ մասը ցինկայով հիվանդացավ ու մեռավ...»⁴⁹:

Միաժամանակ Անթուրայի բժշկական իրավիճակը՝ սանիտարականի հետ, բազմաթիվ հարցերի տեղիք է տալիս. «Որբերուն մէջ հիւանդացողներուն թիւը երթալով կ'աւելնար, առաջին օրերու բոլորովին ամայի հիւանդանոցը սկսեր էր նեղ գալ և որբանոցին բժիշկն ալ զորքան իր մասնագիտութեան տէր էր յայտնի չէր, իրեն ներկայացնող հիւանդները կը քնէր, դեղեր կու տար և սակայն, փոխանակ աղէկնալու, աչքերնին կը գոցէին ալ չբանալու համար: Արդէն ութը-տասը հոգի մեռեր էր քանի մը շաբթուայ մէջ»⁵⁰:

Ուստի օրինաչափորեն պետք է ուսումնասիրվի երիտթուրք պանթուրքիստական գաղափարախոսների ու էլիտայի՝ համապատասխան բժշկական, կենսաբանական մարդաբանության, գենետիկառասայական տեսությունների հանդեպ հակվածությունը, ինչպես՝ Անթուրայի որբանոցում կիրառվող բժշկական ծառայությունները, գուցե նաև՝ փորձարկումների հնարավոր լինելը, որոնք կարող են բացահայտել երիտթուրք ընդհանուր ցեղասպանական գաղափարների շատ նոր շերտեր ու երևույթներ, համալրել եղածները:

Հալիդե էդիփի հաղորդածն ընդդեմ որբերի հաղորդածի. խաբուսիկ գրագիտություն, հակամանկավարժություն ու գաղտնիության շղարշ

Հալիդե էդիփին իրավամբ կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանության առաջին ռևիզիոնիստներից, ընդ որում՝ նրա մոդելը դասակարգելով Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության ժամանակակից շրջանին բնորոշ ժխտողականության մոդելի մեջ, երբ քանիցս ոչ թե ժխտվում է կոտորածների փաստացի իրողությունը, այլ դա մեկնաբանվում է իբրև պատերազմում երկուստեք իրագործվող, հավասար կոտորած, բախում⁵¹, և ոչ երբեք պետական, ծրագրված ցեղասպանական քաղաքականություն. «Նրանք թուրք, քուրդ և հայ էին: Յուրաքանչյուր երեխա ուներ իր ողբերգությունը, յուրաքանչյուրի ծնողն սպանվել էր մյուսի ծնողի կողմից, և հիմա բոլորը կրում էին միևնույն թշվառության և արհավիրքի հարվածները: Յուրաքանչյուր

49 Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն*, 438:

50 Բանեան, *Յուշեր*, 146:

51 Edib, *Turkey Faces West*, 142-144, 165-166, 174.

երեխա ուներ թուրքական և մուսուլմանական անուն»⁵²:

Հետաքրքրական է Անթուրայի որբանոցի որբերի կեցության շուրջ մտահոգ լինելու կոնտեքստում Էդիփի հետևյալ «խոստովանությունը». «Երկու ամիս՝ 1916-ի սեպտեմբերից մինչև նոյեմբեր ինձ համար ամենացավալի ամիսներն էին պատերազմի ընթացքում: Ես ծայրահեղ հուսահատության մեջ էի... Ես անկարող էի մի տող անգամ գրելու, և եթե իսլամն ունենար կանանց ճգնակեցական կյանք, ես առանց վարանման կդառնայի ճգնակյաց»⁵³: Հալիդե Էդիփի սույն հաղորդածին հակադրվում է Գառնիկ Բանյանի հետևյալ հաղորդածը. «Դուրսը, Խալիտ էտիպ կը քալեր, կարծեք երանութեան մէջ ըլլար: Այս կինը տարբեր աշխարհի մէջ ըլլար կը թուէր: Սովի, գրկանքի աշխարհին մէջ ապրող միակ երջանիկ արարածը: Կէսօրէ ետք երբ որբերը դասարանները կը մտնէին, Խալիտ էտիպ ալ կը քաշուէր իր յարկաբաժինը: Օրին մէկն ալ գրոյց շրջեցաւ թէ Խալիտ էտիպ որբերու կեանքին մասին կը գրէ: Զրոյցներ կը շրջէին, որ մեծ տղաքներուն արիւնը կը ծծէ: Շատ բաներ, հաւատալի թէ անհաւատալի, կը պատմէին: Որն էր ճիշդը, որը՝ շինծուն, յայտնի չէր»⁵⁴: Եթե անգամ խոսքը վերաբերում է Հալիդե Էդիփի կյանքի տարբեր հատվածներին, ապա այս կարգի հակադրություններն անգամ ի մի բերելը՝ թեկուզ մակերևույթ հանելու ձևով, պետք է պատասխանատվության հատկապես Հալիդե Էդիփի կերպարի, դերակատարության և Հայոց ցեղասպանության որբերի հետ առնչության ենթատեքստում:

Հալիդե Էդիփը չի ներկայացնում իր ամուսնու մասնակցությունը երեխաներին Անթուրա տեղափոխվելու համար համոզելու գործում, որի մասին արդեն իսկ խոսեցինք վերը, մինչդեռ Անթուրային վերաբերող գլխում, նա երկու անգամ հիշատակում է նրա անունը՝ մեկը նրա հետ ամուսնանալու որոշումը կայացնելու ու բուն ամուսնության (որը կայացավ 1917 թ. ապրիլի 23-ին՝ Բրուսայում) մասին հիշատակելիս⁵⁵, մյուսը՝ հիշատակելով 1917 թ. հունիսին նրա գալուստը Սիրիա. «Բժ. Աղնանը, որն ստուգում էր թուրքական գորքերի հիգիենիկ պայմանները, Սիրիա եկավ հունիսին, և մենք միասին մեկնեցինք տուն»⁵⁶:

Հալիդե Էդիփի հուշերից երևում է, որ նա մնացել է Անթուրայում մինչև վերջին պահը՝ հատկապես հետևյալ հատվածից, որտեղ նա, մասնավորապես նշում է, որ դեպքը տեղի ունեցավ իր վերջին այցելություններից մեկի ժամանակ. «Մեկ այլ քուրդ երեխայի հետ կապված ես ունեցա մի ողբերգական, բայց երջանիկ պատկեր, որ ամրապնդվեց մտքումս: *Դա տեղի ունեցավ Անթուրա կատարված իմ վերջին այցելություններից մեկի ժամանակ: Երբ հայտարարվեց, որ ծնողները կարող են, ապացուցելով իրենց ինքնությունը, հետ վերցնել իրենց երեխաներին*, ինչ-որ հայ կանայք եկան: Բայց, քանի որ Բեյրութում և Լիբանանում շատ քիչ թուրքեր ու քրդեր կան, այս ազգերից ոչ

52 Edib, *Memoirs of Halidé Edib*, 428.

53 Edib, *Memoirs of Halidé Edib*, 431:

54 Բանեան, *Յուշեր*, 209:

55 Edib, *Memoirs of Halidé Edib*, 450:

56 Նույն տեղում, 452:

մեկը չէր գալիս հետ տանելու իրենց երեխաներին»⁵⁷։ Երեխաներին վերադարձի նման հրաման կարող էր տրվել և տրվել է պատերազմի ավարտից հետո՝ 1918-ի վերջերին, ինչպես երևում է Զավեն պատրիարքի հուշերից, երբ թուրքերը կորցնում են Մերձավոր Արևելքում իրենց դիրքերը, պարտվում⁵⁸։ Ուստի երեխաների հետ հանձնումը, միայն ընթերցելով Հալիդե Էդիբի հուշերը, կարող է թվալ ծայրահեղ մարդասիրական ակտ, այնինչ, դա պարտադրվել էր օսմանյան իշխանությանն ու զինվորականներին։ Եվ քանի որ նա մինչև վերջ մնացել էր որբանոցում և առնվազն տեղյակ էր եղած անցուդարձից, խիստ կասկածելի է նրա կողմից բազմաթիվ մանրամասներ թաքցնելը կամ դրանք իրերի նորմալ դրություն ներկայացնելու մանիպուլյատիվ պատումները։

Հալիդե Էդիբի հուշերի ճշմարտացիության հանդեպ հիմնավոր կասկածն իր գազաթնակետին է հասնում նաև Անթուրայի որբանոցի՝ իբրև թրքական որբանոց փակման դեպքերը նկարագրելիս։ Նա ամենը ներկայացնում է իբրև իր հորդորների արդյունք. մասնավորապես Կարմիր խաչի աշխատակիցների ժամանումն ու որբանոցի կառավարման ստանձնումը նա ներկայացնում է իբրև իր մարդասիրության դրսևորում. «Ես խնդրեցի Դ-ր Բիսսին ու միսթր Դոդջին գալ ու տեսակցել ինձ հետ ու *աղաչեցի նրանց Անթուրան վերցնել Կարմիր Խաչի հովանու ներքո* հենց որ բախումներն սկսվեցին Բեյրութում։ Երեխաները միջոցներ էին ստանում չորս ամիս շարունակ, ի երախտապարտություն մայոր Քեմալի, և տնօրենը պետք է մնար անձնակազմի անդամների մի մասի հետ մինչև վերջին պահը»⁵⁹։ Սույն միտքն առաջացնում է մի քանի հարց, եթե ոչ՝ հանելուկներ, և այդ հանելուկներից մեկը հետևյալն է. որբերի հուշերից երևում է, որ թուրքերը հանկարծակի են հեռանում, մնում է որբանոցի դեղագործը, որի մասին և որի անունը՝ զինվորական բժիշկ Ռեզաբեյ, հիշատակում են թե՛ Մելքոն Պետրոսյանը⁶⁰, թե՛ Հարություն Բոյաջյանը, և որին հրամայվել էր թունավորել երեխաներին՝ մեկնումից առաջ. «... Անսպասելի ճաշարան մտավ որբանոցի դեղագործը՝ Ռեզա Բեյը (զինվորական գնդապետի կոչումով բժիշկ)։ Սենյակի երկարությամբ քայլելով նա մոտեցավ ամենաբարձր դասարանի չառու Էնվերին և ասաց. «Էնվեր չառու, տղաս»։ Էնվեր չառուը ոտքի կանգնեց։ Ռեզա Բեյը հարցրեց. «Էնվեր, տղաս, ինչպե՞ս էր քո հայ անունը, հիշո՞ւմ ես»։ «Այո, հիշում եմ, Թորոս»։ Այդպես նույնը կրկնելով բոլորի հետ, նա մոտեցավ և նույն հարցով դիմեց ինձ, ես ասացի, որ իմ անունը Հարություն է։ Հետո առաջարկեց չառուներին և որբերին նստել։ Նա ասաց, որ որբանոցի ղեկավարներից ոչ մեկը չկա, չկան նաև զինվորները։ Ինքն էլ կարող էր չլինել, բայց այդ դեպքում, որբերը նույնպես չէին լինի։ *Ավելի ուշ, մենք իմացանք, որ փախչելիս թուրքերը դեղագործ Ռեզա Բեյին հրամայել էին, որ նա վերջին ընթրիքի ժամանակ որբերին թունավորի և հետո ինքն էլ հեռանա*։

57 Նույն տեղում, 467։

58 Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ* (Գահիրէ, «Նոր Աստղ» տպարան, 1947), 254։

59 Edib, *Memoirs of Halide Edib*, 469։

60 Մելգոն Պետրոսեանի յուշերը, 12։

Բայց Ռեզա Բեյը չէր համաձայնվել նման ոճրագործության»⁶¹։ Անթուրայի փակումը Էդիփը ներկայացնում է ոչ ամբողջական կերպով, մասնավորապես ճիշտ է Կարմիր խաչի առաքելության ժամանումը թուրքերի հեռանալուց հետո, սակայն բազմաթիվ հարցեր առկալվում են, բաց են թողնվում։

Չենք կարծում, որ Հալիդե Էդիփը պարզապես կարող էր տեղյակ չլինել այս ամենից, և դաժանություններն ու դաժան հրամանները տվողն ու իրագործողը միայն գինկորական ղեկավարությունը լինել՝ Ջեմալ փաշայի գլխավորությամբ, որովհետև հուշերը հրատարակելու պահին՝ 1926-ին Էդիփն առնվազն տեղյակ պետք է լիներ եղածից, անցել էր մոտ յոթ-ութ տարի։ Բացի այդ՝ մեր կողմից վերը բերված նրա գրքի վերջին մեջբերմանն անմիջապես հետևում է նրա հույժ հետաքրքիր պատումի հետևյալ շարունակությունը, որից երևում է, որ դեպքերի հետագա զարգացումներից նա մանրամասնորեն տեղյակ է եղել. «Ես նաև աղաչեցի նրանց փոխանցել հայ երեխաներին հայերին Կարմիր Խաչի միջոցով, իսկ *մուսուլման երեխաներին՝ Կարմիր Մահիկին՝ Կուստանդնուպոլիս*, երբ որ անհրաժեշտ պահը հասունանար։ Նրանք խոստացան և պահեցին իրենց խոստումը։ Նրանք ուղարկեցին միայն Քրոուֆորդին՝ Կարմիր Խաչի անունից, երբ դաշնակիցները մտան։ Սա իմ վերջին ծառայությունն էր Անթուրայում»⁶²։

Անթուրայի մասին պատումով նա ավարտում է իր հուշը՝ նշելով, որ նրանք Սիրիայում մնացին մինչև 1919 թ. մարտի 4-ը⁶³։ Արդյո՞ք վերոբերյալ այս միտքը, «... *մուսուլման երեխաներին՝ փոխանցել - Շ. Խ.] Կարմիր Մահիկին՝ Կուստանդնուպոլիս*» չի առնչվում որբերի կողմից հաղորդված մի քանի տասնյակ երեխաների՝ Կ.Պոլիս տեղափոխման և գաղտնի վայրում պահվելու հանգամանքը կոծկելու համար, որոնց թվում կային նաև հայ երեխաներ և նրանցից մեկն էլ փախել էր այդ վայրից, ինչպես արդեն վերը հիշատակեցինք։ Եվ եթե մարդասեր և անաչառ մտավորական ներկայացող Հալիդե Էդիփը ազնիվ կերպով որևէ առնչություն չուներ այդ ամենի հետ, ինչո՞ւ է սքողել այդպիսի հանգամանքները։ Հնարավոր է, որ նա մտավախություն է ունեցել սեփական կյանքի համար. չէ որ նա այդպիսով փաստացի կպատմեր երևույթների մասին, որ բարոյական բազմաթիվ խնդիրներ կարծարծեին, և եթե պատմեր ամենը, կարող էր դիրք, իշխանություն կորցնել, ի վերջո՝ ռազմական գաղտնիքներ բացահայտելուն կարող էր նպաստել։ Սելիմ Դերինգիլն իր հոդվածում մեջբերում է Հալիդե Էդիփի՝ Լիբանանի մութասարիֆին՝ Իսմայիլ Հաքքի բեյին ուղղված նամակից մի հատված, որը ևս մեկ ապացույց է Հալիդե Էդիփի մեղսակցության։ Այսպես. «Պատերազմական վերջին իրավիճակը մեր դեմ է գործում, քաղաքական ու մարդասիրական սխալ կլինի թողնել օտարականներին այսպիսի մի մեծ խումբ, որոնց ծնողները սպանվել են թուրքերի կողմից։ Որբանոցը լքելը սխալ կլինի՝ նրանց թույլ տալով մեր դեմ օգտագործել դա՝ իբրև քաղաքական ու մարդասիրական ապացույց։ Այդ պատճառով ես հակված եմ

61 Ալբոյաջյան, *Իսաչեղության ճամփաներով*, 50, հմմտ. Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն*, 439։ Ալբոյաջյանը նաև հաղորդում է, որ այդ խոսակցությունից հետո արաբ շերիֆի մարդիկ գալիս են ու բռնում-տանում գինկորական բժիշկ, ղեկագործ Ռեզա բեյին։

62 Edib, *Memoirs of Halidé Edib*, 469։

63 Նույն տեղում, 471։

Անթուրան Ստամբուլ տեղափոխելուն.....: Երեխաներին կարելի է տեղափոխել Ստամբուլ հարաբերական անվտանգ կերպով, եթե դուք փոխադրամիջոց տրամադրեք անձնակազմի համար: Իսկ եթե Անթուրան իսկապես պետք է լքվի, ես խնդրում եմ Ձեզ հեռանաք Լեռնային Լիբանանից»⁶⁴:

Ի մտի ունենալով այս ամենը՝ Հալիդե Էդիփին կարող ենք վստահաբար կոչել հանցակից, քանի որ նա կարող էր սքողել, սակայն կարող էր խուսափել այդ ամենը մանիպուլյատիվ կերպով դրական ներկայացնելու ձգտումից, ինչը նա չի անում իր հուշերում, և առավել ևս՝ տասնամյակներ անց՝ մինչև կյանքի վերջը ևս չի խմբագրում ինքն իրեն որևէ կերպ՝ քաղաքականության և հասարակության մեջ ակտիվ լինելով մինչև մահը՝ 1964 թ. հունվարը: Այդու, նրա հուշերը և՛ աղբյուր են, և՛ աղբյուր չեն Անթուրայի որբանոցի ու պետական իսլամացման ու թրքացման քաղաքականության ուղղությամբ՝ այնքանով, որքանով որ հարցերի ու խնդիրների մեծ բազմություն են առաջացնում և հակադրվում են որբերի հուշերին:

Հետաքրքիր են նաև որբերին համոզելու՝ կրոնի ուսուցչի կամ հոջայի ընտրած մեթոդները, որոնք գուցե թե՛ դարերի սպասարկման բովով էին անցել: Եվ այդ բառերը տրամագծորեն հակառակն էին այն բանի, ինչ մեզ փորձում է հաղորդել Հալիդե Էդիփը Ջենմալ փաշայի շուրթերով: Այն, որ իսլամացումը հստակ հիմքերի վրա էր, կասկած չի առաջացնում, և այն, որ հայ երեխաներից ցանկանում էին թուրք ստանալ, արգելված էր հայերեն խոսելը, դա ևս կասկած չի առաջացնում: Սակայն հետաքրքիր է Հալիդե Էդիփի կողմից այդ փաստերը սքողելու դիվանագիտական քայլերը: Այսպես՝ Մելքոն Պետրոսյանը, ի տարբերություն, օրինակ՝ Գառնիկ Բանյասի, ունենալով թրքերենի որոշակի իմացություն, հիշում է մի քանի արտահայտություն, որով հայ երեխաներին կրոնափոխ անելու համար կիրառում էին ուսուցիչներն Անթուրայի որբանոցում. «(Մէվկիյի ետորլլար, սիզ վահթընտա թուրք օղլու թուրք իտինիզ, կեալուրլար սիզին տէտէլէրինիզիզ զօրունան կեալուր էթտիլլէր. լազըմ տըր հաքք տինէ, տէօյմէլիսինիզ)» թարգմանությամբ – «Միքելի ձագուկներս, դուք ժամանակին թուրքի զաւակ էիք, անհաւատները ձեր տէտէները զօրով կեալուր դարձուցին, դուք մայր հաւատքին պէտք է դառնաք: Ձեր կրօնքը հինցած է ինչպէս կրակապաշտութիւնը, նոյնպէս ձեր Յիսուս մարգարէն հինցած է, շապիկ մը որ հիննայ կը նեւոնէ նորը կը հագնին»⁶⁵: Քրիստոնեության՝ հնացած կրոն լինելու, իսլամն իբրև նոր ու նորարար, նորույթին ու մոդեռնին հակված, արևմտյան մտքին հարիր մտաշերտեր պարունակող գաղափարի հայրն ու շրջանի Օսմանյան կայսրությունում Ջիա Գյոքալփին էր⁶⁶, իսկ Հալիդե Էդիփը հանրահայտ կերպով այդ գաղափարական գծի հետևորդ էր հանդիսանում թե՛ փաստացիորեն, և թե՛ իր գրվածքներում: Այս կտրվածքով քրիստոնյաների

64 Մեջբերումն ըստ Մելիմ Դերինգիի անգլերեն թարգմանության, տե՛ս հետևյալ հոդվածի թ. 68 հղումը. Selim Deringil, “Your Religion is Worn and Outdated,” at <https://journals.openedition.org/eac/2090>, դիտվել է 20.08.2020:

65 Մելգոն Պետրոսեանի յուշերը, 12-13:

66 Այս մասին հակիրճ խոսել ենք մեր հետևյալ հոդվածում. Շուշան Խաչատրյան, «Քրիստոնյաների գաղափարախոսական ուղենիշները: Կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը կրոնի մեջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 4, no. 1 (2016), 125-126:

իսլամացումը՝ միախառնված պանթուրքականության գաղափարախոսների մշակած մոտեցումների հետ, կիրառվում էր առաջին անգամ. առնվազն գաղափարախոսական գիծը նկատելի է: Ուստի ևս մեկ կետով կասկածելի է Հալիդե Էդիփի՝ վերը նշված այն ուղիղ մեջբերումը, որ ինքը դեմ էր երեխաներին իսլամացնելու գաղափարին, քանի որ հանրահայտ կերպով՝ քրիստոնյա կրոնական ինքնությունը խանգարիչ հանգամանք էր նկատվում պանթուրքիզմի հաստատման ճանապարհին: Այսինքն, հետագա ուսումնասիրությունների տեղիք տվող պետք է լինի նաև հետևյալ հարցադրումը. արդյոք Հալիդե Էդիփի գլխավորությամբ նրա անձնակազմի իրականացրած իսլամացումն Անթուրայի որբանոցում կատարվում էր հանուն կրոնի, ինչպես որ արվում էր Օսմանյան կայսրությունում նախորդ դարերում, թե՛ կրոն էր քաղաքական, քաղաքակրթական ու մշակութային, գաղափարախոսական հիմքեր, որ նկատելի է պանթուրքիստների գրվածներում ու գաղափարական գծում: Կարծում ենք, որ երկրորդն առաջինից կախում ունեցող շղթայի օղակ էր, քանի որ իսլամը միայն սինթեզի մեկ տարրն էր, առաջնային օղակը, սակայն ոչ վերջնականատակը. մղում կար ստեղծելու նոր մշակութային դաշտ, նոր մշակութային մարդ՝ պանթուրքիզմի բովանդակային ամրության տակ: Եվ այս իմաստով էին թրքացվում հայ երեխաները:

Պանթուրքիզմի կոնցեպտի մեջ տեղավորվող այս երևույթը բազմիցս ուսումնասիրվել է տարբեր առիթներով և տարբեր մասնագետների կողմից, սակայն հետագա լայն ընդգրկման, մանրամասն մշակման կարիք ունի այս՝ Անթուրայի որբանոցի ու հայ երեխաների թրքացման ենթատեքստում, ինչը նշագծելը այս հոդվածի նյութն է կազմում: Միաժամանակ, զուգահեռվող գծեր է անհրաժեշտ տանել նախորդ դարերում տեղի ունեցած, վերջերս կոնցեպտուալացված՝ Օսմանյան կայսրության ղեկավարության կողմից ուղղահայաց ենթակայությամբ իրականացվող՝ ոչ իսլամադավան և ոչ սուննի խմբերի սուննիականացման⁶⁷ երևույթի հետ, որի փայփայած արդյունքն Օսմանյան կայսրության կրոնական ու գաղափարական միատարրացումն էր: Ահա այս կոնտեքստում անհրաժեշտ է ուսումնասիրել՝ ի՞նչ ընդհանրություններ կան և ինչպիսի՞ տարբերություններ կան, և արդյո՞ք այդ երևույթը պանթուրքականության նախընթացն է եղել, և արդյո՞ք հայ քրիստոնյաների հանդեպ սերմանված-կուլտիվացված ցեղասպանական մտայնությունն արմատներ ունի նաև այս՝ համասունիթիզացման երևույթի մեջ:

Այսպիսով, վերը նշվածից հարցերն ու պարզաբանման կարոտ խնդիրները միայն ավելացան, ինչը և սույն հոդվածի նպատակն էր: Կրկնաբար չթվարկելով, թե ինչպիսի հետագա հետազոտական խնդիրներ առաջացան, կարևոր ենք համարում ընդգծել միայն, որ Անթուրայի հետ առնչվող յուրաքանչյուր անձ, տեղանուն, մասնագիտություն, յուրաքանչյուր գործողություն քննման, մանրամասն համադրման նյութ պետք է դարձնել: Կարելի է Անթուրայի որբանոցը կոչել փորձաքար ոչ միայն հայ երեխաների բռնի թրքացման հարցերը, այլև առհասարակ Հայոց ցեղասպանության բազմաթիվ կողմերը բացահայտելու ուղղությամբ, քանի որ այս

67 Սույն երևույթի մասին տե՛ս Derin Terzioğlu, “How to Conceptualize Ottoman Sunnitization: A Historiographical Discussion,” *Turcica* 44 (2012-2013): 301-338.

որբանոցի գոյությունն իսկ՝ մեթոդով, անձնակազմով, գաղափարաբանությամբ, իր մեջ միավորում է պանթուրքականության, ուծացման, ազգակերտման նոր մեթոդների, գիտական տեսությունների կիրառումը երիտթուրք պաշտոնեության ու տեսաբան-համակիրների կողմից: Անթուրայի որբանոցի սաների անունները, նրանց պատմությունները, որբանոցի անձնակազմը ևս բացահայտման տեղիք պետք է տան՝ հատկապես կենտրոնականալով սաների՝ դեռևս մեզ ոչ հայտնի հուշագրությունների կամ վկայությունների հավաքագրման և թուրք անձնակազմի կենսագրական ու գաղափարախոսական մանրամասնությունների վրա: Որոշակի կանոնակարգվածություն մտցնելու նպատակով էլ տրվում է սույն հոդվածին կից հավելվածը՝ համապատասխան աղյուսակներով:

Շշելի է նաև, որ Անթուրայի որբանոցի գոյության խնդիրն ավելի լայն է ու տեղավորվում է ժամանակի նորաձև գիտական ու հակագիտական տեսությունների ծիրում: Հալիդե Էդիփի երկրորդ ամուսնու՝ Ադնան Ադըվարի քողարկվող ներգրավվածությունն Անթուրայի որբանոցի կայացման հարցում կլինի մեր հաջորդ ուսումնասիրության թեման՝ համապատասխան բավարար քանակությամբ աղբյուրների բացահայտումից հետո:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Ա.

ԱՆԹՈՒՐԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ԱՆՁՆԱԿԱԶՄԸ						
ՊԱՇՏՈՆ	ԱՆՈՒՆ + [ՄԱՄՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ]					ՔԱՆԱԿ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒՉ	Հալիդե էդիպի					1
ՏՆՕՐԵՆՆԵՐ	Նայ/հ/իդ բեյ [զինվորական]	Լյուիզի բեյ [բժիշկ]	Ռեշադ բեյ	Աբրահամ Բեյ Ռոմաշվիլի		4
ՎԵՐԱԿԱՑՈՒ-ՀՄԿԻՉՆԵՐ	Ֆա/ե/վզի բեյ [զինվորական, Ներքին գործերի մյուլիբ]	Մուխթար բեյ				≈2 ⁶⁸
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ	Նեջմեդդին [Հոջա/ մուլա, կրոնի ուսուցիչ]	Նաբիհե հանըմ [թրքերենի ուսուցչուհի]	X [Քաղաքավա- րության կա- նոններ և բը- ժըշկագիտությա- ն ուսուցչու- հի]	Այշե հանըմ [Թուրքիայի պտուղների գովըն անող և աշխարհագրություն դասավանդող ուսուցչուհի]	X [Արաբ երաժշտությա- ն ուսուցիչ]	≈5
ԴԵՂԱԳՈՐԾ/ ԲԺԻՇԿ	Ռեզա բեյ [զինվորական կոչումով բժիշկ]	X ⁶⁹	X			≈1
ԳՐԱՄԵՆՅԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐ	X Արաբներ					X
ՀԱՇՎԱՊԱՀ	Մուհասաբաջի բեյ					≈1
ՄԱՌԱՆԱԳԵՏ	Շյուքրի					≈1
ՀԱՇԱՐԱՆԻ ԵՎ ՄԱՔՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՄԽԱՏՈՒ	Էմինե հանըմ					≈1
ԱՏԱՂՁԱԳՈՐԾ	Ջոզեֆ (արաբ)					≈1
ՊԱՀԱԿԱԶՈՐ						≈30
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ						≈47

68 ≈ մոտավորապեսի նշանն օգտագործել ենք, քանի որ հստակ չէ այլք եղել են, թե՞ չեն եղել, կամ որբերի հուշերում նշվում է, որ եղել են, սակայն արդյոք քանիսն են եղել՝ մեզ համար դեռևս անհայտ է:

69 X նշումը ցույց է տալիս, որ տեքստում անկարկ կա նաև տվյալ պաշտոնը զբաղեցնող այլ անձանց մասին, սակայն որևէ անուն կամ հստակ քանակ հիշատակված չէ:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Բ.

ԱՆԹՈՒՐԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ԴԱՍԱՑԱՆԿԸ	
ԹԻՎ	ԱՌԱՐԿԱ
1	Զինվորական քայք
2	Կրոն և կրոնի պատմություն
3	Թուրքերեն
4	Գրավարժություն
5	Երաժշտություն
6	Քաղաքավարության կանոններ
7	Բժշկագիտություն
8	Թվաբանություն
9	Իրագիտություն կամ՝ «Զրույցներ Թուրքիայի վայրի և ընտանի բույսերի ու կենդանիների մասին» ⁷⁰
10	Աշխարհագրություն

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Գ.

ԱՆԹՈՒՐԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՀԱՅ ԵՐԵՒԱՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ Գ. ԲԱՆՅԱՆԻ, Հ. ԱԼԲՈՅԱԶՅԱՆԻ ԵՎ Մ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻ					
ՀԱՄԱ- ՐԱԿԱ- ԼՈՒՄ	ԱՎԱԶԱՆԻ ԱՆՈՒՆ, ԱԶԳԱՆՈՒՆ/ԱՅԼ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄ	ՈՐԲԱ- ՆՈՑԱ- ՅԻՆ ԹԻՎԸ	ԹՐՔԱՅՄԱՆ ԱՆՈՒՆԸ	ԾՆԵԴԱՎԱՅՐԸ, ԾԱԳՈՒՄԸ	ԱՌԿԱ ՏԱՐԲԵՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ
1	Մեկնոն Պետրոսյան (1905-)	8	Նեմիպ [=Նեջիփ/ Նեջեփ]	Սարըլար, Ամանոս	

70 Բանեան, Յուշեր, 135:

ԱՆԹՈՒՐԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՀԱՅ ԵՐԵՒԱՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ Գ. ԲԱՆՅԱՆԻ, Հ. ԱԼԲՈՅԱԶՅԱՆԻ ԵՎ Մ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻ					
ՀԱՄԱ- ՐԱԿԱ- ԼՈՒՄ	ԱՎԱԶԱՆԻ ԱՆՈՒՆ, ԱԶԳԱՆՈՒՆ/ԱՅԼ ՀԻՇՏԱՍԿՈՒՄ	ՈՐԲԱ- ՆՈՑԱ- ՅԻՆ ԹԻՎԸ	ԹՐԲԱՑՄԱՆ ԱՆՈՒՆԸ	ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԸ, ԾԱԳՈՒՄԸ	ԱՌԿԱ ՏԱՐԲԵՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ
2	Հարություն Ալբոյաջյան (1904-1994)	534/535 ⁷¹	Ա. Սալեհ, Բ. Շյուքրյու	Ֆրնտըճագ	
3	Գառնիկ Բանյան (1910-1989)	545	Ահմեդ	Կյուրին	
4	Թորոս Կարապետյան կամ մեծ Թորոս ⁷²		Էսվեր չավուշ/ քյույյուկ Էսվեր	Կյուրինցի	Միակ սեփական ցանկությամբ թլփատվողը և 10-րդ դասարանի չավուշը:
5	Վարդան		Ջեմալ չավուշ/ քյույյուկ Ջեմալ	Կյուրինցի	Մ. Պետրոսյանի դասարանի չավուշը
6	Հրանտ		Թալեաթ չավուշ/ քյույյուկ Թալեաթ		
7			քյույյուկ Հասան		
8	Հովսեփ		Մահմուդ չավուշ		շեփորահար
9			Իզգեթ չավուշ		
10			Շեքիր չավուշ		Հ. Ալբոյաջյանի դասարանի չավուշը
11	Նշան		Միդիատ		

71 Հարություն Ալբոյաջյանի հուշերում նշվում է 534 (Ալբոյաջյան, *Խաչեղության ճամփաներով*, 40), իսկ Վերժինե Սվազյանի ժողովածուի մեջ՝ 535 (Սվազյան, *Հայոց ջեղասպանություն*, 439):

72 Քյույյուկ Էսվերը կամ Էսվեր չավուշը կամ՝ իրական անունը՝ Թորոս Կարապետյան, հիշատակվում է որբերի բոլոր երեք հուշերում: Ամենից մանրամասն նրա մասին պատմում է Հարություն Ալբոյաջյանը, քանի որ նրանք Անթուրայի որբանոցից հետո էլ՝ ընդհուպ Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելն ու ապրելը, միմյանց հետ կապը պահպանում են: Թորոս Կարապետյանը, ըստ ամենայնի, կարևորագույն կերպարներից էր Անթուրայի որբանոցում: Անձնական փոքրիկ հետաքննության արդյունքում կարողացանք գտնել նրա թոռների ու ծոռների անունները, և առաջիկայում հույս ունենք նրանց հետ կապ հաստատելով ավելի շատ մանրամասնություններ պարզել նրա անձի, հուշերի մասին և դրանով նաև կատարել Անթուրայի որբանոցի մասին նոր բացահայտումներ:

ԱՆԹՈՒՐԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՀԱՅ ԵՐԵՆԱՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ Գ. ԲԱՆՅԱՆԻ, Հ. ԱԼԲՈՅԱՋՅԱՆԻ ԵՎ Մ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻ					
ՀԱՄԱ- ՐԱԿԱ- ԼՈՒՄ	ԱՎԱԶԱՆԻ ԱՆՈՒՆ, ԱԶԳԱՆՈՒՆ/ԱՅԼ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄ	ՈՐԲԱ- ՆՈՑԱ- ՅԻՆ ԹԻՎԸ	ԹՐՔԱՑՄԱՆ ԱՆՈՒՆԸ	ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԸ, ԾԱԳՈՒՄԸ	ԱՌԿԱ ՏԱՐԲԵՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ
12	Մանուել				Թուրքական դրոշը հայիոյող, առաջնորդ տղա:
13	Մկրտիչ				Թուրքական դրոշը հայիոյող, առաջնորդ տղա:
14	Գևորգ		Մուհամեդ	սսեցի	
15			Յուսուֆ	ադանացի	
16			Մուրադ		
17	Գրիգոր				Որբանոցի մատանապետը, Գառնիկ Բանյանի զարմիկը:
18	Միհրան				
19	Գալուստ				
20	Պողոս				
21	Հովհաննես				
22	Նշան				
23			Սարը	մարաշցի	Միակ մինչև վերջ խլամացածը
24			Այշա		Մ. Պետրոսյանի քույրը
25			Լուիֆիա		Մ. Պետրոսյանի քույրը
26	Աբրահամ				Ծեծից կուրացած

ԱՆԹՈՒՐԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՀԱՅ ԵՐԵՒԱՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ Գ. ԲԱՆՅԱՆԻ, Հ. ԱԼԲՈՅԱԶՅԱՆԻ ԵՎ Մ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻ					
ՀԱՄԱ- ՐԱԿԱ- ԼՈՒՄ	ԱՎԱԶԱՆԻ ԱՆՈՒՆ, ԱԶԳԱՆՈՒՆ/ԱՅԼ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄ	ՈՐԲԱ- ՆՈՑԱ- ՅԻՆ ԹԻՎԸ	ԹՐՔԱՑՄԱՆ ԱՆՈՒՆԸ	ԾՆԵԴԱՎԱՅՐԸ, ԾԱԳՈՒՄԸ	ԱՌԿԱ ՏԱՐԲԵՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ
27	Թորոս Ժամկոչյան կամ փոքր Թորոս		Ահմեդ ⁷³		
28	Արշակ	549	Ահմեդ ⁷⁴		
29	Հովհաննես Կարապողոսյան				
30-31	Թադևոս և Սեդրակ Խաչիսաշյաններ				
32	Մինաս				Քյալաջի
33			Մուսթաֆա		
34	Հրաչ				
35	Հովհաննես				
36	Հովսեփ				Հ. Ալբոյաջյանի ընկերը
37	Հակոբ				Հ. Ալբոյաջյանի եղբայրը
38	Կարապետ				Հ. Ալբոյաջյանի եղբայրը
39	Երվանդ				Հ. Ալբոյաջյանի եղբայրը
40	Հովսեփ				Մ. Պետրոսյանի ազգական

73 Ահմեդ անունով որբի հանդիպում ենք և՛ Գառնիկ Բանյանի, և՛ Հարություն Ալբոյաջյանի հուշերում. վերջինս նշում է նրա հայկական անունը, իսկ Գառնիկ Բանյանի մոտ գտնում ենք համանուն որբի երկու հիշատակում, որի թվահամարը մի տեղում նշվում է իբրև 549, մեկ այլ տեղում նշվում է հայկական անունը: Վստահ չլինելով՝ որ պարագայում է Բանյանը տվել թվահամարը և արդյոք խոսքը միևնույն անձի մասին է, նախընտրեցինք այս հարցը ծանոթագրել:

74 Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

ԱՆԹՈՒՐԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՀԱՅ ԵՐԵՄԱՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ Գ. ԲԱՆՅԱՆԻ, Հ. ԱԼԲՈՅԱԶՅԱՆԻ ԵՎ Մ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻ					
ՀԱՄԱ- ՐԱԿԱ- ԼՈՒՄ	ԱՎԱԶԱՆԻ ԱՆՈՒՆ, ԱԶԳԱՆՈՒՆ/ԱՅԼ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄ	ՈՐԲԱ- ՆՈՑԱ- ՅԻՆ ԹԻՎԸ	ԹՐՔԱՑՄԱՆ ԱՆՈՒՆԸ	ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԸ, ԾԱԳՈՒՄԸ	ԱՌԿԱ ՏԱՐԲԵՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ
41	Փանոս				Մ. Պետրոսյանի ազգական
42			Մեհմեդ	այնթապցի	Կ.Պոլսի մոտակայքում արգելափակվածներից մեկը, որ փախել էր այնտեղից:
43-45	Մելքոն Պետրոսյանի համագյուղացի երեք տղաներ:				
46	Գառնիկ Բանյանի բնորոշմամբ՝ «կրակուրոց տղա»՝ հակաթրքական ճառեր ասող:				
47-48	Հարություն Ալբոյաջյանի՝ երկու հորեղբոր տղաները, որոնք շուտ են մահանում:				
49	Աղանացի որբ Իգյաթ:				
50-52	Հազարապետ և բժիշկ Ռ-ըզա բեյին օգնող երեք հայ տղաներ, որոնցից մեկի անունը՝ Արիֆ:				
53	Աղանացի մի տղա, որին ծեծում են փախչելու փորձի համար, կաղ է մնում:				
54	Բռնի կրոնափոխությունից խենթացած մի տղա, որը հոգեկան խնդիրներ է ստանում ու մահանում:				
55	Խաչ կրելու համար ծեծի ենթարկված երեխա՝ 8 տարեկան:				
[+50]	50 հոգի 1918 թ. գարնանը մի քանի ուսուցչի հետ տեղափոխվում են Կ.Պոլիս, արգելափակվում խիստ հսկողության տակ Պոլսի շրջաններից մեկում: Այստեղից փախչում է այնթապցի Մեհմեդը:				

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Դ.

Գառնիկ Բանյանի և նրա խմբի երեխաների ճանապարհային քարտեզը դեպի Անթուրա՝ սկսած դեպի Անթուրա տեղափոխման համար հավաքագրվելուց
Համա [հայ պատվելիի որբանոց] → Հոմա → Բաալբեկ → Բեյրութ → Անթուրայի որբանոց

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Ե.

Հարություն Ալոյաջյանի և նրա խմբի երեխաների ճանապարհային քարտեզը դեպի Անթուրա՝ սկսած դեպի Անթուրա տեղափոխման համար հավաքագրվելուց
Միսմիա → Դերա → Միսմիա → Դամասկոսի մզկիթ* → Ջունիե* → Անթուրայի որբանոց* *Ադնան բեյի ուղեկցությամբ

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Զ.

Մելքոն Պետրոսյանի և նրա խմբի երեխաների ճանապարհային քարտեզը դեպի Անթուրա՝ սկսած դեպի Անթուրա տեղափոխման համար հավաքագրվելուց
Համա → Բաալբեկ → Ռայաթ → Բեյրութ → Անթուրայի որբանոց

Shushan R. Khachatryan
PhD in History

**HALIDÉ EDIP AND THE TURKIFICATION OF THE ARMENIAN CHILDREN AT
ANTOURA ORPHANAGE: IDENTIFICATION OF THE PROBLEM FIELD**

SUMMARY

Key words: Armenian Genocide, Antoura orphanage, Halidé Edip, Armenian orphans, Turkification policy, military, “new janissaries,” eugenics.

The article presents and analyses the Turkish intellectual Halidé Edip and her role in the state policy of Turkification of Armenian children at the Antoura orphanage during the Armenian Genocide. The article compares the three known memoirs of Armenian orphans from Antoura (Garnik Banyan, Harutyun Alboyajyan, and Melqon Petrosyan) to that of Halidé Edip, and reveals essential differences, manipulations, as well as disguised facts by Edip that are collected and

presented in the article. Thus, the research identifies the problem field relating to various aspects of Antoura orphanage by raising new questions, offering explanations and new approaches, as well as highlighting issues that need to be researched further.

Шушан Р. Хачатрян
кандидат исторических наук

ХАЛИДЕ ЭДИП И ТУРКИФИКАЦИЯ АРМЯНСКИХ ДЕТЕЙ В ПРИЮТЕ АНТУРЫ: ОБОЗНАЧЕНИЕ ПРОБЛЕМНОГО ПОЛЯ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид армян, приют Антуры, Халиде Эдип, армянские сироты, политика туркизации, военные, «новые янычары», евгеника.

Статья касается турецкой интеллектуалки Халиде Эдип и ее роли в государственной политике туркизации армянских детей в приюте Антуры во время Геноцида армян. В статье сравниваются три известных мемуара армянских сирот-антуровцев (Гарник Банян, Арутюн Албояджян и Мелкон Петросян) с воспоминаниями Халиде Эдип и выявляются существенные различия, манипуляции, а также замаскированные факты, которые собраны и представлены в статье. Настоящее исследование затрагивает проблемную область, относящуюся к различным аспектам деятельности приюта Антуры, поднимая новые вопросы, предлагая объяснения и новые подходы, а также акцентируя внимание на вопросы, которые станут предметом дальнейших исследований.

REFERENCES

- Alboyajyan, Harut'yun. *Խաչերության ճամփաներով* [The Roads of Crusifixion]. Yerevan: VMV-Print Publishing House, 2005;
- Antonian, Aram. *Մեծ ոճիրը* [The Great Crime]. Yerevan: Arevik, 1990;
- Archbishop Zaven. *Պատրիարքական յուշերս. վաերազիրներ և վկայություններ* [My Patriarchal Memoirs: Documents and Testimonies]. Cairo: Nor Astgh, 1947;
- Banyan, Garnik. *Յուշեր մանկության և որբության* [Memoirs of childhood and orphanity]. Antelias-Lebanon: Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia, 1992;
- Gzoyan, Edita. «Երեխաների բռնի տեղափոխումը որպես ցեղասպանական գործողություն. ձևավորումից դեպի քրեականացում» [Forcible Child Transfer as a Genocidal Act: from Conceptualization to Criminalization]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 8, no. 1 (2020): 99-118;
- Hovakimian (Arshakuni), Hovakim. *Պատմություն հայկական Պոնտոսի* [History of the Armenian Pontos]. Beirut: Mshak, 1967;
- Khachatryan, Shushan. «Երիտթուրքերի գաղափարախոսական ուղենիշները:

Կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը կրոնի մեջ» [The Young Turks' Ideological Guidelines: Religion in Politics and Politics in Religion]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 4, no. 1 (2016): 121-139;

Margaryan, Narine. «Հայ երեխաների թրքացման գործընթացն Օսմանյան կայսրության պետական որբանոցներում (1915 -1918թթ.)» [Turkification of Armenian Children in the Ottoman Empire's State Orphanages (1915-1918)]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 4, no. 1 (2016): 25-43;

Melk'onyan, Ruben. *Իսլամացված հայերի խնդիրների շուրջ* [On the Issues of Islamized Armenians]. Yerevan: Noravank, 2009;

Shak'aryan, Artak. «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրությունում. դեշիրմե [“Blood Tax” in the Ottoman Empire: Devshirme]. Yerevan: Author's edition, 2006;

Svazlyan, Verjine. *Հայոց ցեղասպանություն: Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Երկրորդ համալրված հրատարակություն [Armenian Genocide. Testimonies of the Eye-Witness Survivors. Second Revised Edition]. Yerevan: Gitut'yun, 2011.

Vvedenskii, Georgii. *Янычары*, [Yanissari]. St. Petersburg: Atlant, 2003;

Մելգոն Պետրոսեանի յուշերը Եղեռնի օրերէն, ամփոփուած Վարդիվառ Յովհաննէսեանի կողմէ [արևմտահայերեն թարգմանություն ֆրանսերենից] [*The Memoirs of Melgon Petrossian from the Days of Yeghern*, compiled by Vardivar Hovhannissian]. AGMI Collection, box 8, folder 148, no. 231.

Նարինե Վ. Մարգարյան
պատմական գիտությունների թեկնածու

ՋԲԵՅԼԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ԱՇԿԵՐՏԱԿԱՆ «ՏՈՒՆ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՐԱԿԵՐՏՄԱՆ ՓՈՐՁ¹

*Բանալի բառեր*¹ Հայոց ցեղասպանություն, որբեր, ազգային ինքնագիտակցություն, Ջբելյի որբանոց, աշակերտական ամսագիր, որբանոցային մամուլ, կրթություն, ազգային վերակերտում:

Հոգվածում ուսումնասիրվել ու վերլուծվել են Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կազմակերպության Ջբելյի (Լիբանան) որբանոցի «Տուն» աշակերտական խմորատիպ ձեռագիր ամսագրի շուրջ երեք տարվա համարները: Խնդիր է դրվել պարզել որբերի՝ երբեմն խիստ զգայական, հուզական, հայրենասիրական, շատ հաճախ նաև սթափ ու իրատեսական հիմքերի վրա գրված հոգվածները, նյութերը, դրանց համադրման և վերլուծության արդյունքում պատկերացում կազմել որբանոցում գործող ազգային մթնոլորտի, երեխաների զգացողությունների ու ցեղասպանության հետևանքները հաղթահարելու ուղղությամբ կատարված քայլերի վերաբերյալ: Ամփոփելով ամսագրի 34 համարների հոգվածների բովանդակությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ որբանոցային ամսագիրն իր հարուստ ազգային, գրական-գեղարվեստական հոգվածներով, հայրենի բնակավայրի ու Հայոց ցեղասպանության տարիների իրենց վկայություններով 13-16 տարեկան որբերի համար ունեն յուրահատուկ խորություն: Ջբելյի որբանոցային սերունդը տարբեր ձևերով ազգային վերակերտման փորձեր է արել, որոնք նպաստել են Ցեղասպանության տրավմայի հաղթահարմանը: Դրանցից կարելի է նշել ապրիլի 24-ի նահատակների ոգեկոչման արարողությունները, ազգային արժեքների, հայոց լեզվի, գրականության և բանահյուսության մասին հոգվածների ձևով ներկայացնելը, ստեղծագործելու, ընթերցելու, ասմունքելու միջոցով կրտսեր սերնդակիցներին հայկական հոգևոր արժեքների մասին տեղեկացնելը:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին որբաշխարհի առջև ծառացած խնդիրները բարդ էին, դժվար էր լուծել վերապրելու, սովը հաղթահարելու, համաճարակներից փրկվելու հարցերը, ինչպես նաև ծնողների կորստին ականատես լինելուց հետո վերապրումները հաղթահարելու և կյանքը շարունակելու խնդիրը: Միջագետքի անապատներից, մուսուլմանաբնակ վայրերից իրականացվող որբահավաք աշխատանքների արդյունքում բազմահազար որբեր ապաստան էին գտնում հայկական և օտարերկրյա տարբեր որբանոցներում: Վերջիններս իրենց գործունեության բնույթով տարբեր էին՝ մաքուր հայկականից մինչև խիստ օտարամուլ, իսկ մինչև 1918 թ. Մուդրոսի զինադադարը գործում էին նաև թուրքական որբանոցներ:

1 Հոգվածը ստացվել է 12.10.2020 և ընդունվել է տպագրության՝ 30.10.2020:

Որք երեխաների տեղաշարժերն անկանոն էին, մի որբանոցից տեղափոխվում էին մյուսը, հաճախ որբանոցները ֆինանսական սղության, համաճարակների առկայության և այլ պատճառներով փակվում էին ու այդ ընթացքում իրավիճակին հազիվ համակերպված որբերը ստիպված էին հերթական դժվարություններն ու բարդությունները հաղթահարել: Այս ընթացքում գործել են որբանոցներ, որտեղ մթնոլորտն իսկապես հանգիստ է եղել, ինչը հնարավորություն է տվել որբերին պահպանել հայկական ինքնությունն ու չմոռանալ մայրենի լեզուն:

Ահա այդպիսի որբանոցներից էր Ջբելյի² որբանոցը, որն իր գործունեությունը սկսել է 1920 թվականից: Այն Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպության³ որբանոցային ցանցում գործող որբանոցներից մեկն էր: Նշենք, որ ցեղասպանության տարիներին այս կազմակերպությունը ստանձնել էր Սիրիայում, Լիբանանում և պալեստինյան գտած մոտ տասը հազար որբերի խնամքը⁴:

Ջբելյի որբանոցի առանձնահատկություններից է եղել այն հանգամանքը, որ որբանոցում կարողացել են ստեղծել մի կորիզ, որը կյանք է տվել աշակերտական-որբանոցային ամսագրին: «Տուն» ամսագիրը Յեղասպանության տարիների արհավիրքներին ականատես որբերի ինքնագիտակցության, կյանքը վերարժևորելու և դժվարությունները հաղթահարելու, վրեժխնդրության, կորուսյալ հայրենքի ու պայքարի, և մի շարք այլ արժեքների ու գաղափարների արտահայտությունն էր:

Որբանոցային ամսագիրն իր հարուստ բովանդակությամբ հնարավորություն է տալիս համախմբելու Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած որբերի կամ *որբանոցային սերնդի* առաջին տպավորություններն ու պատկերացումները, որը պիտի իր ազդեցությունն ունենար հաջորդ սերունդների վրա:

Ջբելյի որբանոցի պատմությունից

Ինչպես նշվեց, Ջբելյի որբանոցը Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի հոգաժության տակ գտնվող որբանոցներից մեկն էր, երբ կազմակերպությունը հետպատերազմական ընթացքում իր ուժերը կենտրոնացրել էր վերապրած որբերի խնամքի վրա: Որբանոցը բացվել է 1920 թ. հոկտեմբերին՝ 1.200 որբերով՝ Ռեյ Թրևիսի

2 Ջբելյը գտնվում է Միջերկրական ծովի ափին, Բեյրութից 40 կմ հեռավորության վրա: Հնագույն քաղաքն ունի մոտ յոթ հազար տարվա պատմություն: Ջբելյ անունը սեմական արմատներով բառ է, որը նշանակում է «Փոքր լեռ», իսկ Բիբլոսը՝ վերջինիս հունահռոմեական անվանումն է: Մանրամասն տե՛ս *Յուշամատենան Շիպեյլի ամերիկեան որբանոցի 1920-1925* (Պեյրութ, Համագգային, իրատարակութիւն նախկին սանկետու, 1969), 19-27:

3 Կազմակերպության գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս James L. Barton, *Story of Near East Relief (1915-1930)* (New York: The Macmillan Company, 1930); Սուրեն Ավետիսյան, *Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկոմի) գործունեությունը Հայաստանում 1918-1930 թթ.* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2009); Ասյա Դարբինյան, «Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի մարդասիրական քարոզչական քաղաքականության առանձնահատկությունները (1915-1930 թթ.)», *Պատմաքաղաքական հանդես* 2 (2011), 47-59:

4 «Հայ որբեր. տեղեկագիր հայ որբերու կացութեան, որբանոցներու, հոգատար մարմիններու մասին եւ վիճակագրական ցուցակներ» ձեռագիր տեղեկագիր (Փարիզ, 1923):

ղեկավարությամբ⁵: Որբերի հիմնական մասն այստեղ են տեղափոխվել Այնթափի որբանոցից, այնուհետև որբանոցը համալրվել է Սիրիայի և Թուրքիայի տարբեր շրջաններից եկող որբերով: 1923 թ. Նահր Իբրահիմի որբանոցի (որտեղ ապաստանել էին հիմնականում Կոնիայի և Կեսարիայի որբերը) սաները, համաճարակի պատճառով փակվելուց հետո, նույնպես տեղափոխվել են Ջբելյ: Որբերի առավելագույն թիվը հասել է 1.500-ի, որից 400-ը՝ մանկապարտեզում, 150-200՝ արհեստանոցում, մնացած 900-ը նախակրթարանում և բարձրագույն բաժիններում⁶: Որբանոցում ապաստան են գտել 4-16 տարեկան տղա որբեր:

Որբանոցի ուսումնական կյանքը բավականին ակտիվ է եղել, բարձրագույն դասարաններն ավելի քիչ էին՝ մեկ կամ երկու: Ինչպես այդ ժամանակի շատ այլ որբանոցներ, Ջբելյի որբանոցը նույնպես ունեցել է սեփական արհեստանոցները, որտեղ որբերը կարողացել են արհեստներ սովորել՝ զուգահեռաբար որբանոցի կարիքները հոգավով:

Ջբելյի որբանոցի մասին մանրամասն տեղեկություններ են ամփոփված որբանոցի սաների կողմից հավաքված ու խմբագրված «Յուշամատեան»-ում, որտեղ մի քանի բաժիններով ներկայացված է որբանոցի գործունեությունը: Այն հրապարակվել է որբանոցի փակվելուց 40 տարի անց, և խմբագրական խորհրդի անդամները հետամուտ են եղել, որ հրատարակվեն առավել ամբողջական նյութեր, փաստաթղթեր, հուշագրություններ, սակայն հավաքչական աշխատանքների ու թղթակցությունների արդյունքում պարզել են, որ որբանոցի «վերոյիշեալ արիխները փճացուած էին որբանոցի փակումին յաջորդող ամիսներուն»⁷:

Տեղասպանության տարիներին և դրանից հետո որբանոցային սերունդը սկիզբ է դրել մի յուրահատուկ երևույթի՝ այն է որբանոցային մամուլը⁸: Պետք է նշել, որ Ջբելյի որբանոցի «Տուն» ձեռագիր խմորատիպ ամսագիրը եզակի երևույթ էր: Այն բնորոշ էր ավելի երկար գործող, ավելի կազմակերպված որբանոցներին, բայց պետք է փաստել, որ որևէ պարբերական հրատարակելու գաղափարն իրականություն դարձնելու համար կարևոր էր որբանոցում տիրող մթնոլորտը: Խմորատիպ թերթեր ունեցել են Հալեպի հայկական որբանոցը, որի մասին միայն որոշ հիշատակումներ կան, Այնթափի որբանոցն ունեցել է «Այգ» անունով թերթ, որի մասին հիշատակվում է Եգիպտոսի Որբախնամի տեղեկագիր-ակնարկում⁹: 1918-1919 թթ. Թիֆլիսում տպագրվել է

5 Ռեյ Թրևիսը սկզբնական շրջանում եղել է Այնթափի որբանոցում, ապա, երեխաների հետ անցնելով Քիլիսով ու Հալեպով, կարճ ժամանակահատված կայանել է Բեյրութի Կարանքինս վայրում, որից հետո հաստատվել է Ջբելյում:

6 *Յուշամատեան*, 55:

7 Նույն տեղում, 10:

8 Նշենք, որ հայ մամուլի ավելի քան երկդարյա պատմության շրջափուլերում Հայաստանում և աշխարհի տարբեր երկրներում հրատարակվել են շուրջ երեքուկես հազար պարբերականներ, որոնք իրենց ավանդն են ունեցել հայ ժողովրդի հասարակական, քաղաքական մտքի, լուսավորության, գիտելիքների տարածման, մշակույթի զարգացման, աշխարհայացքի ձևավորման և մի շարք այլ ոլորտներում: Որբանոցներում ապաստան գտած երեխաները, թերևս մամուլի դերի կարևորության գիտակցումով, փաստորեն յուրովի շարունակել են հայ տպագրության ավանդույթները:

9 Հայ որբախնամ ընկերության Այնթափի որբանոց, *Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն*

«Փարոս»-ը, որը եղել է Ամերիկյան կոմիտեի որբանոցների որբ աշակերտական միության օրգանը: 1925-1928 թթ. Բեյրութում տպագրվել է «Որբաշխարհի աստղ» հանդեսը, որը Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպության որբերի դաշնակցության համատեղ թերթն էր: 1919-1921 թթ. Ալեքսանդրիայում Հայ որբախնամ կազմակերպության նախաձեռնությամբ սկսել է լույս տեսնել «Որբունի» տեղեկագիրը, որը մի փոքր այլ ուղղվածություն ուներ. այն որբերի կողմից չէր հրատարակվում, բայց իր էջերում անդրադառնում էր կազմակերպության կողմից որբերի փրկության, անապատներից հավաքագրման, նրանց ապաստան տալու, որդեգրելու համար և, առհասարակ, փրկության տարբեր նախաձեռնությունների լուսաբանմանը, հանգանակությունների, վիճակահանությունների կազմակերպմանը:

Որբանոցային մամուլը՝ որպես հետցեղասպանական երևույթ, բավականաչափ հետաքրքրական է, սակայն սույն հոդվածում մենք նպատակ ենք դրել ուսումնասիրել բացառապես Ջրելի որբանոցի «Տուն» ամսագիրը: Վերջինիս 34 համարները՝ ընդհանուր մոտ 850 էջի սահմաններում, բավականաչափ ծավալուն են ու հարուստ հուշագրությունների, որբանոցային կյանքի, ընդհանրապես գրականագիտության տեսանկյունից: Այն արտացոլում է որբանոցի առօրյան, որբերի ստացած տեղեկություններն իրենց հայրենիքի, որբանոցում հայտնվելու պատճառների և, առհասարակ, հայ լինելու և իրենց նախնիների պատմության և թողած ժառանգության վերաբերյալ¹⁰:

Նշենք, որ «Տուն» ամսագիրը բովանդակային տեսանկյունից մինչ այժմ չի ուսումնասիրվել, թեև «Յուշամատենան Հիպելյի ամերիկեան որբանոցի 1920-1925» ժողովածուում անդրադարձ կատարվել է ամսագրին, ներկայացվել է ամսագրի էջերից հակիրճ ծաղկաբաղ¹¹:

«Տուն» ամսագրի ստեղծման պատմությունից

Որբանոցը, մինչև «Տուն» ամսագրի հրատարակվելը, ունեցել է «Հոսանք» անունը կրող խմորատիպ թերթ, որի ստեղծման նախաձեռնությունը եղել է որբանոցի ավարտական դասարանների աշակերտներինը: Սկզբնական ժամանակահատվածում նախատեսվել էր հրատարակել ամիսը երկու անգամ, որբերը պատասխանատվություն են ստանձնել և դարձել իրենց իսկ ամսագրի խմբագիրները, սրբագրիչները և կազմարարները: Ամսագրի տպագրման աշխատանքները կատարվել են որբանոցի ուսուցիչ Ստեփան Տարտունու հսկողությամբ, որը ոչ անմիջական, բայց իր խորհուրդներով, որպես ավագ դասարանի պատասխանատու մասնակցել է ամսագրի ստեղծման աշխատանքներին: Այդ մասին «Յուշամատենան»-ում նշվում է. «...աչքի պիտի զարնէր ինքնայատուկ գիծ մը, կարմիր թելի նման, տարօրէն հայեցի եւ մոլեռանդօրէն ազգայնական, ուր տեղ

և քառամնայ պատմութեան վրայ (1919 օգոստոսէ 1923 յունիս) (Աղեքսանդրիա, Ս. Գասպարեան, 1923), 21:

10 Ամսագրի ամբողջական թվային տարբերակը մեզ է տրամադրել ՀՅԹԻ հիմնադրամի Հուշագրությունների, վավերագրերի և մամուլի ուսումնասիրության բաժնի վարիչ, աղբյուրագետ Միհրան Մինասեանը, որի համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում նրան:

11 «Փունջ մը «Տուն»էն», *Յուշամատենան*, 167-194:

գտած յօդուածներու բովանդակութենէն, ձեռն, լեզուէն, ոճէն աւելի՝ ըսել ուզածն էր կարենորը»¹²:

«Հոսանք» թերթի բովանդակային ուղղվածության առնչությամբ որոշակի ճնշումներ են եղել որբերի վրա, անգամ՝ հեռացման դեպքեր: Այդ մասին «Յուշամատեն»-ում կարդում ենք. «Առաջին յեղափոխության ակիքը քիչ-քիչ կնստեր, աստիճանաբար որբանոցը իր հանդարտ մթնոլորտը կը վերագտներ: Իր կարգին կը փոխուէր նաեւ վերէն եկող նեղմիտ, անհարազարտ կրօնական քարոզչութեան շունչը, ազգայնական տրամադրութիւններուն դէմ ճակատ յարդարելու ձգտող ժամանակավրէպ շարժումը»¹³: Որոշ ժամանակ անց հասունանում է նոր ամսագիր լույս ընծայելու գաղափարը, որն արդեն կոչվում է «Տուն»:

Որբանոցի սան, ամսագրի բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ Հովհաննես Մեղրունին հիշում է, որ մոտավորապես չորս տարի առաջ, իրենք որբանոցի մի քանի ընկերներով որոշել են թերթ հրատարակել և անգամ անուն են որոշել՝ «Հոսանք», որը խմորատիպ թերթի կարգավիճակով ամիսը երկու անգամ պիտի լույս տեսներ: «Կարճ եղաւ «Հոսանք»-ին կեանքը, ան կարգ մը անհաճոյ դեպքերու պատճառով գոյութենէն դադ-րեցաւ, բայց այն եղաւ հիմնաքարը ներկայ Տուն-ին»¹⁴:

Մեղրունին հիշում էր, որ մի կիրակի հավաքված են եղել, երբ ուսուցիչներից մեկն ամսագիր ստեղծելու գաղափարն է տվել, անգամ անուն է առաջարկել՝ «Տուն»: Ու այս անունով ամսաթերթը «իր կոչումին համաձայն, ճշմարիտ տուն մը եղաւ, տուն մը, որուն մեջ որբանոցի գրողները (եթէ կարելի է այսպէս անուանել) շուտով ապաստան գտան»¹⁵: Ամսագրի տպագրության ընթացքում իր շուրջը հավաքել է գրականության նախասնձախնդիրների մի խումբ: Մեղրունին նշում է նաև, որ թերթի աշխատող թիմն ուժեղացավ հատկապես Նահր Իբրահիմի որբերի¹⁶ Ջրելյ տեղափոխվելուց հետո, և ակնհայտ է, որ նյութերն ավելի հարստացան ու ուսուցիչներն էլ սկսեցին լուրջ աշխատանքներ տանել¹⁷:

Ամսաթերթի առաջին համարը լույս է տեսել 1922 թ. սեպտեմբերին, ունեցել է կանոնավոր հրատարակություն, չնայած որոշ համարներ միասին են տպագրվել: Այն տպագրվել է մոտ 40-50 օրինակներով: Խմորատիպ ամսագիրն ունեցել է նաև անգլերեն, ավելի քիչ՝ ֆրանսերեն հոդվածներ, երբեմն հանդիպում ենք օտար հեղինակների հայտնի գործերից թարգմանություններ: Ամսագրի առաջին 12 համարները 20-ական էջ են, №13-14, №15-16, №17-18 համատեղ համարները՝ 32 էջ, №19 և №20՝ 36 էջ, №21 և №22՝ 60, №23՝ 72 էջ, №24՝ 52 էջ, №25՝ 60 էջ, №26-27-28՝ 64 էջ, №29-33՝ 40 էջ, №34՝ 32 էջ: Ամսագրի էջերում ներառվել են շուրջ 60 հայտնի քաղաքական

12 *Յուշամատեն*, 78:

13 Նույն տեղում, 79:

14 Յովհաննես Մեղրունի, ««Հոսանք»-ն, Տուն», *Տուն*, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, 12-13:

15 Նույն տեղում:

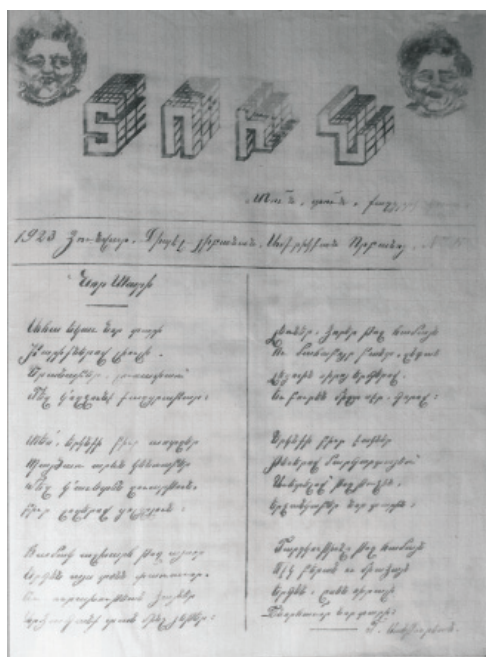
16 1923 թ. մալարիայի տարածման պատճառով Նահր Իբրահիմի որբանոցի սաները տեղափոխվել են Ջրելյի որբանոց:

17 Յովհաննես Մեղրունի, ««Հոսանք»-ն, Տուն», *Տուն*, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, 12-13:

ու գրական գործիչների դիմանկարներ, ինչպես նաև բազմաթիվ նկարազարդումներ: Գլխավոր գծանկարիչն է եղել Հարություն Ղազարյանը, նրան օգնել են նաև Ռ. Ղուկասյանը, Գ. Գիրգորյանը և Գ. Խաչերեսյանը:

Ամսագիրն ունեցել է նաև օգտակար խորհուրդների բաժին, թևավոր խոսքերի, գվարճալիքների կամ մանրապատումների բաժին, որոնք հիմնականում իրական, որբանոցային դեպքեր են եղել: Առաջին համարներում տեղ են գտել նաև բնագիտական հոդվածներ՝ բնության մեջ կատարվող երևույթների, դրանց առաջացման պատճառների ու հետևանքների մասին:

Սկզբնական շրջանում ամսագրի խմբագրության աշխատանքներն ուղղորդել են հայերենի ուսուցիչներ Կոստան Պանտիկյանը, ավելի ուշ՝ Հայկ Պալյանը, սակայն հիմնական պատասխանատուները եղել են երեխաները:

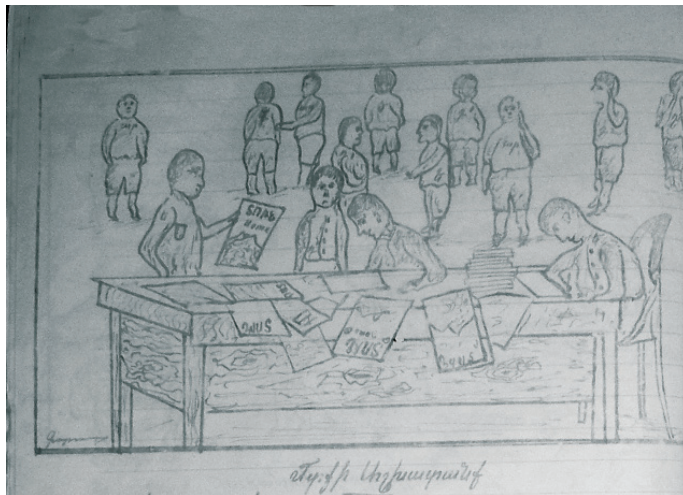

«Տուն» ամսագրի առաջին էջերից

«Տուն» ամսագիրը՝ իր «Տոն, տոն, քաղցրիկ տուն» կարգախոսին համաձայն փորձել է իր էջերում որբերի համար ընտանեկան մթնոլորտ ապահովել: Ամսագրի տարբեր համարներում ակնհայտորեն նկատվում է գաղափարական տոնը ստեղծելու աշակերտների ջանքերը: Ավելի ուշ տպագրվում են տարբեր թեմաներով բանաստեղծություններ:

Ամսագրի առաջին համարում խոսվում է *Տուն*՝ որպես որբանոց հավաքական գաղափարի մասին, որտեղ բոլորը հավաքվել են որոշակի հանգամանքներից ելնելով և հեղինակը՝ Զաքար Տարագճյանը գրում է. «Տուն կը կոչենք այն վայրը

ուր հաւաքականութիւն մը ընտանիք մը ապաստանած է ... իբր մարդ անհատներու հաւաքականութիւն մը որ ունի իր յատուկ կենցաղն ու ապրելակերպը»¹⁸: Ընտանիքի գաղափարների մասին խոսելիս հեղինակն ընդգծում է, որ *տունը* բնակավայր է և պետք է փորձել ներթափանցել նրա գաղափարական մթնոլորտից ներս, որի իսկական գոյության համար անհրաժեշտ է սեր, փոխադարձ հարգանք, անձնվիրություն, որն էլ բերում է ընտանեկան ներդաշնակության: Հեղինակը նշում է. «Ազգի մը քաղաքակրթութեան չափանիշը իր դպրոցներն են ... բայց նկատելով թէ՛ մանուկի մը համար իր պատկանած ընտանիքը ամէնէ առաջին և նախնական դպրոցն է, հոս է որ կը փնտրենք ազգի մը մեծութեան իսկական հիմերը»¹⁹: Հողվածի վերջում եզրակացնում է. «...տունը այն միջավայրն է, ուր մարդ անհատը կը վարժուի ընկերական փոխադարձ պարտականութիւններու և իրավունքներու, այն տեղն է, որ մարդու մէջ կը մշակուի գործակցութեան և գոհունակութեան ոգին»²⁰:

Գծանկար. ամսագրի տպագրության աշխատանքներ

1922-1923 թթ. իրենց գործունեության հաջող ընթացքի համար նրանք առանձնացնում են իրենց աշխատակիցներին՝ խմբագիրներ, գծանկարիչներ, տպագրիչներ՝ ընդհանուր 64 հոգի, որոնք աշխատել են այդ ընթացքում: Ցուցակին հաջորդում է «Մտքի աշխատանք» նյութը, որտեղ կարդում ենք. «Խորիւհ, կարդա՛, գրէ՛, պատմէ՛, դատէ՛, գլուխդ ուղցնո՛ւր. «մտքի աշխատանք» անուն տուած են ասոնց: Դու պիտի ցուցանես, թէ որքան խորհիլ գիտես, այսինքն թէ որքան մարդ ես: Դու պիտի ցուցանես, թէ որքան ազնիւ են քու գաղափարները, որքան բարձր են քու դատողութիւնները, որքան ճիշտ:

18 Չաքար Տարագճեան, «Տունը», *Տուն*, սեպտեմբեր 1922, թիվ 1, 2:

19 Նույն տեղում, 3:

20 Նույն տեղում, 3-4:

Այդ ուղղությամբ օրէ օր դու աւելի պիտի մարգուիս և Տուն ամսագիրը առիթ մըն է քեզ համար: Նայիր, տարուան մը մէջ վաթսուն հոգիի պատկառելի խումբ մը ինչ աշխատանք կատարած է հոն: Հետևինք այդ խումբին»²¹:

Ուսուցիչ Հայկ Պալյանը ոգևորում ու կոչ էր անում աշակերտներին գրել՝ բացահայտելով իրենց մտքերը, որբերի հոգու՝ հայոց լեզվի ու հայրենիքի նկատմամբ ծարավը հագեցնելու համար: Նա ջանք չէր խնայում հայերենի դասերը հետաքրքիր անցկացնելու համար՝ իր ազատ ժամերը տրամադրելով «Տուն» ամսագրի վերահսկողության և կանոնավոր հրատարակության համար²²: Նրա նախաձեռնությամբ արտադասարանական մրցումներ էին իրականացվում, թատերական ներկայացումներ պատրաստվում: Նա մեծ դեր ուներ «Տուն»-ի բովանդակությունը հարստացնելու և ծավալներն ընդլայնելու գործում: Հետագայում Պալյանն իր ընկերոջ՝ Կարպիս Լազարյանի հետ նույնպես հեռացվել է որբանոցից, որոնց նախորդել էր նաև Ստեփան Տարտունին՝ «խռովարար և յեղափոխութիւն սերմանող» հիմնավորմամբ:

Որբանոցի ուսուցչական անձնակազմի մեծ մասն անցել էր ցեղասպանության արհավիրքների միջով, ունեցել կորուստներ, նրանց թվում կային Հայկական լեզեռնի մասնակիցներ, ովքեր Կիլիկիայի հայաթափումից հետո հիմնականում զբաղվում էին երեխաների հետ և իրենց ազատ ժամանակն անցկացնում էին որբանոցում: Նշենք, որ որբանոցի շինությունների հիմնական մասը կառուցել ու երբեմն վերանորոգել են ուսուցիչներն ու երեխաները:

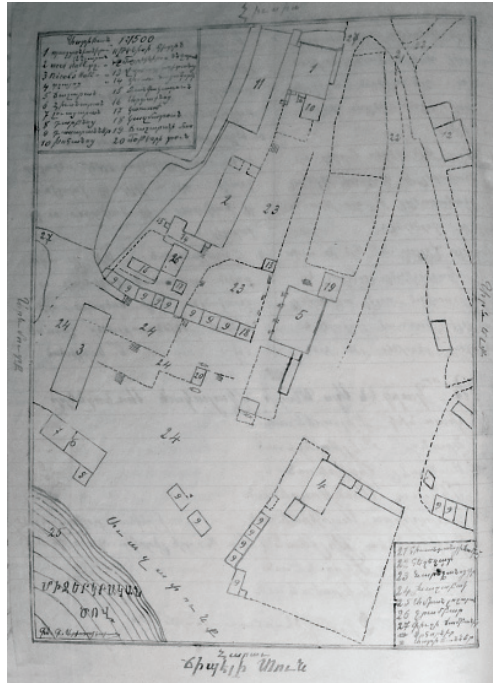
Որբերը հիշում են, թե ինչ ճանապարհ են անցել, մինչև հասել են Ջրել: Դեռևս 1919 թ. ապրիլ ամսին Հալեպում վրաններից բաղկացած հաստատությունում, որտեղ բոլորը խոսում էին տարբեր լեզուներով, տարբեր գավառաբարբառներով, վաղուց գրկված ծնողական խնամքից, իրար անծանոթ, գիտակցել են, որ բոլորը եղբայրներ են, միմյանց արյունակից ու հայրենակից: Ուրախ էին, որ թափառական կյանքը վերջ պիտի գտներ²³: Չնայած նրանց Ջրելում տեղավորել էին հին մետաքսի գործարանում, բայց իրենք ոգևորված էին, քանի որ տան մեջ էին, իրենց համար գործ կար. ծանր, բայց նվիրական: Ուսուցիչների ու աշակերտների համատեղ ջանքերով վերանորոգել են մետաքսի գործարանը, հետո կառուցել են դասախոսությունների համար նախատեսված *Նիքոլ Հոլլ*, հետո ճաշարանը՝ երեք մասերով: Դրան զուգահեռ նրանք կառուցել են նաև դասարաններ, արհեստանոցներ, գրադարան, ընթերցասրահ, խոհանոց, ճամբարներ և պարտեզ²⁴:

21 «Մտքի աշխատանք», *Տուն*, օգոստոս 1923, թիվ 12, 20:

22 *Յուշամատեն*, 132:

23 Նույն տեղում, 10:

24 Նույն տեղում:

Ջրելի որբանոցի հատակագիծը

Որբանոցում ողջ օրվա ընթացքում մշտապես սերտ են եղել ուսուցիչ-աշակերտ հարաբերությունները և այդ մասին հետաքրքիր դիտարկումներով է կիսվում Մ. Ղազարյանը՝ գրելով. «Աշխարհի ամենաազնի ու մաքուր զգացմունքները կրնանք գտնել ուսուցիչների անձնուեր սրտերու մեջ դէպի իրենց աշակերտները. ... աշակերտը կ'սպառէ, ուսուցիչը կը յոգնի, աշակերտը կը շահի, ուսուցիչը կը գոհուի, աշակերտը կ'ողջունայ: Եւ վերջապես ուսուցիչն յոյսը աշակերտին ապագային վրայ է ու աշակերտին ապագան ուսուցիչին ներկայէն կախեալ է»²⁵:

Հետևելով «Առողջ մարմնում՝ առողջ հոգի» կարգախոսին

Ամսագրի առաջին համարներում հատուկ ուշադրություն է դարձվում մարզական կյանքին: «Ընտիր Խոհեր» բաժնում ներկայացվում է Հայ սկաուտի բնութագիրը և «Բարձրացիր, բարձրացուր» կարգախոսի նշանակությունը: «Հայ մարմնակրթական Ընդհանուր Միության» գրքույկից վերցված ու ամսագրի համարներում է շարադրված նաև սկաուտի երգը, նրանց կարգախոսը, 12 կանոնները, որոնց պետք է հետևի սկաուտը, «Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության» հայտագիր-ծրագիրը²⁶:

25 Մ. Ղազարյան, «Ուսուցիչը և Աշակերտը», *Տոն*, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր 1923, թիվ 13-14, 5:

26 Քաղուած Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան (Հ.Մ.Ը.Մ.) գրքույկէն, սեպտեմբեր 1922, թիվ 1, 15-17:

Ամսագրի երկրորդ համարում նույնպես անդրադարձ կա սկաուտի կերպարին, նրանց աստիճանակարգին, թե ինչ փուլերով պիտի նորընծա սկաուտն անցնի, ինչ հմտությունների պետք է տիրապետի:

Նշվում է առողջ ապրելակերպի համար անհրաժեշտ պայմանները՝ սնունդ, օդ, մարմնամարզություն: Նշենք նաև, որ որբերի առողջ լինելուն նպաստել են նաև որբանոցի աշխարհագրական պայմանները:

Հատուկ տեղ է հատկացված սկաուտական խմբերի կազմավորմանն ու նրանց բաշխմանը, նիզակադրոշին, խմբադրոշին, ինչպիսին պետք է լինի առաջնորդը կամ առաջնորդները. «իրենց պատվոյ կէտ մը պէտք է համարեն սքաուտի դասանալը իրենց ընկերներուն յարգել տալը և այդ սկզբունքին իրենց անձովն իսկ պէտք է իբր օրինակ ծառային»²⁷: Չորրորդ համարում շարունակվում է ներկայացվել նոր խմբերի կազմավորման կարգը, անդրադարձ կա տեղական խորհուրդներին ու անդամներին²⁸:

Հինգերորդ համարում «Բարձրացի՛ր, բարձրացո՛ւր» կարգախոսով Զաքարի հոգվածն է, որտեղ կրկին խոսվում է սկաուտի հավաքական կերպարի, դրական հատկանիշների մասին և եզրակացվում. «Վաղուան մարդը սքաուտն է, յառաջապահը բոլոր անոնց որ իրենց «ես»-երը առնակաօրեն կը գոհեն յօգուտ ընդհանուրին ներդաշնակութեան»²⁹:

Ամսագրի վեցերորդ համարում մանրամասն ներկայացվում է, թե ինչպիսի տեսք ունի սկաուտի համագգեստը, ինչ բաղկացուցիչ մասեր, ինչպես են գումարվում ժողովները և ներկայացվում է նաև անդամակցությունից հրաժարվելու կարգը³⁰: Ամսագրի բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ որբերը քաջածանոթ էին «Հայ մարմնամարզ» թերթի հիմնադիր, Հայոց ցեղասպանության գոհ, բազմաթիվ մրցանակների արժանացած Շավարշ Քրիսյանի գործունեությանը: Ամսագրի այս համարում հանդիպում ենք նաև վերջինիս նկարին՝ մակագրված՝ ՀՄԸՄ հիմնադիր³¹:

Որբանոցում կարևորվում էր նաև սպորտային մրցումների դերը, ինչպես նաև մարզական արշավները: Աշակերտների համար պարբերաբար արշավներ էին կազմակերպում դեպի Նահիր Իբրահիմ և որբանոցի հարակից շրջաններ, անգամ մեկնել են Բիբլոսի բերդի տարածքում պեղումների:

Որբանոցում հատուկ ուշադրություն է դարձվել նաև առողջությանը, ողջունվել է առողջ ապրելակերպը, հիգիենայի պահպանման կանոնները, ինչի անդրադարձը տեսնում ենք ամսագրի էջերում:

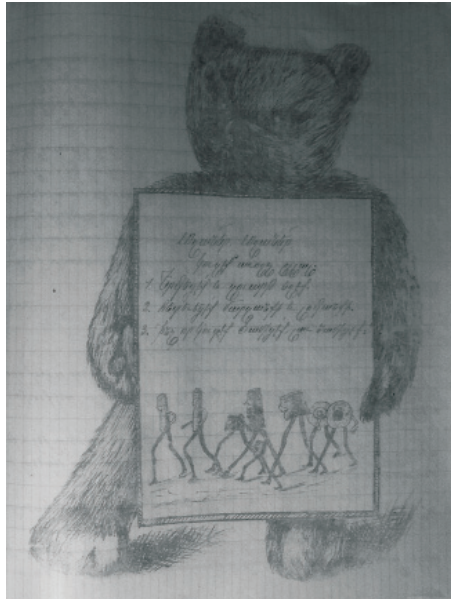
27 «Յայտագիր-Ծրագիր», *Տոն*, նոյեմբեր 1922, թիվ 3, 13-18:

28 Նույն տեղում, 10-12:

29 Զաքար, «Բարձրացի՛ր, բարձրացո՛ւր», *Տոն*, հունվար 1923, թիվ 5, 2-3:

30 «Յայտագիր-Ծրագիր», *Տոն*, փետրվար 1923, թիվ 6, 13-15:

31 «Շավարշ Քրիսեան. դիմանկար», *Տոն*, հոկտ.-նոյեմ.-դեկտ. 1924, թիվ 26-27-28, 31:

Գծանկար. առողջ լինելու գաղտնիքները

Որբանոցային կյանքում կարևոր խնդիրներից էր առողջ ատամներ ունենալը: Ամսագրում հայտարարություն է տրվել այդ առիթով. «Օգտուեցեք առիթին. Բժիշկ Սրապեանը որբանոցում է որբերի ատամները բուժելու համար»³²: Որբերի հետ առողջապահական խնդիրների մասին իր հուշերում պատմում է բժիշկ Սրապյանը, ով 1923 թ., ավարտելով Բելյուրոթի Ամերիկյան համալսարանի ատամնաբուժական ֆակուլտետը, նշանակվում է որբանոցում աշխատանքի:

Նա իր հուշերում գրում է, որ որբերին ոգևորելու համար անգամ ամենամյա միջորբանոցային մրցույթներ են կազմակերպվել «առողջ ատամներ» անվանակարգով և միայն երկար, պարբերաբար տարվող աշխատանքի արդյունքում են Ջրելի տղաները հաջողություն գրանցում և հաղթանակը խորհրդանշող փոխանցիկ գորգ-դրոշմ ձեռք բերում³³:

Ամսագրում պարբերաբար հանդիպում ենք տարբեր առողջապահական խորհուրդների, որոնք ընթերցողին բերում են այն մտքին, որ առողջության առաջին պայմանը մաքրությունն է, և առողջությունը պարկեշտության վկայագիրն է³⁴:

Կարելի է նկատել, որ սկզբնական շրջանում աշակերտական ամսագրի խմբագրությունը դեռևս թեմատիկ որոնումների մեջ էր՝ փորձում էին կողմնորոշվել, թե ինչ շեշտադրումներ անել, որն ավելի հստակ է դառնում ավելի ուշ լույս տեսած համարներում:

32 «Օգտուեցեք առիթին», *Տոն*, մարտ 1924, թիվ 19, 2:

33 *Յուշամատեն*, 294-295:

34 «Առողջապահական խրատներ», *Տոն*, հունիս 1925, թիվ 34, 29:

Անդրադարձ հոգևոր կյանքին

Ամսագրում անդրադարձ կա նաև որբանոցի հոգևոր կյանքին: Որբերը միշտ ունեցել են հոգևոր դասաժամեր, քննարկել են աստվածաշնչյան թեմաներ ու քրիստոնեությանն առնչվող հարցեր: Իհարկե, որոշ տարբերություններ ու տարաձայնություններ եղել են առաքելական և բողոքական եկեղեցիների արարողակարգերի միջև, բայց դատելով որբերի հուշագրություններից ու ամսագրի հոդվածներից՝ որբերը տարբերակել են վերջիններս: Ճաշից առաջ միշտ աղոթել են փոխնիփոխ «Հայր Մեր»-ը կամ «Փառք ու պատիվ Քեզ»-ը: Ֆիլիփ Զաքարյանի «Ես Ճիպլեյի որբերն եմ» հուշերում կարդում ենք, որ աչքերը փակ աղոթողներին մյուս որբերը ծաղրում էին³⁵: Նշենք, նաև, որ որբերն իրենք էին խոստովանում, որ միշտ չէ, որ որբանոցում բոլոր երգերը նույն խանդավառությամբ էին կատարվում: Նրանց երգացանկի «Բամբ Ռոտտան», «Մայր Արաքսի», «Ի զեն հայեր, ի սուր», «Կոռեցեք տղերք» երգերը ավելի լիաթոք էին երգվում, իսկ այդ թափն ընկնում էր, դժգունում էր և այլակերպվում, երբ բողոքական քարոզչական բնույթի երգեր էին երգում: Որբերը ճնշող մեծամասնությամբ հայ ազգային եկեղեցու զավակներն էին, հետևաբար զարմանալի չէր նման վերաբերմունքը, երբ պարտադրված էին աչքերը փակել ու գլուխները խոնարհել, մինչդեռ նույն հարկադրանքը չկար շարականներ երգելու պարագայում³⁶:

Քրիստոնեական թեմաներով աշակերտական մտորումների հանդիպում ենք գրեթե բոլոր համարներում: Այս ուղղությունը նույնպես կարևոր էր աշակերտների մեջ հանդուրժողականություն ձևավորելու համար: «Կիրակնօրեայ խորհրդածություն» խորագրի տակ կարդում ենք. «...մարդու բերանից ելածն է, որ մարդս կը պղծէ ... Մեր բերանը մեր հոգու մտածումին և զգացումին թարգմանն է»³⁷, ուստի խորհուրդ է տրվում այդ սկզբունքով առաջնորդվել:

Խրատական տողերը շարունակվում են. «Մարդ միայն հացով չ'ապրիր, այլ հոգեկան սնունդով: Նպատակը միջոցը չ'արդարդացներ և պետք է փառասէր չ'ըլլալ՝ այլ անձնուէր»³⁸:

Խոսելով փորձությունների մասին՝ հոդվածագիրը գրում է. «Անօթութիւնը, պատսպարուելու համար եղած պէտքը զինք կը մղէ կեանքի դժուարութիւններու դէմ պայքարելու: Բայց մարդ նաև պէտք կ'ունենայ շատ մը բաներու որ իր նկարագիրը կը կազմեն ինչպէս պէտք ունի նիւթական սնունդի պէտք ունի նոյնպէս բարոյականութեան»³⁹:

Սկզբնական շրջանի համարներում աղոթքի անհրաժեշտությունը շատ է զգացվում որբերի մոտ, տխրության, անգամ՝ հիմա՛սլի բնության և եղանակին հակառակ: «Աղօթէ՛» հոդվածում հեղինակը նկարագրում է առավոտյան իր ունեցած

35 *Յուշամատեն*, 243:

36 Նույն տեղում, 117:

37 Վ. Ա., «Կիրակնօրեայ խորհրդածություն», *Տոն*, դեկտեմբեր 1922, թիվ 4, 2:

38 Նույն տեղում:

39 Նույն տեղում, 3-4:

զգացողությունները, երբ իրեն տխրեցնում է մայր թոչունի ծվլոցը, մորն է հիշում և սկսում լաց լինել: Այդ պահին Ձայն է լսում. «Հէ, պատանեակ, ինչո՞ւ համար այսքան արցունք կը թափես: ... Ելի՛ր, տղաս, ու այդ լալուդ ու ողբալուդ տեղը աղօթէ այն Աստծոյն, որ քեզ այս կեանքը շնորհած ու պարգեւած է ... կը կրկնեմ ու կ'ըսեմ քեզի թէ աղօթէս, պիտի հասնիս քու նպատակներուդ»⁴⁰: Այս երևակայական խոսքերը խոր տպավորություն են թողնում երիտասարդի վրա. «Եւ անա տխրութիւնները ու վշտերը փարատուեցան ու ուրախութեան հոսանք մ'անցաւ ամբողջ էութեանս մէջէն»⁴¹:

«Խաչն է իր պարծանքը» հոդվածը, որտեղ նկատելի է խոր հավատը կրոնի նկատմամբ և հեղինակը՝ Ա. Արուշանը Քրիստոսի օրինակը բերելով՝ գրում է. «Հայ տղայ, հետեւի՛ր այդ օրինակին, լավ հասկցիր խաչի խորհուրդը և իրաւունք ունեցիր ըսելու- Խաչն է իմ պարծանքը»⁴²:

Կան բարոյական ու հոգեբանական թեմաներով հոդվածներ. օրինակ՝ Մ. Սարգիսյանի հեղինակած «Քրիստոսի կեանքը կառավարող սկզբունքները» հոդվածում կարևորվում են հետևալ գաղափարները՝ սերը, համայնասիրությունը, հավատքը, անաչառությունը, մարդկանց արժանիքների գնահատումը, դրամապաշտ չլինելը, հավատարմությունը, աշխատանքը և պաղարյունությունը⁴³:

1923 թ. հուլիսի համարում կարդում ենք Ա. Ներսեսյանի հեղինակած «Դժբախտութեան պատճառը» հոդվածը, որտեղ նշվում է, որ մարդիկ միշտ իրենց դժբախտության պատճառը ուրիշի մեջ են փնտրում, թե ինչու Աստված իրենց դժբախտության պատճառը ուրիշի մեջ են փնտրում, թե ինչու Աստված իրենց դժբախտության պատճառը ուրիշի մեջ են փնտրում, թե ինչու Աստված իրենց դժբախտության պատճառը ուրիշի մեջ են փնտրում, թե ինչու Աստված իրենց դժբախտության պատճառը ուրիշի մեջ են փնտրում: Այս մտածումների մեջ հայտնվող իր հասակակիցներին նա կոչ է անում. «Ո՛վ բարեկամ, բախտը քու մէջդ է և դուն քու բախտը որոնողը: Երբեք ուրիշներու մէջ մի՛ փնտռէր քու դժբախտութեանդ պատճառը, այլ ուղղի՛ քու թերութիւններդ և յաղթէ՛ մոլութիւններուդ կամ մէկ խօսքով տիրէ՛ դուն քու վրադ ... որոշէ՛ զայն գործադրել ամէնապզտիկ բաներէն սկսեալ: ... Ուրեմն ժամանակ մի կորսնցներ...»⁴⁴:

«Հարութեան տոն» հոդվածը նույնպես քրիստոնեա-հայրենասիրական ուղղվածություն ունի, որտեղ հեղինակ Հրանդ Լամպաճյանը, խոսելով Քրիստոսի Հարության տոնի խորհուրդի մասին, շարունակում է միտքը և գրում. «Մտքովնիս ակնարկ մը դէպի արիւնտ տարիները, որոնց մութութիւնները հորիզոններուն խորքերէն մեր անգին նահատակները արդար վրէժի պարտականութիւններով կը ծանրաբեռնեն մեզ: Անոնց կորուստովն մեր ազգը ողբալի համրութեան մատնուեցաւ ... Բայց անոնք կ'ապրին

40 Վ. Աղաճանեան, «Աղօթէ», *Տոն*, դեկտեմբեր 1922, թիվ 4, 3:

41 Նույն տեղում:

42 Ա. Արուշան, «Խաչն է իմ պարծանքը», *Տոն*, հոկտեմբեր 1922, թիվ 2, 16:

43 Մ. Սարգիսեան, «Քրիստոսի կեանքը կառավարող սկզբունքները», *Տոն*, հունիս 1923, թիվ 10, 16-17:

44 Ա. Ներսէսեան, «Դժբախտութեան պատճառը», *Տոն*, հուլիս 1923, թիվ 11, 2:

և պիտի ապրին ... Անոնք յարութեան գաղափարներով օժտեցին իրենց թերաւարտ կեանքը, որ անմահութեան դափնեպսակովը պճնեցնեն իրենց արի ճակատները»⁴⁵:

Հոգեբանական տեսանկյունից որբերի՝ նման թեմաներին անդրադառնալը նույնպէս օրինաչափ է, քանի որ Յեղասպանության հոգեցնցումն որբանոցի սաները փորձել են հաղթահարել կրոնի, եկեղեցու, հավատքի միջոցով⁴⁶:

Այսպիսով, նմանատիպ քրիստոնեական, և, առհասարակ, բոլոր նյութերը պետք է դիտարկել ոչ այնքան բովանդակային տեսանկյունից, որովհետև դրանց որբերը կարող էին ծանոթանալ նաև դասերի ընթացքում, այլ ուսուցողական, քանի որ հեղինակել էին իրենց հասակակիցները, և նմանատիպ հոգվածներում տեղ գտած խորհուրդների ընկալումը կարող էր օրինակելի լինել որբանոցի երեխաների մեծ մասի համար, քանի որ ամսագրի ընթերցումն ընդունված երևույթ էր որբանոցում:

Հայկական ինքնության պահպանման նախաձեռնություններ

Ամսագրի գերակշռող համարներում անդրադարձ կա նաև մեծանուն հայ ուսուցիչներին և հոգևոր հայրերին: Տարբեր դրվագներով ներկայացվում են Մեսրոպ Մաշտոցի, Գրիգոր Լուսավորչի, Սահակ Պարթևի գործունեությունը, տրվում՝ գնահատականներ:

Ս. Քեշիշյանի «Մեծ գիտը» հոդվածում կարդում ենք. «Հայ ժողովուրդը գտած է այն ճշգրիտ հայելին որմէ պիտի ցոլանար իր ազնիւ զգացումներուն ինքնայատուկ յղացումները»⁴⁷, որին նույն համարում հաջորդում է «Հայ գրականութիւնը» հոդվածաշարի հերթական հոդվածը, որտեղ կրկին ընդգծելով գրերի գյուտի կարևորությունը՝ հեղինակը եզրակացնում է. «Իր երևոյթով որքան նոր, նոյնքան շքեղ ու փառաւոր տարեգլուխ մը կը բացուէր, ծնունդ պիտի տար ազգային ճոխ ու բեղմնաւոր գրականութեան մը»⁴⁸: Եվ Մեսրոպ Մաշտոցի գործի շարունակողներ է նշում Մովսէս Խորենացուն, Փալստոս Բուզանդին, Ագաթանգեղոսին⁴⁹: Նույն համարում անդրադարձ է արվել նաև հայոց լեզվին, ներկայացվել տարբեր ժամանակահատվածներում հայոց լեզվի կրած ազդեցությունները՝ ընդգծելով, որ դրանք չեն կարողացել ջնջել վերջինիս առանձնահատկությունները: Հոդվածագիրը ներկայացնում է հայոց լեզվի անցած ողջ ճանապարհը՝ գրերի գյուտից, Ոսկեդարից մինչև Գրիգոր Նարեկացի, հայկական տպագրության սկզբնավորումից մինչև Խաչատուր Աբովյան, Ռաֆայել Պատկանյան, Նահապետ Ռուսիյան և Գրիգոր Օտյան⁵⁰ և եզրափակում է հոդվածը. «Աւա՛ղ, Մեծ Եղեռնը հայ գրականութենէն շատ լաւ առաջնորդներ խլեց, բայց հայ լեզուն, հայ միտքը, աւելի քան երբեք յոյսով կը նայի ապագային»⁵¹:

45 Հ. Լամպանեան, «Յարութեան տոն», *Տոն*, ապրիլ 1924, թիվ 20, 25:

46 Մելինե Գարագաշեան, *Յեղասպանության հոգեցնցումն ու ազգային ինքնությունը* (Երևան, Դավ, 2006), 91:

47 Ս. Քեշիշյան, «Մեծ գիտը», *Տոն*, հունիս 1924, թիվ 22, 5:

48 Հ. Յակոբեան, «Հայ գրականութիւնը», *Տոն*, հունիս 1924, թիվ 22, 22:

49 Նույն տեղում, 25:

50 Հ. Մարգարեան, «Հայոց լեզու», *Տոն*, հունիս 1924, թիվ 22, 26-30:

51 Նույն տեղում, 30:

Նշենք, որ գրերի գյուտի, քրիստոնեության ընդունման մասին հոդվածները հարուստ տեղեկատվական նյութ ունեն, հայրենասիրական ոգով: Անգամ որոշ նմանատիպ հոդվածներ կարող են նաև դասագրքային ձեռնարկի հաջող հոդվածներ դառնալ: Բացի բուն քրիստոնեությանը վերաբերող հոդվածներից, ամսագրի տարբեր համարներում անդրադարձ կա նաև Հայաստանում քրիստոնեության ընդունմանը, նրա տարածողներին, ինչպես նաև մանրամասն ներկայացվում են պատմական իրողությունները: Հայրենասիրական ոգով անդրադարձ է կատարվել քրիստոնեությանը, ինչպես նաև հավատի համար պայքարող Վարդանանց պատերազմին⁵²:

Հայ մեծերի, գրականության, հայոց պատմության վերաբերյալ ամսագրում տեղ գտած հոդվածների հիմնական գաղափարախոսությունը կարելի է ամփոփել հետևյալ պարբերությամբ. «Անտեսել նիթականը, պայքարել գաղափարի համար, ասոնք տեսլապաշտ ժողովուրդի մը մեծագոյն յատկանիշներէն են, որոնք թէև կցնդին երբեմն իրերու արտաքին տեսքին և պաղ իրականութեան առջև, բայց և այնպէս ազգի մը, ժողովուրդի մը և համայնքի մը գոյութեան յարատև պահպանման մեծագոյն ազդակներն են»⁵³:

Ինչ վերաբերում է դպրությանն ու քրիստոնեությանը, ապա հոդվածագիր Զաքարի կարծիքով, վերջիններս այն զույգ ազդակներն են, որ պետականության անկումից հետո սատար եղան հայ ժողովուրդի հարատև գոյությանը, նրանք պահպանեցին և զարգացրին մեր ազգային առանձնահատկությունները և ձիրքերը⁵⁴:

Հարկ է նշել, որ հայ գրականության մեծերի մասին հոդվածներով, ամսագիրն իր որակի մեջ անգերազանցելի է: Այս ուղղությամբ տարվող աշխատանքների մեջ նկատվում է նաև որբանոցում գործող Գրական ակումբի դերը, որը որոշակի ազդեցություն է ունեցել հոդվածների հարուստ բովանդակության վրա: Նշենք, որ իր 34 համարներում ամսագիրը կարողացել է որբերին ներկայացնել իրենց ազգի պատմության հայտնի գրողներին ու բանաստեղծներին: Առանձին հոդվածաշարերով ներկայացվել են հայ գրականության դարաշրջանները:

«Հայ գրականություն» խորագրով շարքի առաջին հոդվածում խոսվում է Ոսկեդարի, նրա առանձնահատկությունների, ժամանակի պատմագիրների և նրանց թողած աշխատությունների մասին⁵⁵: Շարքն ընդարձակ է, երկրորդ մասում խոսվում է Անանիա Շիրակացու, Գրիգոր Նարեկացու մասին, որից հետո անդրադարձ կա կիլիկյան գրականության մեծերի՝ Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Գրիգոր Պահլավունու, Մատթեոս Ուռհայեցու գործունեությանը, այնուհետև խոսվում է Սայաթ Նովայի առանձնահատուկ գրական ոճի մասին⁵⁶:

Հոդվածաշարի հաջորդ նյութում Հ. Տեր-Հակոբյանն անդրադառնում է նաև Մխիթարյան միաբանության գործունեությանը, Արևմտյան Հայաստանից բազմաթիվ

52 Զաքար, «Վարդանանք. 15 դարերու մէջէն», *Տոն*, փետրվար 1923, թիվ 6, 2:

53 Նույն տեղում:

54 Նույն տեղում, 2-3:

55 Հ. Տեր-Յակոբեան, «Հայ գրականությունը», *Տոն*, հունիս 1924, թիվ 22, 20-23:

56 Հ. Տեր-Յակոբեան, «Հայ գրականությունը», *Տոն*, հունիս 1924, թիվ 23, 63-65:

հայ երիտասարդների Եվրոպա, մասնավորապես՝ Իտալիա և Փարիզում կրթություն ստանալու և հայ գրականության ու ազատական գաղափարների տարածման փաստին⁵⁷: Հ. Տեր-Հակոբյանն անդրադառնում է նաև Ռուբեն Զարդարյանի, Արփիար Արփիարյանի, Ակնունու, Դանիել Վարուժանի, Միսաք Մեծարենցի գործունեությանը⁵⁸: Հատուկ անդրադարձ կա նաև ցեղասպանության զոհ հայ մտավորականներին: Պետք է նշել, որ վերջիններս ժամանակակից գրողներ էին, բայց անգամ նրանց գործունեության մասին որբերն ունեին հստակ պատկերացումներ ու ծանոթ էին նրանց ստեղծագործություններին: Օրինակ, Ս. Փիլիկյանի բանաստեղծությունը՝ նվիրված Սիամանթոյին կամ ամսագրի էջերում գետեղված է Զոհրապի նկարը՝ մակագրված «Հայ գրականության առաջին վարպետը իրապաշտ գրականության և իշխանը նորավեպի արուեստին, և միանգամայն իր պետական բարձր դիրքին շնորհիվ եղած է թրքահայերու միակ պաշտպանն ու տերը»⁵⁹, Ռուբեն Զարդարյանի նկարը՝ մակագրված «Հայ գրական շքեղ փաղանգին ամենէն կարկառուն դէմքերէն մէկը»⁶⁰:

«Եօթը նահատակներուն» հոդվածի հեղինակը, դիմելով Մեծ Եղեռնի յոթ նահատակներին, որոնց անունները չի նշում, գրում է. «Ո՛վ դուք հայկական ազատության հսկայ հաւատքը դարբնող վեհ իտեալի աստուածացած եօթը կոթողներ, ահա այսօր ձեր ոսկի գրիչներով քանդակուած վերակենդանացուցիչ կայծը դէպի յաղթանակին, դէպի հսկայ հաւատքին եւ դրախտային արշալոյսներու զագաթնակէտը բարձրացող ձեր մերթ լալկան տառապանքի ձայնը, եւ մերթ խրախուսող, մերթ վրէժի բազուկը բարձրացնող ոգին մեզ կը մղէ դողդողագին մոտենալու ձեր Աստուածային հոգիներուն հոգոյս թարգման ըլլալ: ... Դուք մեռաք ազատութեան լայն ճամբուն վրայ, մինչ ձեր մահը միշտ որոնելով բարձր նպատակը»⁶¹: Վերջում, խոսքն ուղղելով Սիամանթոյին, գրում է. «Եկո՛ւր և տես, քեզի հետ և Գողգոթայի զագաթը բարձրացուցին թշուառ ազգդ, եկո՛ւր անգամ մըն ալ օրինէ ցեղիդ թափուած արիւնը ... եկուր անգամ մըն ալ զարկ արդարութեան դռները ...»⁶²:

Որբանոցային ամսագրում հայկական ինքնության, ազգային արժեքների պահպանման, հայրենիքի վերադարձի մասին նույնպես բազմաթիվ աշակերտական մտորումներ կան, որի հետաքրքիր և դիպուկ ձևակերպումը տվել է Ա. Յափուջյանը: Հարկ ենք համարում այն մեջբերել գրեթե ամբողջությամբ. «Բաղդը սև է, և կը փոխէ մարդուս թէ՛ կերպարանքը, թէ՛ լեզուն և թէ՛ կրօնքը, բայց ոչ հայությունը: Հայը հաստատուն է թէ՛ իր լեզուին, թէ՛ իր գրականությանը և թէ՛ կրօնքին վրայ, ո՛չ բաղդը, ո՛չ սուրը, և ո՛չ ալ հուրը կրնայ գիրենք փոխել: Այն որ հայու արիւնն կը կրէ իր երակներուն մէջ, այն որ հայը տենչք ունի իր սրտին մէջ, և այն որ ազգային ոգով տոգորուած է, երբէք չի մոռնար ո՛չ իր կրօնքը, ո՛չ լեզուն, ո՛չ ալ մայրենի աշխարհը: Այսօր մեր ալ

57 Նույն տեղում, օգոստոս 1924, թիվ 24, 5-7:

58 Նույն տեղում:

59 Ժ. Մանուկեան, «Եօթը նահատակներուն», *Տոն*, ապրիլ 1924, թիվ 20, 7:

60 Նույն տեղում, 4:

61 Նույն տեղում, 8:

62 Նույն տեղում, 10:

բաղդը մեզ առած կը տանի: Այսօր հոս, վաղը ուրիշ տեղ, միշտ բաղդին խաղալիք ենք:

Մենք որք եղած ենք այս կրօնքին ու գրականության համար, հաւատքին համար:

Հերիք է ... Նետտինք կեանքի ասպարեզը և յանձնունք բաղդին, որ մեզ ալ առաջնորդէ: Վերը՝ Աստուած, և վարը մեր կարողութեան վստահելով, նետունք կեանքի ովկիանոսին մէջ ու մաքառինք կոհակներուն դէմ: Բայց բաղդին վստահիլը ապահովութիւն չէ: Բաղդը թող մեզի հետևի»⁶³:

Հայության պահպանմանն ուղերձ է հղում Ջրեյլի որբանոցի սանը 16 տարին լրացրած ու որբանոցային կյանքին հրաժեշտ տվող իր ընկերներին. «Անէ՛ծք, անէ՛ծք, և վայ անտր, այն հայուն, որ կը մոռնայ իր տառապեալ ցեղը և հայրենիքը, ուր իր պապերուն աճիւնները ցիրուցան՝ միայն իրենցմով կ'սփոփու: Հազար օրհներգ ու համբոյր ... այն հայուն, որ հայ կ'սպրի ու հայ կը մեռնի մայր երկրի սրտին հանգստաւէտ խորքը»⁶⁴:

Նշենք, որ բազմաթիվ են բանաստեղծությունները՝ հայրենի բնակավայրի, հայրական օջախի, խաղաղ կյանքի, ծնողական սիրո վերաբերյալ: Բայց դրան զուգահեռ մշտապես առկա են հայրենիք վերադառնալու, Մայր Հայաստանի, Արարատ լեռան մասին բանաստեղծություններն ու պատմությունները, որտեղ մշտապես նկատելի է համեմատական գիծը Մայր Հայրենիքի և սաների ճակատագրերի միջև, որը կարելի է ամփոփել հետևյալ տողերով. «Դուն կ'ողբաս քու վեց դարու տառապանք, Ես ալ իմին՝ սև օրերն ու հալածանք»⁶⁵:

Որբերն առանձնահատուկ ձևով են բացատրում սերն առ հայրենիք. «Ինչո՞ւ համար հայրենիք ունենալ կ'ուզենք ... որպէսզի ազատ կեանք մը վայելէնք թէ գիտութեան ուժով, թե ալ ֆիզիկապէս զօրանանք: Հայրենաքաղձներ ենք, որովհետև վեց հարիւր տարիներէ ի վեր բռնակալներու և անգութներու կողմանէ հալածուելով և աքսորուելով գուրկ մնացած ենք մեր հայրենիքէն: Մենք մեր հայրենիքը կը սիրենք որովհետև մեր հայրենիքը մեզ համար սրբազան և իսկական բնակավայր մըն է: ... Այս, երնեկ տեսնեմ այն օրը, որ այս խեղճ հայութիւնը հայրենիք կը վերադառնայ և հանգիստ կեանք մը կ'անցնէ, սակայն օտարը մեզ երբեք չի փրկի, հայրենիք չի տար և մենք մեր արին-քրտինքը պիտի թափենք և վերականգնենք մեր հայրենիքը»⁶⁶:

1924-1925 թթ. համարներում նկատում ենք, որ որբերը հետամուտ էին լինում նաև ընթացող քաղաքական դեպքերին՝ 1918 թ. Հայաստանի Հանրապետության ստեղծում, հայ-թուրքական պատերազմ: Նրանք տեղյակ էին նաև միջազգային առ-յաններում ընթացող բանակցություններին:

Հ. Իսիրյանը նշում է, որ այս ընթացքում տեղի են ունեցել տարբեր ժողովներ, վեհաժողովներ, միտինգներ, դիմանազիտական համաժողովներ և, վերջապէս, Սևրի խորհրդաժողովը, ըստ որի պիտի իրականանար հայի դարավոր երազանքը՝

63 Ա. Եսփուջեան, «Բաղդը», *Տո՛ւն*, սեպտ.-հոկտ., 1923, թիվ 13-14, 21-22:

64 Գ. Արիստակէսեան, «Երթաք բարով», *Տո՛ւն*, ապրիլ 1924, թիվ 20, 18-19:

65 Շ. Թագուորեան, «Ողջոյն», *Տո՛ւն*, օգոստոս 1924, թիվ 24, 36:

66 Յ. Քէչեճեան, «Ինչո՞ւ համար հայրենիք ունենալ կ'ուզենք», *Տո՛ւն*, օգոստոս 1923, թիվ 12, 3-4:

անկախ և ազատ Հայաստանը, որի կապակցությամբ կարդում ենք. «Ոհ, ինչ արդարաբար, վերջապես աշխարհի ճանչցավ մեր արդար վաստակը և վարձատրեց միլիոն մը նահատակներու ժողովուրդը ... Բայց ... մեծ յուսախաբությոն. կը քարանայ կրկին խիղճը, կը դադրին խոստումները և ժողովուրդը կը մնայ անտուն ու անապաստան»⁶⁷:

Իրենց ժամանակների համար խիստ արդիական հնչեղություն ունի հեղինակ Հ. Յափուճյանի կոչն՝ ուղղված սգի ու դժբախտությունների միջով անցած իր բախտակիցներին. «... Ու մենք չը վարանեցանք, չը վհատեցանք և մեր արցունքները մեր այտերուն վրայ չորացուցինք, յոյսերու պատուանդանէն գահավէժօրէն գլորուեցանք ու մենք չզգացինք և աւելի կայտառ, աւելի երիտասարդ հրապարակ ելանք»⁶⁸: Նկարագրելով կյանքի դժվարությունները՝ նա եզրակացնում է, որ որք մնալուց հետո անգամ պետք է շառագունի երկինքն իրենց համար, պիտի լուսարձակվեն դաշտերը⁶⁹:

Հայ ազգային գործիչների, հոգևոր այրերի այցելությունները նույնպես կարևոր էին որբերի հայեցի դաստիարակման համար: Նման այցելությունների մասին տեղեկանում ենք ամսագրի «Ներքին կեանք» բաժնից կամ հոդվածներից: Հիշարժան է եղել Երվանդ Օտյանի այցը և ինչպես նշվում է «խիստ կրթիչ նիւթի շուրջ բանախօսեց լսարանի մէջ: Յարգելի գրագէտը երկու օր հիւրասիրուել է վերջ մեկնեցաւ»⁷⁰:

1924 թ. սեպտեմբերի 26-ին որբանոց է այցելել Հայաստանի Հանրապետության լուսավորության նախկին նախարար Նիկոլ Աղբալյանը: Նա աշակերտների ու պաշտոնյաների ներկայությամբ 40 րոպե տևողությամբ «կուռ և շինիչ» բանախոսությամբ ոգևորել է ներկաներին⁷¹:

Ներքին լուրեր բաժնից տեղեկանում ենք, որ հունիսի 1-ին որբանոց է այցելել նաև վաղամեծիկ բանաստեղծ Մատթեոս Զարիֆյանի⁷² քույրը՝ Սիրան Զարիֆյանը (Սեզա), Գալուստ Կոլլաբենկյանը և ուրիշներ:

Ամսագրում հրատարակվել է Սիրան Զարիֆյանի նամակը՝ «Տառապանքի եղբայրներ» վերնագրով: Նա մեծ ոգևորությամբ է պատմում որբերի հետ ունեցած իր հանդիպման մասին, երբ հարազատին կորցրածի վշտով գալիս է «անծանօթ մայրերի անծանօթ զաւակներին այցի»: Նրա նամակը երկուստեք հուսադրող է. հեղինակը նրանց մեջ տեսնում է հավատը՝ նոր կյանքի նկատմամբ, հայացք՝ ապագային ու սաներին խորհուրդ տալիս ապրել ու ապրեցնել՝ եզրափակելով իր նամակը «...

67 Յ. Իտիրեան, «Յուսախաբ ժողովուրդը», *Տոն*, օգոստոս 1924, թիվ 24, 11-12:

68 Հ. Յ. Յափուճեան, «Հայ որբին», *Տոն*, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, 21-22:

69 Նույն տեղում:

70 «Այցելություններ», *Տոն*, մարտ 1924, թիվ 19, 37:

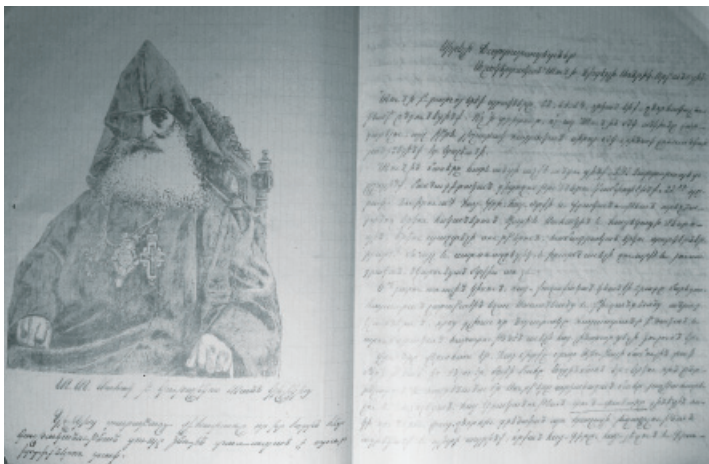
71 «Ներքին լուրեր», *Տոն*, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, 56:

72 Հայ բանաստեղծ, արևմտահայ պոեզիայի վերջին ներկայացուցիչներից: Կրթությունը ստացել է Կ.Պոլսի Պերպերյան վարժարանում, Պարտիզակի Ռ-որերտ քոլեջում, որն ավարտել է 1913 թվականին՝ Պսակավոր Արվեստից տիտղոսով: 1914 թվականին որպես անգլերենի և մարմնամարզության ուսուցիչ աշխատել է Ադանա քաղաքի հայկական դպրոցում: Թուրքական բանակում ծառայելու տարիներին ձերբակալվել է, միջնորդությամբ միայն կարողացել է ազատվել, 1919-1921 թթ. աշխատել է Պերպերյան վարժարանում՝ որպես անգլերենի և մարմնակրթության ուսուցիչ: 1924 թ. 30 տարեկանում մահացել է Կ.Պոլսում, թոքախտից:

ու մենք երջանիկ պիտի վազենք նորից ու լցնենք դատարկ տեղերը մեր երջանիկ աներակներու»⁷³:

Նշենք նաև, որ սեպտեմբերի 25-ին Բեյրութում լույս տեսնող «Փիւնիկ» թերթի խմբագրապետերը՝ Ա. Հովհաննիսյանը, Խ. Թութունջյանը նույնպես այցելել են որբանոց և բանախոսել: Բանախոսներն իրենց հայրենասիրական զգացումներով և հռետորական կարողություններով մեծ ոգևորություն են պատճառել երեխաներին»⁷⁴, խոսելով «օգտակար և կրթիչ նիւթերու շուրջ»⁷⁵:

Որբանոցի ճակատագրին պարբերաբար հետամուտ է եղել նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո Սահակ Բ Խապայան կաթողիկոսը, ով մի քանի անգամ տարբեր միջոցառումներին մասնակցելու կապակցությամբ այցելել է որբանոց:

Սահակ Բ կաթողիկոսի ուղերձը «Տուն» ամսագրի խմբագիրներին

1924 թ. սեպտեմբերի 15-ին Սահակ Կաթողիկոսը նամակ է ուղղել որբանոցի ամսագրին՝ այն վերնագրելով՝ «Սիրելի ճարտարապետներ Աշակերտական «Տուն»-ի Ճիպէլյի Ամերիկյան որբանոցին», որտեղ նա շնորհակալություն է հայտնել ամսագրի 1924 թ. համարների համար ու նշել, որ աշակերտներն էլ նման են ճարտարապետների ու մառախլապատ ժամանակներում են սկսել «Տուն»-ի վերականգնման աշխատանքները, երբ երկու հակառակ հողմեր սպառնում էին հայ կյանքը խամրեցնել և դիմակայելու համար խորհուրդ է տալիս. «...Մեծ վտանգներուն մեծագոյն յոյսը պէտք է տիրակալէ, անվիատ շարունակեցէք շինութիւնը, այսօր ալ, վաղն ալ պէտք ունի հայ Տուներու: Հայրենի հողի վրայ շինելը ատելի դիրքին ու ապահով է, որովհետև հայի յատկութիւնը, ուժը, տարողութիւնը և տոկոսութիւնը ծանօթ են, իսկ օտար հողը անծանօթ ըլլալուն մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան պէտք կայ: Քարը քարի վրայ

73 Սիրան Զարիֆեան, «Տառապանքի եղբայրներ», *Տուն*, հուլիս 1924, թիվ 23, 46-48:

74 «Ներքին լուրեր», *Տուն*, հուլիս թիվ 23, 1924, 68:

75 Նույն տեղում, 69:

դնելով գործը չի վերջանար, հաստատուն կարծուած ատեն՝ անակնկալ խորշակի շունչ մը ամեն բան քարուքանդ կ'ընէ, և ամէն աշխատանք կ'ունայնացնէ: Բարոյական տան մը շինութեան գլխաւոր ատաղձն է լեզուի, գաղափարի, զգացման և սկզբունքի համերաշխութիւնը»⁷⁶: Վերջում նա պատգամ է ուղղում աշակերտերին. «Աչքերնիդ չորս կողմերնիդ դարձուցէք, պիտի տեսնէք, որ արաբախօս, թրքախօս, քրտաբարբառ հայերը կէս հայեր են: Այս պարագան նկատի ունեցէք, որպէսզի «Աշտարակ»ին պէս կիսաւարտ չմնայ Ձեր սկսած «Տուն»-ը: ... Աշխատեցէք լաւ Հայեր ըլլալ»⁷⁷:

Հաջորդ համարում կարդում ենք Սահակ Կաթողիկոսի մյուս նամակը՝ ուղղված «Հայաստանի աւերակ տունները շինելու պատրաստող սիրելի ճարտարապետներ Պիպլոսի որբանոցին», որտեղ նա շնորհակալությամբ է խոսում Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպության մասին՝ կարևորելով նրա դեկտեմբերի 7-ի ձեռնարկը և կոչ անում գնահատել նրանց ջանքերը: Կարևորում է այն փաստը, որ իրենք անտարբեր չմնացին փողոցում հայտնված որբերի կամ որբանոցներում ապաստանած երեխաների նկատմամբ: Կաթողիկոսն իր խոսքն ավարտում է օրհնանք-կոչով. «Ապրեցէք մեր հայրենիքի կենդանի հաւատով, Ապագան Ձերն է»⁷⁸:

Հայ եկեղեցու հոգևոր հովիվները հետամուտ էին լինում որբանոցում տիրող իրավիճակին, մասնակցում էին տարբեր միջոցառումների, կազմակերպում հանդիպումներ, բանախոսություններ, որոնք ուղղված էին հայապահպան առաքելությանը: 1924 թ. դեկտեմբերի 15-ին որբանոցում պատարագ է մատուցվել Տ. Դիոնիս Ա. քահանա Տրեգյանի կողմից: Օրվա երկրորդ կեսին նա բանախոսել է «Ինչպէս պէտք է հայ ապրիլ» թեմայով և տարբեր օրինակներով, պատմություններով, հոգևոր հայրը բացատրել է նրանց նվիրական պարտավորությունները հայ ժողովրդի և մայրենի լեզվի հանդէպ, խոստացել պարբերաբար նման բանախոսություններով հանդէս գալ⁷⁹:

Որբանոցում հայկականության պահպանման վկայություններից է նաև այն փաստը, որ նշել են անկախության օրը՝ մայիսի 28-ը: Ամսագրից տեղեկանում ենք, որ անգամ հրավառություն են կազմակերպել որբանոցում: «Ձօն Մայիսի 28ի անկախութեան դարբիններուն» հոդվածը խոսում է անկախ Հայաստանի վերակերտման մասին⁸⁰:

Հայոց ցեղասպանության վերապրումներ և վերհիշումներ

Պետք է արձանագրել, որ որբանոցում ապրիլքսանչորայան հիշատակության միջոցառումներ, սգահանդես նույնպես կազմակերպվել են: Արմեն Հակոբյանի «Յար-

76 Աշակերտական «Տուն»-ի Ճիպէյլի Ամերիկյան որբանոցի, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, 4-5:

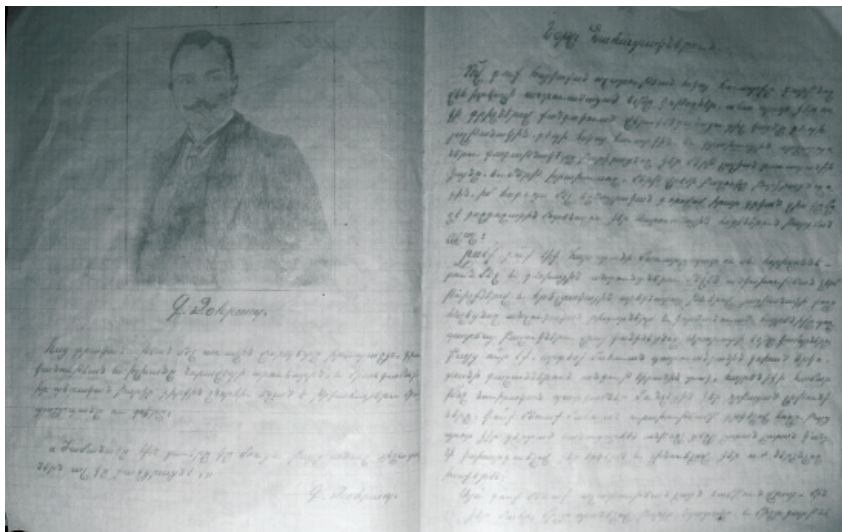
77 Նույն տեղում:

78 Սահակ Կաթողիկոս, «Հայաստանի աւերակ տունները շինելու պատրաստող սիրելի ճարտարապետներ Պիպլոսի որբանոցին», *Տուն*, հոկտ.-նոյեմ.-դեկտ. 1924, թիվ 26-27-28, 3:

79 «Տ. Դիոնիս Ա. Քնյ. Տրեգեան», *Տուն*, հոկտ.-նոյեմ.-դեկտ. 1924, թիվ 26-27-28, 62:

80 Գ. Հըլճեան, «Ձօն Մայիսի 28ի անկախութեան դարբիններուն», *Տուն*, հունվար-մայիս 1925, թիվ 29-33, 6:

գանքի խօսք մը» հողվածը Ցեղասպանությանն ակնատես եղած փոքր սերնդի ունեցած տրավմայի արտահայտությունն է, որտեղ կարդում ենք. «Ով իմ մանկական վշտալի սրտիս և խորունկ ցավերուն թախծոտ թարգմաններ, յարգանք Ձեզ, ... Դուք Ձեր վեհոգի ու թանկագին կեանքը զոհեցիք ու խաչուեցաք թրքական անագորոյն սուրերու և գազանաբարոյ ճիւղալային ճանկերուն կաշկանդումին տակ: Դուք ինքնակամօրէն զոհուեցաք, դուք զոհուեցաք, որ ամբողջ հայութիւնը ազատուի ձեր թափած անմեղ արեան գինովը»⁸¹:

Հողված՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին

1925 թ. ապրիլին նույաես անդրադարձ կա եղեռնի նահատակներին. «Յարգանք Նահատակներուն» հողվածում նույն հեղինակը՝ Արմեն Հակոբյանը գրում է, որ Մեծ պատերազմը բոլոր ազգերի տոների շարքում նոր տոն ավելացրեց՝ Նահատակաց կամ անծանոթ զինվորի տոն, հայ ժողովրդի համար էլ դա եղավ նահատակներին նվիրված ապրիլի 24-ը և շարունակելով գրում է. «Այսօր, ով մեր քաջարի ծնողներ ու եղբայրներ, ես կուգամ ոգեկոչելու Ձեր սրբազան յիշատակը: Դուք նահատակուեցաք Ձեր անսասան անխորտակելի հաւատքին, Ձեր ամենանուիրական գաղափարին փարուած ... Այսօր, Ձեր յետագայ սերունդը, Ձեր մանուկ որդիները հպարտութիւն կ'ունենան երբ կը յիշեն իրենց ծնողներու հաւատքը դեպի յաղթանակը:

Դուք, հայ նահատակներ ... Ռահմիլրան ու Ջահակիրը եղաք ազատութեան գաղափարին, և Ձեր նահատակութեամբ աւելի սրբագործեցիք զայն: Յարգանք Ձեր ծանօթ և անծանօթ շիրիմներուն: Յարգանք Ձեր անխորտակելի հաւատքին: Յարգանք Ձեր պաշտելի գաղափարին»⁸²:

81 Արմէն Յակոբեան, «Յարգանքի խօսք մը», *Տոն*, ապրիլ 1924, թիվ 20, 6:

82 Արմէն, «Յարգանք նահատակներուն», *Տոն*, հունվ.-մայիս 1925, թիվ 29-33, էջ 7:

«Յուշատետր» բաժնում կարդում ենք. «Ապրիլ 24 - Մեծ պատերազմի մեր նահատակներու տոնն է: Սգահանդէս մը ունեցանք»⁸³:

Նշենք, որ ցեղասպանության, կոտորածների, գաղթի ճանապարհի մասին հոգվածներն ամսագրում ավելի քիչ են. այս հանգամանքը, միգրացիոն, բնական է՝ հաշվի առնելով, որ որբերը չէին կարողանում խոսել իրենց տառապանքների մասին կամ, ամեն դեպքում, փորձում էին ամսագիրն ավելի դրական ու հուսադրող հոգվածներով ներկայացնել: Բայցևայնպես, ինչքան էլ նրանց ցանկությունը մեծ լիներ և ուսուցիչների կողմից միջամտությունն այդ ուղղորդմամբ տարվեր, միևնույն է՝ տխրությունը, կարոտը շոշափելիորեն զգացվում են ամսագրի էջերում: Թեկուզ բանաստեղծության մեկ արտահայտության՝ «Մոռնամք»⁸⁴ կամ հայրենի բնակավայրի մի դրվագի նկարագրությամբ, որոնք բավականին շատ են ամսագրում, կամ էլ այն զգացողությամբ, որ երեխաներ կան, ովքեր ծնողներ ունեն: Իր այդ ապրումների մասին է խոսում Արամ Աֆարյանը, երբ նվագախմբի անդամների հետ մեկնում է Բեյրութ՝ միջոցառման մասնակցելու համար: Երբ հասնում են Ազգային վարժարանի շենքի մոտ, նա իր համար տարօրինակ, վաղուց չապրած զգացողություն է ունենում. «...հի, ինչ զարմանալի բան, հայրիկի ու մայրիկի սեր վայելող հայ տղաքներ կան... ասոնք ինծի պէս որբ չեն, ինչ ուրախությամբ կը խայտան...»⁸⁵:

«Իրիկուն» պատմվածքում կրկին տխուր հուշեր են, երբ հեղինակը գրում է, որ երեկոները, նստելով իրար դիմաց, պատմում էին իրենց *կարմիր* հուշերի մասին. «... մենք կը պատմենք մեր ուղիէն կրած մանկան գրկանքները ... Ու կը պատմենք, թէ ինչպէս հրէշ թուրքեր ըրին ծնողազուրկ հայ որբերը»⁸⁶:

Բավականին ազդեցիկ է Ս. Մկրտիչյանի՝ «Ջուրի արժէքը» (Յիշողութիւն) պատումը՝ ցեղասպանության և գաղթի մասին: Նա նկարագրում է գաղթի ճանապարհի իրենց կրած դժվարությունների մասին, երբ դժվար էր առանց ջրի քայլելը, երբ ընտանիքի հայրը մտատանջությունից չգիտեր ինչ անել. «Մանուկներս սկսանք կանչել մայրիկ, ջուր, հայրիկ, ջուր. ինչ ընէին խեղճ հայրիկն ու մայրիկը, անոնք ալ մեզի չափ և մեզմէ աւելի կը տանջուէին: Երեկոեան անապատում շարունակ կանչում էին ջուր, ջուր: Խեղճ հայրիկս ասղին կը վազէ, անղին կը վազէ, գուցէ տեղից մը ջուր գտնէ ... և յուսահատ վիճակի մը մէջ ետ եկաւ: ... Այն ատեն հայրիկս իր սրտնեղութենէն սկսաւ մեզի հետ ինքն ալ լալ: Տեսնէիք թէ ինչպէս, իր պէխերուն մէջէն կաթիլ-կաթիլ արցունք կ'ուզար»⁸⁷: Այդ պահին ինքնաբերաբար սկսում են ողջ ընտանիքով աղոթել: «Առաջին անգամ, հայրս աղօթեց, ետքը մայրս, քոյրերս, ինչպէ՛ս ջերմեռանդօրէն մեր մանկական շրթունքներով աղօթեցինք»: Երեկոյան կայծակ ամպրոպ է լինում ու անձրև սկսում: Հուշագիրը գրում է. «Մենք սկսանք լեցնել մեր ամանները, այնչափ օրերէ ի վեր երեսնիս ջուր չէր տեսեր լալ մը լուացինք ու խմեցինք մինչև որ կշտացանք,

83 «Յուշատետր», *Տոն*, հունվ.-մայիս 1925, թիվ 29-33, 35:

84 Ծ. Թագուրեան, «Մոռնամք», *Տոն*, հունվ.-մայիս 1925, թիվ 29-33, 61-62:

85 Ա. Աֆարեան, «Դէպի Պէյրութ», *Տոն*, հուլիս 1924, թիվ 23, 57:

86 «Իրիկուն», *Տոն*, հոկտեմբեր 1922, թիվ 2, 15:

87 Ս. Մկրտիչեան, «Ջուրի արժէքը» (Յիշողութիւն), *Տոն*, հոկտեմբեր 1922, թիւ 2, 16-17

սկսանք հրճուիլ: Եւ սկսանք փառաբանել մեր Աստուածը, որ մեզ անջուր չ'ձգեց»⁸⁸:

Ցեղասպանության տարիների ունեցած հուշերից և դրանց հետևանքներին է անդրադառնում որբանոցի սան Արամ Աֆարյանը, ով ծնունդով Կեսարիայից է: Նա պատմում է իր անցած ճանապարհը, ծնողների կորուստը, ինչպես է հայտնվում 1921 թ. Կեսարիայի Ազգային խնամատարության որբանոցում, այնուհետև՝ 1922 թ., տեղափոխվում Նահիր Իբրահիմի որբանոց և փորձում որբանոցում համակերպվել իրողությանը. «Նահիր Իբրահիմի որբանոցին մէջ ես առաջին անգամ ճանչցայ իմ որբութիւնը, ճաշակեցի մեր գրականութեան սէրը, և առաջին անգամ հոն էր, որ մեր անսման դարբիններուն շնորհիւ սրտիս մէջ անխախտելիօրէն խարսխուեցաւ հայրենիքիս սէրը, հոն ես շուտով մոռցայ իմ ճակատագրական դժբախտութիւններս և սկսայ լողալ ցեղիս արինին մէջ»⁸⁹: 1923 թ. մալարիայի տարածման պատճառով որբանոցի սաների հետ տեղափոխվել է Ջբել, որտեղ անցկացրած տարիների մասին գրում է. «Փոխադրութիւնը բան մը չէ պակսեցուց ինձմէ ... այս նուիրական հաստատութեան մէջ մենք սկսանք ատլի եռանդուն և ատլի ոգետր կերպով շարունակել մեր սկսած գործը: Կրկնապատկուեցաւ իմ մէջ մեր գրականութեան և մեր հայրենիքի սէրը»⁹⁰:

Աբրահամ Կանիմյանը, վերհիշելով գաղթի ժամանակ մոր մահը, ցավով է արձանագրում իր՝ երբեմն կոպիտ վերաբերմունքով մորը ցավեցնելու հանգամանքը և գրում. «Թող քու անկենդան մարմնիդ աճիւնները ու Եփրատի հոսանքներուն յանձնուած անբիծ արեանդ վճիտ կաթիլները դժբախտ որդիիդ գալարոտող սրտին ներում շնորհեն: Քու էութեանդ սուրբ յարգը և անկեղծ մայրական գուրգուրանքը, հիմա նոր կը ճանչնամ: Շատ ուշ հասկցայ, բայց կեանքիս բոլոր օրերուն մէջ չեմ կրնար մոռնալ և պիտի չմոռնալ յափտեան»⁹¹:

Այսպիսով, ուղիղ անդրադարձ ցեղասպանության, գաղթի տարիներին ամսագրի համարներում ավելի քիչ ենք հանդիպում:

Կարևոր դեպքեր, տարեթվեր, տոներ, միջոցառումներ

Ջբելի որբանոցում աշակերտները հայոց պատմության, լեզվի, գրականության մասին հողվածները գրում էին մեծ ոգևորությամբ՝ միաժամանակ չանտեսելով նաև համաշխարհային պատմության կարևոր իրադարձությունները: Նրանք հողվածներով անդրադարձել են նաև Ղրիմի պատերազմին, փորձել գնահատականներ տալ Ֆրանսիական հեղափոխությանը: Աշակերտները ծանոթ են եղել Վուդրո Վիլսոնի գործունեությանը, նրա ունեցած դերակատարությանը Հայկական հարցի լուծման գործում, Վիլսոնի դիմանկարի տակ մեջբերել են նրա խոսքերը. «Ու այս թո՛ւ ու բո՛հն շքեղ ու չքնաղ աշխարհ մի պիտի վերածեր և ամբողջ փոքր ու ճնշեալ ազգեր

88 Նույն տեղում, 17:

89 Ա. Աֆարեան, «Իմ կենսագրականը», *Տո՛ւն*, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, 31:

90 Նույն տեղում:

91 Ա. Կանիմեան, «Մօրս յիշատակին», *Տո՛ւն*, հուլիս, 1923, թիվ 11, 7:

պիտի թողափեն զիրենք պատանդող շղթաները և պիտի ունենան իրենց ազատ հայրենիքը»⁹²:

1924 թ. հուլիսի համարում հոդվածները հիմնականում անդրադառնում են համաշխարհային պատմությանը:

Պետք է նկատել, որ ամսագրի հեղինակները քաջատեղյակ էին ԱՄՆ հուլիսի 4-ի անկախության տոնին, որի առիթով էլ գրել են “The Greatest Day of a Great Nation” և “July Fourth” հոդվածները: Ամսագրի հեղինակները չեն «նեղացրել» Լիբանանում մանդատը հաստատած ֆրանսիական կողմին և նույն համարում զետեղվել են նաև Միքիայում ֆրանսիական կոմիսար Վեյգանի նկարը, ֆրանսերենով գրված “La Syrie Nouvelle,” “La France” հոդվածները: «Երկու մեծ տոները»⁹³ հոդվածում նշվում է, որ հուլիս ամսին աշխարհը տոնում է երկու մեծ տոներ՝ ասպետական Ֆրանսիայի և Միացյալ Նահանգների անկախության տոները: Իրենք նույնպես այդ կապակցությամբ որբանոցում միջոցառումներ են կազմակերպել⁹⁴: Ֆրանսիական հեղափոխության թեմաներով է գրված Յ. Մեդրունու «Մեծ Յեղափոխությունը և Մենք» հոդվածը⁹⁵:

Լավատեսական մտքերով, ցանկություններով ու մաղթանքներով հարուստ են ամսագրի ամանորյա համարները: Նոր հույսերով, շնորհավորանքներով լի է 1923 թ. տարեմուտի համարը, երբ նշում են, որ Եդեսիի օրերը սկսել են թեղվել, նկատվում է «ապագայի տարտամ ճակատագիրն ու ազատության ջահակիրը»⁹⁶: Հեղինակը հիշատակել է նաև այն մարդկանց, ովքեր նահատակվել են՝ միաժամանակ հույս հայտնելով. «Թող այսուհետև տամուկ աչքերին ցափ դառն արտասուքի շիթերը սրբուին, թող ուրախութեան և ցնծութեան երգերը արձանագրին»⁹⁷:

«Կաղանդ Պապուկը», «Յիսուս Մանուկը» բանաստեղծությունները, «Կաղանդ պապա», «Ծնունդի իրիկուն մը», «Հուրրա, Կաղանդ Պապա» պատմվածքներն ամանորյա տրամադրություն են հաղորդում համարին:

Համարի վերջում ամսագրի գծանկարիչը պատկերել է Փողահարին՝ «Տուն» ամսագրի տեսքով, ով ավետիս է տալիս ու վերածննդի կոչ է անում: Շնորհավորանքներն ուղղված են ամսագրի բոլոր հոդվածագիրներին, տպագրիչներին, ընդօրինակողներին, լուսանկարիչներին, կազմարարներին, վարժապետներին, հայրիկներին, մայրիկներին, բժիշկներին, արհեստավորներին, և բոլոր-բոլորին⁹⁸:

Հաջորդ՝ արդեն դեպի 1924 թ. տարեմուտին, որբերը կրկին հիշում են անցյալը և նայելով ապագային՝ գրում.

92 «Վ. Վիլսոն», *Տոն*, մայիս 1924, թիվ 21, 2:

93 Հ. Մաճանեան, «Երկու մեծ տոները», *Տոն*, հուլիս 1924, թիվ 23, 44-45:

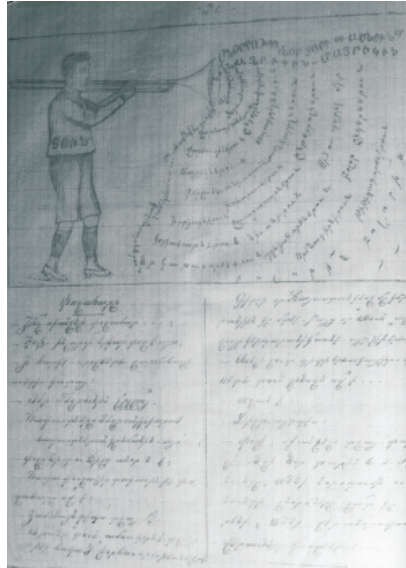
94 Յ. Մեդրունի, «Մեծ Յեղափոխությունը և Մենք», *Տոն*, հուլիս 1924, թիվ 23, 50:

95 Նույն տեղում:

96 Մինաս Սանթուրեան, «Նոր Տարի», *Տոն*, հունվար 1923, թիվ 5, 5:

97 Նույն տեղում:

98 «Փողահարը», *Տոն*, հունվար 1923, թիվ 5, 20:

Գծանկար. «Փողահարը» գծանկարը

«Անցուցած ենք վիշտ ու ցաւով
Մեր կացութեան անէծք տալով,
Բաւ է, որքան մենք սգացինք,
Կարմրի փոխան սև կապեցինք:
Թող քո գրիչն քիչ մ'ալ երգէ,
Ուրախութիւնն որ շատ պէտք է,
Մեզ պէս ազգի մը չարչարեալ
Հաւատ պէտք է և ոչ թէ լալ⁹⁹:

Որբերին համախմբող, միասնական գաղափարի համար պայքարի ձևերից էին որբանոցի տարեվերջյան դաշտահանդեսները: Այն իրական հանդիսություն էր որբերի համար: Այդ մասին նրանք շատ ոգևորված հոդվածներ են գրում, ներկայացնում տարբեր մրցաշարերում առաջին տեղերը զբաղեցրած աշակերտների անուն, ազգանունները: Միջոցառումներին ներկա էին լինում կարևոր հյուրեր: Նշենք, որ 1924 թ. հոկտեմբերի 25-ի որբանոցի դաշտահանդեսին մասնակցել է Կիլիկիո վեհափառ Սահակ կաթողիկոսը, օտարերկրյա և հայ շրջանակներից ներկայացուցիչներ՝ Նպաստամատույցի ղեկավար կազմը, Բեյրութի Սուրբ Նշան վանքի հոգևոր հովիվը, Բեյրութի վրանաքաղաքի հովիվ Տեր Խաթ ծայրագույն վարդապետ Աջապահյանը: Հոդվածի վերջում ներկայացված են ցանկերը 800 և 100 մետր վազքում ա, բ, գ աստիճանակարգերում հաղթողների անուն, ազգանունները¹⁰⁰:

99 Հ. Տ. Յակոբեան, «Նոր Տարին», *Տոն*, հունվար-փետրվար 1924, թիվ 17-18, 20:

100 «Որբանոցին Տարեմուտի դաշտահանդեսը», *Տոն*, հոկտ.-նոյեմ.-դեկտ. 1924, թիվ 26-27-28, 58-59:

Որբանոցում մշտապես լինում էին գրական-երաժշտական հանդեսներ: Հունիսի 25-ին տեղի ունեցած հանդեսը, որին նույն օրն անդրադարձել է «Փիւնիկ»-ը, անցել է տոնական զարդարված սրահում, որտեղ փակցված են եղել Վարուժանի, Ակնունու, Զարդարյանի, Միամանթոյի, Անդրանիկի նկարները, ազգային տրամադրություններ են եղել և միջոցառման ավարտին հանձնվել են ավարտական վկայականները և հնչել են ոգևորիչ կոչեր. «Կեցցե՛ մանուկ Հայաստանը և անոր վերջին Խլեակաները»: Միջոցառումն ավարտվել է Ջունեյիի որբանոցի հոգևոր հովիվ Գարեգին քահանա Պողարյանի աղոթքով¹⁰¹:

Ամսագրում հանդիպում ենք հոդվածների, որտեղ գնահատականի խոսքեր կան միսիոներների հայասիրական գործունեության վերաբերյալ: Անդրադարձ կա դանիացի միսիոներ Միս Պիտերսենին՝ որպես հայասեր և հայախոս միսիոներուհու, ով 22 տարի հայ ժողովրդին արհավիրքի օրերին ծառայություն է մատուցել և ականատես եղել հայ ժողովրդի դեմ գործած անպատում խժոժություններին¹⁰²: Ամսագրի հաջորդ էջին դանիացի հայախոս օրիորդ Մարիա Յակոբսենի դիմանկարն է: Նա երկար տարիներ եղել է հայաշատ կենտրոններում, ծառայել հայ ժողովրդին և որբերի կողմից արժանացել «Մայրիկ» կոչմանը¹⁰³:

Ամսագրի 1924 թ. մարտի համարում անդրադարձ կա որբանոցի տնօրեն Ռեյ Թրևիսի գործունեությանը: Նրա դիմանկարի տակ կարդում ենք, որ նա հինգ տարի եղել է որբանոցի տնօրենը և այդ ընթացքում որբերի նկատմամբ ցուցաբերել է ծնողական գործվանք ու գուրգուրանք, որի պատճառով «Պապա» է կոչվել¹⁰⁴:

Խոսք ուղղելով տնօրենին՝ Սարգիս Փիլիկյանը գրում է. «Ըսէ՛, ինչպէս իմացար որ անգութ ձեռքերու կոշտ խնամքին տակ կան ծնողագուրկ անթիւ որբուկներ՝ մահուան սարսուռը սրտերուն... դու եկար ի լուր քարսիրտ աշխարհի հաղորդելու մարդկային անգթութիւնները, որ օր ցերեկին արեան բաղնիքներ կը սարքէ և արիւններ կը շատորանացնէ մեր հայրենի ջինջ երկնքի տակ:

Դու հաւատարիմ սուրբ կոչումիդ ... ծնողավայել գուրգուրանքովդ ու սիրովդ անսահման մեր աղաղակները կը գրաւես դէպի քեզ, որոնք այս սրահիս չորս պատերէն կարձագանգեն, հայրիկ...»¹⁰⁵:

«Անկիւնաքարը» պատումում հեղինակ Գառնիկ Բանյանս¹⁰⁶ անդրադարձել է որբանոցի տնօրեն Թրևիսի մարդկային արժանիքներին ու նրա վերաբերմունքին հայ որբերի ու որբանոցային խնդիրները լուծելու համար: Իրեն բնորոշ հարուստ

101 Արմէն Յակոբեան, «Որբանոցիս ամսավերջի հանդեսը», *Տո՛ւն*, հունիս 1924, թիվ 22, 37-38:

102 Միս Բիթիրսըն. դիմանկար և կից գրութիւն, *Տո՛ւն*, օգոստոս 1924, թիվ 24, 1:

103 Միս Ճէյքըպսըն. դիմանկար և կից գրութիւն, *Տո՛ւն*, օգոստոս 1924, թիվ 24, էջ 2:

104 Մըստըր Բէյ Թրէվիս. դիմանկար և կից գրութիւն, *Տո՛ւն*, մարտ 1924, թիվ 19, 3:

105 Սարգիս Փիլիկեան, “Mr. Travis,” *Տո՛ւն*, մարտ 1924, թիվ 14, 3:

106 Գառնիկ Բանյանը ծնվել է Կյուրիկ քաղաքում 1910 թ.: Յեղասպանության տարիներին տարագրվել է սիրիական անապատներ: Կարճ ժամանակահատված մնացել է Համայի որբանոցում, հետո տեղափոխվել է Անթուրա, այնուհետև՝ 1918 թ. Ջբելի որբանոց: Ունի տպագրված հուշագրություններ: «Յուշեր մանկութեան եւ որբութեան» հուշագրությունը Անթուրայի որբանոցի մասին է: «Տո՛ւն» ամսագրի հոդվածներում զգացվում է Գառնիկ Բանյանի գրելու տաղանդն ու հարուստ բառապաշարը:

և պատկերավոր լեզվով նա պատմում է, թե ինչպես է Թրևիսը բոլոր որբերի հետ հորդ անձրևի տակ մասնակցել որբանոցի շինությանը վնասող ջրի հունը փոխելու աշխատանքներին: Եվ այդ առնչությամբ Գառնիկ Բակյանը գրում է. «... մտքով բոլոր հեռու և մոտիկ ամերիկացիներու հետ եմ, անոնց՝ որոնք քաջալեր կը հանդիսանան մեզի, որոնք ջանք թափեն որպէսզի մենք մեծանանք ոչ միայն մարմնապէս, այլ հոգեպէս: Սէր և երախտագիտութիւն մեր բոլոր բարերարներուն»¹⁰⁷:

Թրևիսի մասին *Յուշամատեն*ում կարդում ենք, որ նրա նկատմամբ ամերիկյան դեկավարության բացասական վերաբերմունքի պատճառն իր հայակենտրոն դիրքորոշումն էր, մանավանդ այն փաստից հետո, երբ նա Թալեաթ փաշայի սպանության լուրը որբանոց հասնելու օրը թույլատրել է մեծ հայրենասիրական երթ անցկացնել որբանոցում: Նա անձամբ է հայկական եռագույնը բռնած առաջնորդել որբերին, ովքեր ժամեր շարունակ ազգային-հայրենասիրական երգերով պտույտներ են կատարել որբանոցի շուրջը¹⁰⁸: Նրան երբեմն բնորոշում են որպես հայացած ամերիկացի:

Որբանոցում կազմակերպված միջոցառումներից է եղել նաև դեկտեմբերի 7-ի Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպության նախաձեռնած «Ոսկեդէն կանոն»-ի ճաշկերույթը¹⁰⁹: Վերջինիս հոգևոր խորհրդի մասին կարդում ենք. «Ճաշասեղանին մասնակցող իւրաքանչիւր հիւր, տղոց հետ կողք կողքի նստած ճաշեց և պահ մը ապրեցաւ այդ ճաշին խորհուրդը, որուն կենդանի օրինակն է նոյն ինքը որբը»¹¹⁰: Միջոցառման շրջանակներում որբանոցի նվազախումբը մի քանի ազգային երգեր է նվագել, հյուրերը ճաշից հետո կամավոր նվերներ են հանձնել: Ամսագրում կարդում ենք, որ մոտավորապես 110 սիրիական ոսկի է հավաքվել¹¹¹:

Գնահատականներ, կարծիքներ ամսագրի մասին

Իրենց կատարած գործի մասին իրական գնահատական են տվել հենց իրենք՝ խմբագրական մարմնի անդամները. «Տուն-ը իր անցած շրջանին մէջ ընթերցասէր

107 Գառնիկ Բանեան, «Անկիւնաքարը», *Տուն*, հունվ.-մայիս 1925, թիվ 29-33, 8-9:

108 *Յուշամատեն*, 142:

109 «Ոսկի կանոնի» կիրակի կազմակերպելու գաղափարը եղել է Ամերիկյան նպաստամատույցի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ Չարլզ Վիքրիինը: Այն շատ կարճ ժամանակում դարձել է Ամերիկյան նպաստամատույցի ամենաարդյունավետ նախաձեռնություններից մեկը: Ոսկի կանոնի կիրակին հիմնականում կազմակերպվում էր ճաշկերույթի ձևաչափով, երբ աշխարհի տարբեր քաղաքների լավագույն հյուրանոցների ամենամեծ ընդունելությունների սրահներում հայտնի մարդիկ օգտվում էին որբանոցներում ընդունված ճաշացուցակներից և այդ ընթացքում խրախուսվում էր հանգանակությունների ու մարդասիրական նմանատիպ միջոցառումների մասնակցությունը: Որոշ դեպքերում էլ եկեղեցիների, վարժարանների բակերում տարբեր հանգանակություններ էին կազմակերպվում, որի ողջ հասույթը փոխանցվում էր Նպաստամատույց կազմակերպության հոգածության տակ գտնվող որբանոցներին: Տե՛ս Ch. V. Vickrey, "Golden Rule Sunday: Earthquakes and Orphans in Armenia; A Thanksgiving Season in America," *The American Review of Reviews* 74 (1926): 590-592:

110 «Ոսկեդէն կանոնի ճաշը որբանոցիս մէջ», *Տուն*, հոկտ.-նոյեմ.-դեկտ. 1924, թիվ 26-27-28, 61-62:

111 Նոյն տեղում, 62:

որբերու, սիրալիր ընդունելության և հայ մամուլի անկեղծ ու բազմօգուտ քաջալերության արժանացած ըլլալով, աշխատած է ճշմարիտ թարգմանը ըլլալ մեր սրտի հատորներու իրական ապրումներուն և յոյսերուն: Տուն-ը աշխատած է պարզ հայելի մը ըլլալ, որուն մէջ որոշապէս կը տեսնուի մեր այս ապրող նոր սերունդին երագները՝ հանդէպ մեր հայրենական տունին: Մենք աշխատած ենք մեր թուղթ Տուն-ին մէջ տեսնել ու գտնել մեր հայրենի բոյնը, որուն երդիքին տակ միայն կրնանք գտնել ապաստան: Տունը իր անցած շրջանում փորձել է բացահայտել նորաթուխ բանաստեղծների ու գրագետների...

Տունը աշխատած է ըլլալ միակ արտայայտիչը մեր որբերու այն խոր հիացման և երախտագիտութեան՝ հանդէպ այն մեծ ճարտարապետներուն, որոնք «Տուն»-ի մը կառուցման, յատակագծի պատրաստութեան կամ հիմնաքարերը դնելու հսկայ և սրբազան գործին մէջ նահատակուել են: Թեպէտ այսօր այդ մեծ ճարտարապետները չկան, թեպէտ տունը կիսատ է մնացած, բայց մենք մեր Տունով կ'ուզենք երաշխատել որ մենք պիտի սկսինք այն լիութեան մեծ գործը և պիտի ջանանք լմնցնել զայն, որ սկսան մեր նախորդները, բայց չկրցան լրացնել:

Երանի թէ շղթայապիրի դռները փշրուին, խափանարար թումբերը պատռուին, և մեր հայրենիքը ազատ կաշկանդումներէն ու գուլումներէն կրկին վերածնի, կրկին վերածաղկի և կրկին հոն թևածէ մեր քաջատողջ գաղափարը: Այն ատեն Տուն-ը իր իսկ տան մէջ, իր իսկ հողին վրայ պիտի սկսէր լոյս տեսնել...»¹¹²:

Հ. Իտիրյանը գրում է, որ իրենք անթերի ու կատարյալ լինելու խնդիր չունեն և ամսագիրը գրվել է որբերի ուրույն բարբառով և հարազատ զգացումներով. «Մենք մեր կարելին պիտի ընենք որ այս շրջանին զայն ատելի խնամուած ու ատելի ճոխ ընելու և քաջալերուած մեր գտած ջերմ ընդունելութենէն, փոխնակ 40-50 օրինակի, 100 օրինակ պիտի հրատարակենք իւրաքանչիւր ամիս»¹¹³:

«Տուն»-ի երկրորդ տարելիցի առթիվ գրում են, որ նոր գաղափարներով ու քաջալերություններով են սկսում, քանի որ և՛ ընթերցողները, և՛ բարեկամները գրավոր և բանավոր սատարում են իրենց գործունեությանը և արձանագրում. «Տուն-ը դարձած է անխտիր բոլորին սեփականութիւնը, որուն հանդէպ ամէն տղայ պաշտամունք ունի»¹¹⁴:

Վահան Արծրունին գնահատում է ամսագրի անցած ճանապարհն ու ոլորտում գրանցած առաջադիմությունը: Նա հետաքրքիր համեմատություններ է անում՝ նշելով, որ նյութական տներից վեր կան մարդկային խոր թաքստոցներ, հոգևոր բնակարաններ, որ մի անգամ համոզվածությամբ և իրավունքի կատարյալ գիտակցությամբ մտնողները, անկարելի է, որ դուրս գան: Նա երեխաներին դիմում է *տնագուրկ թռչնիկներ* անվանումով և կոչ անում աշխատել հարաճուն ու անհոգնաբեկ կյանքով՝ որպեսզի նրանց թղթե տունը մի օր վերածվի իրական հայ տների, հոյակապ պալատների, և քսաներորդ դարի սերունդը երգի իր հաղթանակները:

112 Յ. Իտիրեան, «Մեր նպատակը», *Տուն*, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, 6-7:

113 Նույն տեղում:

114 Հ. Մաճառեան, ««Տուն»-ի երկրորդ Տարելիցին առթիւ», *Տուն*, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, 11:

Վահան Արծրունին ճշմարտացիորեն նկատում է. «Ձեր պարբերականից ավելի թախիծ և մեղամաղձոտություն կը բուրե: Իրաւ, դուք ողբերու, վշտի մէջ եք մեծացել, որոնք ուժգին տպավորութիւններ են գործել ձեր մատաղ հոգիներու վրայ, բայց պետք է արհամարհել տառապանքի ապարդյուն կսկիծները և դէմքը դարձնել դէպի գվարթութեան ծաղկաւէտ ուղին»¹¹⁵:

Հաջորդ խորհուրդը, որ նա տալիս է որբանոցի սաներին, նույնպէս կարևոր էր և մանկավարժորեն ճիշտ. «Շատ գրելու ճիգ մի ընէք երբեք, լաւ է քիչ և սիրելի քան թե շատ և տաղտկալի կամ ծիծաղելի ըլլալ, իսկ գրելէ առաջ երկար կարդացէք, զի ընթերցանութիւնը այն միակ միջոցն է որով դուք պիտի զարգանաք»¹¹⁶:

Խոսելով իրենց գործունեության մասին՝ որբերը մշտապէս նշում են, որ հայ տղաները միայն քարից ու հողից տուն շինելով չեն բավարարվում. «Հայ գաւազները ... կը սիրեն ստեղծել Տուն մը մտքի զգացումի, հայրենիքի կարօտի, գաղափարի որուն մէջ իրենց իղձերը, փափաքները, երագները վսեմօրէն կարենան հիւսել: Այո, այդ պիտի ըլլայ մեր երախտագիտութեան խօսքը, որ մենք կարողացել ենք կատարել պարտքը դէպի Ազգը, Հայրենիքը ու մարդկության նկատմամբ»¹¹⁷:

Այսպիսով, որբանոցը, հայրենի տունն ու Տուն-ը կարծես միաձուլված էին որբերի համար, այն ապահով միջավայր էր, չնայած «Յուշատետր» բաժնում 1925 թ. փետրվարի 15-ին թվագրված տողում կարդում ենք. «Մեր տունը պիտի պարպուի, տղաներու կէտը Սայտա և միւս կէտը Անթիլիաս պիտի երթան»¹¹⁸: Արդեն ապրիլի 7-ին Թրևիսը մեկնում է Ամերիկա, իսկ նրան փոխարինում է Չարլզ Ֆաուլը:

Ամսագրի գործունեության վերջին շրջանը

Հարկ է նշել, որ վերջին համարներում նկատելի է Նպաստամատույց կազմակերպության գործունեության ներկայացումը, որտեղ վերջինիս մեծարելու երանգներն ավելի խտացված են:

Միհրան Ղազարյանի «Ճերմակ աստղին» հոդվածում կարծես ամփոփվում ու գնահատվում է Նպաստամատույցի գործունեությունը: Հեղինակը վեց տարի մտքով հետ է գնում՝ 1919 թ., երբ երկիրն ամբողջովին ավերված, քանդված, թալանված էր, հայ ժողովրդի նյութական, բարոյական ու ֆիզիկական կյանքը վտանգված՝ ամպամած գիշերվա մեջ, երբ հայտնվում է փրկության հանգրվանը: Այնուհետև փոքր ինչ վերամբարձ ոճով հեղինակն անդրադառնում է այն անհատներին, ովքեր լքել են իրենց հայրենիքը, դարձել մարդասիրության և Քրիստոսի գաղափարների առաքյալները: Նրանք որևէ բան չխնայեցին որբերի հանգստության համար, չզլացան օգնել որբերին և որպէս երախտապարտություն «Հայրիկ» կամ «Մայրիկ» կոչվեցին¹¹⁹:

115 Վահան Արծրունի, «Տուն-ի բնակիչներուն», *Տոն*, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, 36-37:

116 Նույն տեղում, 37:

117 Նույն տեղում, 10-11:

118 «Յուշատետր», *Տոն*, հունվ.-մայիս 1925, թիվ 29-33, 35:

119 Միհրան Ղազարեան, «Ճերմակ աստղին», *Տոն*, հունիս 1925, թիվ 34, 5-8:

Հունիսի 27-ին տեղի է ունեցել վերջին դաշտահանդեսը, որն ընթացել է իր բնականոն հունով՝ հնչել են արաբերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն բանաստեղծություններ նվագախմբի և երգչախմբի մասնակցությամբ: Միջոցառման վերջում խոսել է նորանշանակ տնօրեն Չարլզ Ֆաուլը, որը գնահատում է արված աշխատանքը, նշում է, որ դեռ երկու տարի առաջ Սիրիայում տասը հազար որբ կար, հիմա այդ թիվը չորս հազարի է իջել և հույս է հայտնում, որ ավելի պիտի իջնի: Նա եզրափակում է իր խոսքը. «Մեր նպատակն է, որ դուք ամեն կերպով զարգանաք»¹²⁰: Ֆաուլը որոշ ծրագրեր է որբերին ներկայացրել ամառային պատրաստվածություն անցնելու, առաջիկա տարում ավելի հաջողելու համար, նշել, որ օրվա մի կեսը պետք է տրամադրել դասապատրաստումների, մյուս կեսն էլ՝ զբոսանքներին, որոնք պետք է նախաձեռնեին Հովհաննես Շահինյանն ու որպես ուսուցիչ նրան օգնելու եկած Լևոն Արզարյանը: Ֆաուլը կարևորել է արաբերեն լեզվի իմացությանը՝ որպես հյուրընկալ երկրի լեզու¹²¹:

Բայց ծրագրերը կիսատ են մնացել, ու 1925 թ. որբանոցը ցրվել է¹²²: Մինչ այդ, նշենք, որ իր որբանոցային ցանցի սաների համար Նպաստամատույցը ստեղծել էր համընդհանուր մի կառույց՝ որոշակի ձևերով նրանց համախմբելու ու որոշակի վերահսկողություն ունենալու համար:

Ամսագիրն անդրադառնում է այդ կառույցին՝ Լիզային՝ նշելով, որ Լիզան Նպաստամատույցի որբանոցներում գտնվող տղաների ու աղջիկների եղբայրակցությունն է: Նրա նպատակն էր, որ այդ երիտասարդները գիտակցեին կյանքի իրական արժեքը: Լիզայի կանոններն ամբողջությամբ ներկայացված են ամսագրի էջերում¹²³: Այսպիսով, որբանոցը դադարում է գործել, փակվում է ընթերցասրահ-գրադարանը, լուծարվում է Գրական ակումբը, և չի հրատարակվում «Տուն» ամսագիրը: Իսկապես,

120 Ս. Մ. Սարգիսեան, «Որբանոցի ամենավերջին հանդեսը», *Տնւ*, հունիս 1925, թիվ 34, 22-23:

121 Նույն տեղում, էջ 24:

122 Նշենք, որ որբանոցը չփակելու նամակ-խնդրանքներով Չարլզ Ֆաուլին են դիմել Կիլիկիո կաթողիկոսը, Պատրիարքական փոխանորդը, «Փիւնիկ» խմբագրատան ղեկավարությունը, Կարմիր Խաչ կազմակերպությունը, Ազգային վարժարանի տնօրինությունը, բայց այնուամենայնիվ, Ֆաուլը կարգադրել է փակել որբանոցը, մինչդեռ որբանոցի սաները որբանոցի փակելու հիմնական պատճառը համարում են տնօրենի՝ «հայ ազգային ոգիի դէմ ունեցած ատելութիւնը»: Տե՛ս *Յուշամատեն*, 307-313: Նշված ժամանակահատվածում Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպությունը նպատակ ուներ միավորել իր հոգածության տակ գտնվող որոշ որբանոցներ: 1925 թ. որբերի թիվը նվազել էր՝ հասնելով 1000-ի, որոնցից 600-ը տեղափոխվել են Սայդայի, 200-ը՝ Նազարեթի և Անթիլիասի որբանոցներ, իսկ 200-ը չափահաս էին ու ազատ էին տեղաշարժման հարցում:

123 1. Գործով և խոսքով պարկեշտ լինել,

2. Մարմինս՝ կյանքի պայքարի համար առողջ,

3. Հնարավորությանս սահմաններում պետք է պատրաստ լինեմ ուրիշներին նույնպես դեպի առողջ ու մաքուր կյանք առաջնորդելու:

4. Գործի և խաղի մեջ պիտի զվարթ լինեմ, պարտության մեջ՝ ուրախ, որովհետև գործերս ճշմարտապես կատարել եմ, և հաղթության մեջ վեհանձն:

5. Պիտի հարգեմ այն երկրի օրենքները, որտեղ որ ապրեմ:

6. Իբրև Նիր Իսթի լիզայի անդամ նրա կողմից առաջարկած պարտականություններին սիրահոժար պիտի մասնակցեմ: Իբրև անհատ շուրջս գտնվողներին պիտի ծառայեմ՝ առանց մոռանալու, որ «մարդու կյանքի ամենալավ մասը նրա փոքր, չհիշված, քաղցրության և սիրո գործերն են» և «ավելի առատ կյանք» ապրելու համար պիտի աշխատեմ: Տե՛ս *Տնւ*, հունվ.-մայիս 1925, թիվ 29-33, 27:

այստեղ հավաքված որբերը և նրանց ուսուցիչները կարողացել էին ստեղծել իրենց ամուր *Տունը*, որի արդյունքում որբանոցային այդ սերունդը կարողացավ սերտ համագործակցության և համատեղ աշխատանքների արդյունքում ստեղծել իրենց որբանոցի «Յուշամատեն»-ը, որպիսին ոչ մի որբանոց չի ունեցել: 1925 թ. «Յուսաբեր»-ի համարում անդրադարձ է կատարվում որբանոցի փակման լուրին, դրա պատճառներին ու հետևանքներին ու դրան գուգահեռ նշվում է հետագայում թևավոր խոսքի վերածված արտահայտությունը. «Մեռած է Ճիպէյլը, բայց կեցցէ՛ Ճիպէյլը»:

Եզրակացություններ

Հոգվածում փորձ է արվել ամբողջացնել ամսագրի շուրջ երեք տարվա էջերում տեղ գտած որբերի երբեմն խիստ զգայական, հուզական, հայրենասիրական, շատ հաճախ նաև սթափ ու իրատեսական հիմքերի վրա գրված հոգվածները, նյութերը, որոնք վերլուծելը, տարբեր որբաշակերտ հեղինակների կարծիքների համարդրման արդյունքում ներկայացվել է որբանոցային կյանքի խճանկարը՝ իր գործող արժեհամակարգով ու առօրյայով: Հոգվածում ուսումնասիրվել են որբերի գրած և իրենց իսկ կողմից խմբագրված հոգվածները, վերլուծվել են որբերի կորցրած մանկության արձագանքն ու հետևանքները, որբանոցում ստացած գիտելիքները, հիշողությունների որոշ դրվագներ, ինչը թեկուզ մեկ որբանոցի մակարդակով հնարավորություն է տվել վերհանել որոշ խնդիրներ և համապատասխանաբար ներկայացնել դրանց ժամանակին տրված լուծումները:

Որբերի շարադրած նյութերից, տվյալ համարի բովանդակությունից դուրս ենք բերել որբանոցի նաև հոգևոր անցուդարձը, հայկական վերակերտումի նրանց փորձերը և գնահատել այդ հարցում ամսագրի նախաձեռնողների հաջողած լինելու կամ չլինելու փաստերը և, պարզել ենք, որ ամսագիրն ամբողջությամբ չէր արտացոլում որբանոցի առօրյան, ներքին խնդիրներին, անգամ, երբեմն ընտրողական սկզբունքով էր ներկայացնում վերջիններս: Այս հարցում իրականության մասին ավելի հստակ պատկերացում կազմելու համար օգնության են գալիս որբերի հուշագրությունները:

Անշուշտ, մեկ հոգվածի շրջանակում հնարավոր չէր ամբողջությամբ ներկայացնել «Տուն» ամսագրի նյութերի ուսումնասիրությունը, որոնք կարող են առանձին ուսումնասիրվել հոգեբանության, սոցիոլոգիայի, ազգագրության և շատ այլ տեսանկյուններից: Այստեղ խնդիր էր դրվել պարզել որբանոցի գործունեության հայակենտրոն ուղղվածությունը, չնայած այս թեմատիկայով նույնպես բազմաթիվ նյութերի հնարավոր չեղավ անդրադառնալ:

Աշակերտական ամսագրում գերակշռող են հայկական ինքնության գաղափարներ պարունակող նյութերը, սակավաթիվ կենցաղային դրվագները, որոնք հիմնականում ներկայացված են ավելի թեթև՝ «Զուարճալիք» բաժնում: Ամսագրի 34 համարները կարծես ամբողջացնում են որբերի առօրյան, նրանց մտածելակերպն ու հոգեկերտվածքը: Այն իսկապես ազգային վերակերտման կարևոր փորձ էր որբանոցի սաների համար, և պետք է արձանագրել, որ ամսաթերթը՝ որպես իրենց սերնդակիցների կողմից շարադրված նյութերի ժողովածու, անգամ կարող էր դառնալ

դասագիրք այլ որբանոցներում ընթերցվելու համար: Պետք է նշել, որ ամսաթերթում ներկայացված է հայոց պատմության, քրիստոնեության ընդունման, նրա տարածման կարևոր դերակատարների մասին: Այն հայոց լեզվի ու գրականության հիմնալի հանրագիտակ էր: Հոդվածների բովանդակությունից ու ուղղվածությունից ակնհայտ է, որ հեղինակները պատանիներ են, որոնք, ինչքան էլ փորձեն ուժեղ ներկայանալ, ամեն դեպքում, դեռ Յեղասպանության հիշողության տրավման հաղթահարելու փուլում են: Կարող ենք եզրակացնել, որ որբերի մի մասը անգիտակցորեն խցանում են իրենց զգացմունքները, հուշերը, մյուսը՝ այս կամ այն կերպ բացահայտում են դրանք իրենց առօրյա հարաբերություններում: Աղետից փրկված անչափահասի ուղեղն ու միտքը, անկարող լինելով ընկալելու և իմաստավորելու ահավոր պատահարների շարունակականությունը, ենթագիտակցորեն խցանում է զգացումները, ու հարմարվում ծանր հոգեվիճակին¹²⁴: Որբանոցի սաները փորձում են Յեղասպանության հետևանքները հաղթահարել ապրիլի 24-ի հիշատակի արարողությունների ոգեկոչման, բանահյուսության, ստեղծագործելու, ընթերցելու, ասմունքելու, կրոնի, եկեղեցու, հավատի միջոցով, ինչպես նաև մշակութային, սկստուական, տարբեր հավաքույթների, անգամ՝ զվարճալի պատմությունների միջոցով¹²⁵, ինչն ակնհայտ է «Տուն» ամսագրի բովանդակությունից:

Եթե փորձենք ամբողջացնել ամսագրում առկա նյութերը, կարևոր անձանց ու դեպքերին վերաբերող անդրադարձները, ապա պետք է փաստել. այն բավական բարձր է պահել իր տեղեկատվական նշանոցը, հայրենասիրական ու հայապահպան ուղղվածությունը: Որբանոցային ամսագիրն իր որակի մեջ անմրցելի էր նաև գծանկարներով. գրեթե հարյուր դիմապատկերներ, որբանոցի շինություններ, հատակագծեր, իրենց առօրյան արտացոլող տեսարաններ, որոնք պատկերացում են տալիս որբանոցում տիրող ընդհանուր մթնոլորտի մասին:

Բնականաաբար ամսագիրը որբանոցային որոշ դրվագների չի անդրադարձել՝ կապված որոշ ուսուցիչների ու աշակերտների որբանոցը լքելու կամ ներքին որոշ անախտորժ դեպքերի հետ, որն ինչ-որ տեղ օրինաչափ է: Թեև որբանոցը գործել է Նպաստամատույց կազմակերպության ֆինանսական աջակցությամբ, այնուամենայնիվ որբանոցը պահել է իր հայկականությունը և աշակերտական ամսագիրն իր գործունեության ընթացքում կարողացել է որբերին հաջողությամբ ներկայացնել հայկական ոգով գրված բազմաթիվ նյութեր:

124 Մելինե Գարագաշեան, *Յեղասպանության հոգեցնցումն*, 72:

125 Նույն տեղում, 91-92:

**TUN PUPILS' MAGAZINE OF JBEIL ORPHANAGE:
AN ATTEMPT OF NATIONAL RECONSTRUCTION**

SUMMARY

Key words: Armenian Genocide, Lebanon, orphans, national conscience, the orphanage of Jbeil, pupils' magazine, orphanage press, education, national reconstruction.

The three-year issues of *Tun* [Home] pupils' magazine of the Near East Relief's Jbeil (Lebanon) orphanage have been researched and analyzed in this paper. The article has studied the papers written by orphans sometimes based on emotions, patriotism, and sometimes on realistic approaches. By analyzing and summarizing the papers this article aims at better understanding the nationalistic atmosphere in the orphanage, the feelings of the children and the steps undertaken to overcome the consequences and hardships of the Genocide.

Summarizing the content of the papers published in 34 issues of the journal, the article concludes that *Tun* with its articles on literature and national feelings, pieces of evidence about homeland and the years of Genocide had a special meaning for the orphans. Through the articles the orphans of Jbeil made unique attempt of national reconstruction, which contributed to their efforts to overcome the trauma of Genocide. Among the papers were articles about the events of April 24 and dedicated to the memory of martyrs, articles on the Armenian language, literature and folklore, and the Armenian spiritual values sharing them with the younger generation through reading and reciting.

Нарине В. Маргарян
кандидат исторических наук

**ЖУРНАЛ «ТУН» ВОСПИТАННИКОВ СИРОТСКОГО ПРИЮТА
ДЖЕБЕЙЛА: ПОПЫТКА НАЦИОНАЛЬНОГО ОБНОВЛЕНИЯ**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид армян, Ливан, сироты, национальное самосознание, сиротский приют в Джебейле, ученический журнал, сиротская пресса, образование, национальное обновление.

В статье изучены и проанализированы выпуски за три года ученического журнала «Тун» (Дом) воспитанников сиротского приюта Американского комитета помощи

на Ближнем Востоке в Джебейле (Ливан). В частности, были рассмотрены работы, написанные сиротами, которые основаны иногда на эмоциях и патриотизме, а иногда на реалистичных подходах, также произведен их анализ и обобщение для лучшего понимания атмосферы в детском доме, чувств детей и шагов, предпринятых для преодоления последствий Геноцида.

Суммировав содержание статей 34-х выпусков журнала, можно прийти к заключению, что журнал сиротского приюта со своими богатыми национальными, литературно-художественными статьями, воспоминаниями о родных местах и свидетельствами о годах Геноцида, наделен специфической для 13-16-летних сирот глубиной.

Поколение воспитанников сиротского приюта в Джебейле пыталось достичь национального обновления разными методами, которые способствовали преодолению геноцидальной травмы. Из них нужно отметить церемонии поминовения жертв Геноцида армян 24 апреля, статьи о национальных ценностях, армянском языке, литературе и фольклоре, информирование младшего поколения об армянских духовных ценностях посредством сочинительства, чтения и декламации.

REFERENCES

Sn'in աշակերտական ամսագիր Ջբէյլի որբանոցի [Tun [Home] Pupil's Journal of Jbeil Orphanage]. Jbeil, Lebanon, 1922-1925 (unpublished);

Յուշամատենն Ճիպէյլի ամերիկեան որբանոցի 1920-1925 [Houshamadyan of the Jbeil American Orphanage, 1920-1925]. Beirut: Hamazgayin, 1969;

Avetisyan, Suren. *Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան Նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկոմի) գործունեությունը Հայաստանում 1918-1930 թթ.* [The Activities of the American Committee for Relief in the Near East in Armenia, 1918-1930]. Yerevan: National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of History, 2009;

Darbinyan, Asya. «Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտեի մարդասիրական քարոզչական քաղաքականության առանձնահատկությունները (1915-1930 թթ.)» [Peculiarities of Publicity Campaigns of Near East Relief Committee (1915–1930)]. *Patmabanasirakan handes* 2 (2011): 47-59;

«Հայ որբեր. տեղեկագիր հայ որբերի կացութեան, որբանոցներու, հոգատար մարմիններու մասին եւ վիճակագրական ցուցակներ» ձեռագիր տեղեկագիր [Armenian Orphans: Handbook on the Status of Armenian Orphans, Orphanages, Caregiving Bodies and Statistical Lists. A Handwritten Bulletin]. Paris, 1923;

Հայ որբախնամ ընկերութեան Այնթապի որբանոց, Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն եւ քառամեայ պատմութեան վրայ (1919 օգոստոսէ 1923 յունիս) [Aintab Orphanage of the Armenian Relief Society, an Overview of the Events and the Four-Year History of the Institution]. Alexandria: S. Gasporean, 1923.

Աննա Ա. Վարդանյան
տնտեսագիտության թեկնածու
Թեհմինե Ռ. Մարտոյան
պատմական գիտությունների թեկնածու

ՃԱՊՈՂԱԿԱՆ ՆԱՎԻ ՀԵՏԱԳԾՈՎ. ԶՄՅՈՒՈՒՆՈՒՄԻ ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՓՐԿՈՒՂԻՆ՝

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, հույների ցեղասպանություն, տարագրություն, ճապոնական նավ, փրկություն, մարդասիրություն, Զմյոռնիա, Հունաստան:

Հետազոտության նպատակը ճապոնական նավի օրինակով Զմյոռնիայի հայ և հույն տարագիրների փրկության գործընթացի ամբողջական ներկայացումն է: Ուսումնասիրվել են Զմյոռնիայի հրկիզման, տեղի քրիստոնեաբնակ թաղամասերի հայ և հույն բնակչության բնաջնջման պատմությունը, բացահայտվել են ճապոնական նավի ժամանման, վերապրողներին հունական ափ հասցնելու մանրամասները՝ համաձայն ականատես-վերապրողների ստուգապատում տեղեկությունների:

«Հերոստրատոսի փանդ», թե՛ մարդասիրություն

Ինչ է «փրկությունը», ինչո՞ւ է անհրաժեշտ փրկել, հանուն ինչի, ինչից և ինչպե՞ս փրկել, փրկել հերոսանալու և պատմության մեջ մնալու համար, թե՛ փրկել անշահախնդրորեն, մարդասիրաբար: Հարևան հարցերը և առհասարակ «փրկության» հիմնախնդիրն առանձնանում ու կարևորվում է ցեղասպանությունների, զանգվածային կոտորածների և ընդհանրապես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների ուսումնասիրության համատեքստում:

Գիտական հարթությունում «փրկության» խնդիրը Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության տեսանկյունից դիտարկելու պարագայում, ըստ ազգագրագետ Հարություն Մարությանի, առաջնահերթ պետք է համարվի երևույթի հստակեցումը և, համաձայն դրա՝ առաջարկվում է կիրառել համեմատության մեթոդաբանությունը²: Հրեից հոլոքոստի տարիներին եվրոպական իրականության մեջ մեծ թվով շարքային քաղաքացիներ, շատ հաճախ վտանգելով իրենց կամ հարազատների կյանքը,

1 Հոդվածը ստացվել է 09.10.2020 և ընդունվել է տպագրության՝ 30.10.2020:

2 Հարություն Մարության, «Թուրքերի կողմից հայերի փրկության խնդիրը Ցեղասպանության տարիներին Հոլոքոստի ուսումնասիրության լույսի ներքո», *Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից՝ հատուցում, Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ* (Երևան, Գիտություն, 2015), 218-221: Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս նաև. Հարություն Մարության, «Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայերի իրական և կեղծ փրկության խնդրի շուրջ», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 2 (2018), 30-60:

փրկում էին հրեաների: Հետագայում հրեա ժողովուրդն իրեն փրկած օտարազգի երախտավորների ընդարձակ անվանացանկն է կազմել՝ «Երախտավորները ժողովուրդների/մարդկանց մեջ» (“The Righteous Among the Nations”)³:

Պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, կիրառելով «միջամտություն» բառեզրը, անդրադառնում է փրկության շարժառիթներին՝ դրանք առավել խնդրահարույց ոլորտ համարելով: Հովհաննիսյանն առանձնացնում է միջամտության հետևյալ հիմնական շարժառիթները՝ սեռական, տնտեսական, կրոնական, մարդասիրական⁴: Պրոֆեսորը համոզմունք է հայտնում, որ երբեմն հենց պարզ ու հասարակ մարդիկ են ապրումակցում, կարեկցանք և բարեպաշտություն դրսևորում⁵:

Ըստ մշակութաբան, ցեղասպանագետ Հասմիկ Գրիգորյանի՝ երևույթը բավական բարդ բացատրելի է, և այն հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիտարկել, թե ինչ հանգամանքներով է պայմանավորված «փրկողի» նման վարքը: Խնդրի ուսումնասիրության համար հեղինակը կարևոր է համարում երկու հիմնական հարցադրում՝ ովքեր են «փրկողները» և ինչ նպատակներով են «փրկում»⁶:

Ամփոփելով նշենք, որ հողվածի շրջանակում կատարված հետազոտության մեջ «փրկություն» բառեզրը կիրառվում է՝ իր մեջ ունենալով բացառապես մարդասիրության և այլասիրության գաղափարները: Այս համատեքստում «փրկություն»-ը կարելի է սահմանել հետևյալ կերպ՝ «մարդը հանուն մարդու»՝ առանց ազգային, կրոնական, սեռական կամ որևէ այլ խտրության:

1922 թ. սեպտեմբերին Զմյուռնիայի քրիստոնեաբնակ թաղամասերի բնակչության (հայ և հույն) բնաջնջումը, ապա քաղաքի հրկիզումը թուրքական իշխանությունների ցեղասպան քաղաքականության շարունակությունն էին⁷: Ազգային փոքրամասնություններին (քրիստոնյա) Թուրքիայից արտաքսելու Մուստաֆա Բեմալի քա-

3 Հարություն Մարության, «Հայոց ցեղասպանության և Հրեաների հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները», *Պատմաքանասիրական հանդես* 187 no. 2 (2011), 29; <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/about.asp>, դիտվել է՝ 25.08.2020:

4 Richard Hovannisian, “Intervention and Shades of Altruism during the Armenian Genocide,” *The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics*, ed. Richard Hovannisian (New York: St. Martin’s Press, 1992), 179.

5 Նույն տեղում:

6 Հասմիկ Գրիգորյան, *Քանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մուսուլման բնակչության մամակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը* (Երևան, Գիտություն, 2017), 175:

7 Մանրամասն տե՛ս Թեմինե Մարտոյան, «Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության բնաջնջման սպառնալիքի ժխտման հետևանքները (1922 թ. սեպտեմբեր)», *Հայագիտության հարցեր* 1 (2014), 61-75; Tehmine Martoyan, “The Destruction of Smyrna in 1922: An Armenian and Greek Shared Tragedy,” *Genocide in the Ottoman Empire, Armenians, Assyrians, and Greeks, 1913-1923*, ed. George N. Shirinian (New York: Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center, 2017), 227-249; Tehmine Martoyan, “Denying the Possibility of Annihilation during Genocide: A Case Study of the Armenians and Greeks, 1915-1922,” *New Perspectives on the Genocide of the Greeks in the Ottoman Empire, 1913-1923*, ed. George N. Shirinian (Chicago, IL: Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center, 2019), 253-268.

դաքականությունը հանգում էր համընդհանուր թրքացմանը ոչ միայն էթնիկապես, այլև «պատմականորեն»⁸:

Չհավակնելով նկարագրել կատարվածի մանրամասները՝ այնուամենայնիվ հարկ ենք համարում որոշ փաստեր ներկայացնել, որոնք անհրաժեշտ են ընդհանուր պատկերացում կազմելու և մեր առաջադրած «ինչո՞ւ փրկել» և «ինչի՞ց» հարցերի պատասխանները դյուրացնելու համար:

Այսպես, Չմյուռնիայում ԱՄՆ հյուպատոս Ջորջ Հորթոնը հաղորդում է. «Եվրոպական մեծ ուժերի աչքի առջև և, ըստ երևույթին, նաև նրանց լուսկյաց համաձայնությամբ իրականացվող կոտորածը միակն է, որ հույս ունեմ այլևս երբեք չտեսնել: Հավատացած եմ՝ երբ հայտնի դառնա իրական ճշմարտությունն այն մասին, թե ինչ տեղի ունեցավ Չմյուռնիայում և թե ինչ էր տեղի ունենում Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի բոլոր պարկեշտ մարդիկ կզգան այն, ինչ ես եմ զգում»⁹:

1922 թ. սեպտեմբերին կանադական «Տորոնտո դեյլի սթար» («Toronto Daily Star») թերթի խմբագրության հանձնարարությամբ՝ որպես թղթակից Չմյուռնիայում էր գտնվում նաև ամերիկացի գրող, լրագրող Էռնեստ Հեմինգուեյը: Չմյուռնիայի հայերի և հույների տառապանքները նրա վրա շատ ծանր տպավորություն են թողնում. այդ մասին է վկայում «Մեր ժամանակը» ժողովածուի «Չմյուռնիայի նավահանգստում» (1925 թ.) խորագրով պատմվածքը: «Տարօրինակն այն էր, ասում էր, թե ինչպես էին նրանք ամեն օր՝ կեսգիշերին, ճշում: Չգիտեմ, թե ինչու էին հենց այդ ժամին ճշում... Նրանց վրա էինք ուղղում լուսարձակները, որ խաղաղեցնեինք... Ամենասարսափելի վիճակում, ասում էր, մահացած երեխաներ ունեցող կանայք էին... Կյանքումս առաջին անգամ գիշերները մղձավանջներ էի տեսնում: Ծննդաբերող կանայք այդքան սարսափելի չէին, որքան մեռած երեխաներ ունեցողները: Նրանց հետ ավելի հեշտ էր: Չարմանալի էր, որ քչերն էին մեռնում: Նրանց ծածկում էին որևէ բանով և այդպես թողնում: Միշտ քաշվում էին նավամբարի ամենամույթ անկյունն ու երեխա բերում...»¹⁰:

Դանիացի միսիոներուհի Եսսինե Օրցը նկարագրում է. «Քրիստոնյաների հալածանքները հազիվ թե իրենց հավասարն ունենային պատմության մեջ: Դրանք ավարտվեցին Չմյուռնիայի տխրահռչակ աղետով: Աղոտ գաղափար կազմելու համար, թե ինչ տեղի ունեցավ, բավական է ընդամենը հիշատակել, որ քաղաքը կրակի մատնեցին... Ժողովրդի միակ ապավենը՝ նավահանգիստն էր՝ ծածկված դիակներով և ծովի արյունաներկ ջրով»¹¹:

Չմյուռնիայի հայերն ու հույները, որքան էլ տարօրինակ թվա, համակվել էին այն համոզմամբ, թե իբր իրենց կյանքին վտանգ չի սպառնում, քանի որ գտնվում

8 Հակոբ Հակոբյան, *Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը* (Երևան, Ասողիկ, 2000), 114:

9 George Horton, *Report on Turkey: USA Consular Documents* (Athens: Journalists' Union of the Athens Daily Newspapers, 1985), 24.

10 Ernest Hemingway, *In Our Time* (New York: Scribner, 1930), 11-12.

11 Jensine Oerts Peters, *Tests and Triumphs of Armenians in Turkey and Macedonia* (USA: Zondervan, 1940), 48.

էին, ինչպես իրենք էին կարծում, օտարերկրյա ներկայացուցչությունների «հուսալի» հովանու ներքո:

Ճապոնական նավի հրամանատարի ու անձնակազմի շնորհիվ է նաև, որ այսօր, գրեթե հարյուր տարի անց, առավել մանրամասն տեղեկություն ունենք Զմյուռնիայում կատարված ոճրագործության վերաբերյալ:

Նավը որպես հայ-ճապոնական հարաբերությունների խորհրդանիշ

Ամփոփ անդրադառնալով ճապոնացիների՝ Հայաստանի, հայերի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ տեղեկություններին՝ փաստենք, որ ճապոնացի իրավաբան, միջազգայնագետ Հիրոյուսի Սեգավան¹² «Հայերի մոռացված ցեղասպանությունը» աշխատության մեջ նշում է, որ իր երկրում հայերի մասին նյութեր գրեթե չկան, և հետևաբար ճապոնացիները հայերի նկատմամբ հետաքրքրություն չեն ցուցաբերում, իսկ Յեղասպանության կոնվենցիան լիովին չեն ընկալում¹³: Սեգավայի հաղորդած տեղեկությունները 2000-ականների սկզբի վերաբերյալ են: Այսօր հայ-ճապոնական հարաբերությունները, ամենատարբեր ոլորտներում փոխգործակցությունը կայուն և հեռանկարային են:

Յեղասպանությունը վերապրած ժողովրդի յուրաքանչյուր մասնիկ մարդասիրության նմանօրինակ քայլերի հանդեպ խիստ զգայուն է, իսկ անթաքույց համակրանքն ու երախտիքի զգացումը դեպի այս երկիրն ու ժողովուրդը՝ բնական: Սկզբից ներքին, որ ճապոնացի նավապետի վարմունքը հավերժական երախտագիտության և երկու ժողովուրդների միջև անխախտ բարեկամության առիթ դարձավ:

Փրկության խորհուրդը

Հետազոտության թեմայի այժմեականությունը պայմանավորված է ճապոնական նավի ցույց տված փրկության «ինքնատիպությամբ» և կարևորությամբ:

Զթերագնահատելով Զմյուռնիայի ափին խարխալ գցած օտարերկրյա նավերի

12 Հիրոյուսի Սեգավան պատմում է, թե ինչու և ի՞նչ պայմաններում է ուսումնասիրել Հայոց ցեղասպանության թեման. «... Դոկտորանտուրան ավարտելուց հետո երկար ժամանակ իմ հետաքրքրության կենտրոնում եղել է «Յեղասպանության նախապայմանները» թեման: Այս հետազոտություններն իրենց նպատակին հասցնելու համար ինձ անհրաժեշտ էր կոնկրետ փաստեր բերել: Դա մոտ 20 տարի առաջ էր: Այդ ժամանակ ՄԱԿ-ի արխիվներում ուսումնասիրում էի ցեղասպանությունների հետ կապված նյութեր և հանկարծ հանդիպեցի «1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը» վերնագրով մի նյութի... մարդկության հանդեպ պատասխանատվության զգացումով դրդված, որոշեցի ինձ վրա վերցնել հայերի ապրած ողբերգության մասին անտեղյակ ճապոնացիների այքերը բացելու պարտականությունը... շատ երկար և ոչ հարթ ճանապարհ էր...», մանրամասն տե՛ս *Հայաստան-Ճապոնիա: Քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և գիտական հարաբերություններ*, խմբ. Նիկոլայ Հովհաննիսյան (Երևան, Զանգակ-97, 2005), 156-162:

13 Հիրոյուսի Սեգավա, *Հայերի մոռացված ցեղասպանությունը: Հետազոտություն ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու վերաբերյալ* (Երևան, Նշանակ, 2005), 51:

մարդասիրությունը, որոնք վերապրածների փրկության գործն են իրականացրել, նշենք, որ հետագուտել ենք բացառապես ճապոնական նավի օրինակը՝ փորձելով առկա սկզբնաղբյուրային գրականության հենքի վրա (հայերեն և օտարալեզու) պատմական փաստերի համադրմամբ ստանալ փրկության գործընթացի իրական պատկերը, շարժառիթներն ու հետևանքները՝ հիմնականում ականատեսների, վերապրողների հուշերի և վկայությունների հիման վրա:

Ոճրագործը ցեղասպանական ծրագիրը մշակելիս և իրականացնելիս, որպես կանոն, նկատի է առնում հնարավոր փրկողների փաստը և հետևաբար, «գործն անարգել ավարտին հասցնելու նպատակով», կանխարգելող միջոցներ է ձեռնարկում. «թիրախային խմբից» որևէ մեկին թաքցնելու և օգնություն ցուցաբերելու դեպքերը բացառելու կամ սահմանափակելու համար Օսմանյան պետության մեջ սոցիալական տարբեր շերտերի նկատմամբ նույնիսկ պատիժներ են սահմանվել¹⁴:

Անդրադառնալով օտարերկրյա ականատեսների «արձագանքին»՝ պարզենք, թե ինչո՞վ էր պայմանավորված նրանց վարքագիծը, ինչպե՞ս կարող ենք որակել այն՝ անտարբերություն, թե՞ «քաղաքական նախասիրություն»: Մեզ հուզող հարցերի պատասխանները փնտրենք ականատեսների վկայություններում:

Այսպես, գմյուռնիաբնակ բժիշկ, ականատես-վերապրող Կարապետ Խաչերյանի օրագրային գրառման մեջ կարդում ենք. «... Լուսանկարիչներն ու նրանց գերերջանիկ ընկերները մեր տանջանքների պարզ հանդիսատեսներն են: Նրանք մերժում են ապաստան տալ նույնիսկ լողալով կամ մակույկներով իրենց մոտեցողներին, որպեսզի պահպանած լինեն իրենց քաղաքական չեզոքությունը: Քաղաքակրթությունը, մարդասիրությունն ու քրիստոնեությունը սին բառեր են դարձել նրանց համար ...»¹⁵:

Մարդասիրական առաքելությամբ Արևելք ժամանած միսիոներներին արտոնված էր չմիջամտել. «... Մեր պատշգամբից տեսնում էինք հազարավոր մարդկանց (շուրջ 80.000), որոնք օրուգիշեր անցկացնում էին բաց երկնքի տակ՝ սպասելով նավերի: Նրանք մեր օգնության կարիքն ունեին, մինչդեռ մենք ոչինչ անել չկարողացանք... Հնարավոր բոլոր նավակներն օգտագործվեցին՝ տեղափոխելու այն հույներին ու հայերին, որ երջանիկ պատահականությամբ էին փրկվել... Այս խառնաշփոթության մեջ անմոռանալի պատկերների ականատեսը դարձանք ...»¹⁶:

Քչերն էին, որ սեփական կյանքը վտանգելու հստակ գիտակցմամբ խիզախություն ունեցան միջամտելու այդ ոճրագործությանը: Մարդատյացությանը նրանք հակադրվում էին մարդասիրությամբ. նրանց նպատակը մեկն էր՝ փրկել մարդուն անխուսափելի մահից: Քաջասիրտներն էին, որ չէին մտածում՝ ի՞նչ կարող է պատահել իրենց հետ, կամ ինչո՞ւ մյուսները չեն օգնում: Մարդատյացությանը նրանք հակադրվում էին մարդասիրությամբ:

14 Գրիգորյան, *Ջանգվածները և զանգվածային բռնությունները*, 176:

15 Դորա Սաքայան, *Զմյուռնիա 1922. բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը* (Երևան, Նահապետ, 2005), 78:

16 Peters, *Tests and Triumphs*, 48-49:

Ճապոնական նավի ժամանումը Զմյուռնիա

Ճապոնական նավի՝ Զմյուռնիա ժամանելու ամիսը սեպտեմբերն է, օրվա հետ կապված տեղեկությունները տարբեր են և հաճախ իրարամերժ: Մասնագիտական գրականության մեջ ամենաշատ շրջանավոր տարբերակը սեպտեմբերի 14-ն է:

Զմյուռնիայի միջազգային քոլեջի ամերիկացի պրոֆեսոր Բիրգի (Birge) կինը՝ Աննա Հարլոու-Բիրգը (Anna Harlowe Birge), վկայում է. «Այդ ժամանակ նավամատույցում կանգնած էր նաև ճապոնական մի բեռնատար նավ, որ հենց նոր էր ժամանել՝ բեռնված շատ արժեքավոր մետաքսով, ժանյակով և ճենապակով, որ հազարավոր դուլարներ արժեին: Երբ ճապոնացի կապիտանը տեսնում է իրավիճակը, առանց վարանելու ամբողջ բեռը լցնում է նավամատույցի կեղտոտ ջրերի մեջ, փոխարենը նավ նստեցնում մի քանի հարյուր գաղթականի, որոնց տանում է Պիրեա և ապահով իջեցնում հունական ափ»¹⁷:

Հունական «Էմբրոս» թերթը 1922 թ. սեպտեմբերի 4-ի (17) համարում անդրադարձ է կատարում ճապոնական նավի հրամանատարի խիզախ արարքին. «...Նրան հաջողվեց փրկել [մեր] 825 հույն գաղթականի՝ անտեսելով թուրքերի սպառնալիքները: Սարսափազդու կոտորածներից տպավորությունները և [հույն] գաղթականների խնդրանքները ճապոնացի հրամանատարին ստիպեցին, որ բեռնաթափի նավն ու հնարավորինս շատ գաղթականների տեղավորի: Քեմալի ռազմական ուժերի սպաները, շրջապատելով նավը, սպառնում են խորտակել այն: Ճապոնացի հրամանատարը քեմալական սպաներին անմիջապես հայտնում է, որ *գաղթականների մազին դիպչելու պարագայում անգամ արարքը կդիտարկի որպես անարգանք Ճապոնիայի դրոշի հանդեպ և սպառնալիք Ճապոնիայի կառավարությանը* (ընդգծումը մերն է - Ա. Վ., Թ. Մ.), և որ ինքն անհապաղ կպահանջի [քեմալական կառավարությունից] ներողություն խնդրել: Ատերեսվելով այդ սպառնալիքներին՝ քեմալականները տեղեկացնում են իրենց վերադասին և պարտավորվում չանհանգստացնել ճապոնական նավի գաղթականներին»¹⁸:

Հետաքրքիր է նկատել, որ «Էմբրոս» թերթում նշված 825 հույն գաղթականի վերաբերյալ տեղեկության մեջ չի նշվում հայերի մասին: Ենթադրում ենք, որ հոգվածագիրը կամ հստակ տեղեկություն չի ունեցել հայերի թվական տվյալների վերաբերյալ, կամ միակողմանի է ներկայացրել:

«Նյու Յորք թայմս»-ի 1922 թ. սեպտեմբերի 18-ի համարում տեղ է գտել հետևյալ հաղորդումը. «... Հինգշաբթի օրը (սեպտեմբերի 14-ին) Զմյուռնիայում կար 6 շոգենավ՝ մեկ ամերիկյան, մեկ ճապոնական, երկու ֆրանսիական ու երկու իտալական: Ամերիկյան ու ճապոնական շոգենավերն ընդունում էին բոլոր եկողներին առանց

17 “Japanese at Smyrna,” *Boston Globe* (Boston), 3 December 1922, հղումն ըստ՝ Stavros Stavridis, “Special to the National Herald,” at http://www.greece.org/main/index.php?option=com_content&id=59&Itemid=82, դիտվել է 06.10.2020:

18 “To Σφαγείον της Σμύρνης,” *Εμπρός*, 4 Σεπτεμβρίου, 1922, հղումն ըստ՝ Nanako Murata-Sawayanagi, “The Memory in a Crisis: A Japanese Ship Helping Out Greek Refugees on the Quay of Smyrna in 1922,” at <https://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/hermes/ir/re/28545/?lang=1>, դիտվել է 06.10.2020:

նրանց թղթերը ստուգելու, մինչդեռ մյուսները՝ միայն օտարերկրացիներին՝ ստուգելով անձնագրերը»¹⁹:

Ամերիկահայ պատմաբան Մարջորի Հուսեփյան-Դոբկինն այս առնչությամբ գրում է. «Հինգշաբթի առավոտյան «Սիմփսոն» (“Simpson”) ամերիկյան նավի հայտնվելը հուզմունքի մեծ ալիք բարձրացրեց, սակայն սկզբնական ուրախությունը փոխարինվեց վշտի, երբ լուր տարածվեց, որ միայն Ամերիկայի քաղաքացիներին է տանելու: Ավելի ուշ՝ նույն օրը (սեպտեմբեր 14), մի ճապոնական նավ է ժամանում: Ուղևորները հիացած էին նավապետի և անձնակազմի բացառիկ բարությամբ. նրանք բեռը նետել էին՝ տարագիրների համար հարմար պայմաններ ստեղծելու նպատակով...»²⁰:

Տոկեի Մարու. ճապոնական նավի անվան բացահայտումը

Զմյուռնիայի հայերի ու հույների փրկության խարսխի՝ ճապոնական նավի մասին մասնագիտական գրականության մեջ առավել հաճախ խոսվում է առանց անվան հիշատակության:

Նախնական տպավորությունն այնպիսին է, որ նավն անուն չի էլ ունեցել, հետևաբար, «ճապոնական նավ» բառակապակցությունը, կատարված արարքին համարժեք հնչեղություն ստանալով, հավասարազոր է դարձել և նույնացվել «փրկություն» բառեզրի հետ: Շեշտը դրվել է ոչ թե անվան, այլ այն փաստի վրա, որ նավը ներկայացնում է ճապոնիան:

Հետազոտվող խնդրով զբաղվող հույն պատմաբան Ստավրոս Թերրի Ստավրի-դիսը, Հունաստանի նորագույն պատմության մասնագետ, ճապոնացի Նանակո Մուրատա-Սավայանագին և տնտեսագետ, ճապոնագետ Աննա Վարդանյանն իրենց արժանի ներդրումն ունեն ճապոնական նավի պատմության ուսումնասիրության մեջ:

Ստավրիդիսը երկար տարիներ հետազոտում է հույն-թուրքական պատերազմի, հույների և հայերի բռնի տեղահանման, ցեղասպանության, ինչպես նաև Հայկական հարցի²¹ հիմնախնդիրը: Ունի բազմաթիվ հոդվածներ՝ նվիրված Զմյուռնիայի «Մեծ հրդեհին»: Նա մանրակրկտորեն ուսումնասիրել է նաև ճապոնական նավի թեման (հետաքրքիր է նկատել, որ Ստավրիդիսը բացահայտել է նավի անունը՝ *Տոկեի Մարու*

19 “Smyrna’s Ravagers Fired on Americans,” *New York Times* (New York), 18 September 1922, at <https://www.nytimes.com/1922/09/18/archives/smyrnas-ravagers-fired-on-americans-ymca-workers-were-held-up-and.html>, դիտվել է 06.10.2020:

20 Marjorie Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: the Destruction of a City* (New York, Newmark, 1998), 174. Սիմփսոնի մասին տե՛ս նաև *American Accounts Documenting the Destruction of Smyrna by the Kemalist Turkish Forces, September 1922*, ed. by Constantine G. Hatzidimitriou (New York: Melissa International, 2005), 67.

21 Terry Stavridis, *The Armenian Question 1918-1920*, https://www.researchgate.net/publication/279556219_The_Armenian_Question_1918-20, դիտվել է 06.10.2020:

(東慶丸)²², որը հրապարակված է եղել ժամանակի հունական մամուլում)²³:

Ճապոնական նավն ու նրա հրամանատարը վերապրողների և ժամանակակիցների հուշերում

Ստորև ներկայացնում ենք ճապոնական նավով հունական ափ հասած ականատես-վերապրողների և նրանց ժառանգների մի քանի վկայություն:

Ալիս Թորթանը պատմում է օտարերկրացի անտարբեր դիտորդներին հղած օգնության կոչերի հուսահատ փորձերի մասին. «Յանուն մարդասիրության, յանուն ձեր ազգային արժանապատուության, յանուն ձեր պաշտելի Քրիստոսի վարդապետության, ազատեցե՛ք քրիստոնեայ անպարտ ազգի մը սա մնացեալները խաչելութենէ: Փրկեցե՛ք սա կիսամեռ ժողովուրդը հրկիզումէ... Բայց այդ նաւերուն ղեկավարները՝ անգութօրէն վտարել են զիրենք. «Չենք կրնար օգնել ձեզի... հրաման չունինք» պատրուակելով: Միայն ճաբոնական մարտասաւին ծովակալը ուզել է միջամտել. անիկա հեռախօսը բանալով քանի մը երոպական մարտանաւերու պատասխանատուներուն՝ «Ասիկա մարդկային պատմութեան մէջ չլսուած ու չտեսնուած բարբարոսութիւն մըն է, 50-60 հազար քրիստոնեայ մանուկներ, կիներ եւ ծերեր ողջ-ողջ վառել տալ եւ ականատես ըլլալ ու լռել այսպիսի արտակարգ ոճիրի մը»» ըսել է²⁴: Յետոյ երբ միեւնոյն պատասխանը ստացել է իրենցմէ, ձեռքերը դէպի վեր բացել եւ գոչել է. «Փա՛նք, հազար փառք իմ Աստծոյն, որ զիս քրիստոնեայ չէ ծնած ձեզի պէս»²⁵:

Դան Յորդակասի մայրը վերապրող է, և հունական ափ է հասել ճապոնական նավով. «Իմ մայրը՝ Սոֆյա Պուսուկասը, և նրա միակ եղբայր Յորդոսը փրկվել են ճապոնական նավի շնորհիվ: Նա մոտավորապես տասնմեկ տարեկան է եղել, իսկ եղբայրը՝ երկու... Մանրամասներ չի պատմում՝ բացի նրանից, թե ինչպես են

22 Ճապոնական առևտրանավերի անվանումների հետ հաճախ է կիրառվել հին ճապոներեն «մարու» («丸») բաղադրիչը, որ թարգմանաբար նշանակում է «շրջան»: Հարկ է նկատել այն հանգամանքը, որ Ճապոնիայում նավերը կոչվել են «լողացող դղյակներ» և, հետևաբար, այն նավերը, որոնց անվան մեջ առկա է եղել «մարու» (շրջան) բաղադրիչը, պաշտպանական գործառնություն են իրականացրել: Այս առնչությամբ տեղին է հիշատակել ավանդագրությունը, համաձայն որի Հակուդո Մարուն է մարդկանց նավ պատրաստել սովորեցրել, իսկ «շրջանի» խորհրդանիշն ու գործածությունը բացատրվում է այսպես. «մարու»-ն հույս է ներշնչում, որ նավը, հեռանալով նավահանգստից և շրջելով աշխարհով մեկ, հայրենի ափ է վերադառնալու: «Տոկեի մարու» բառակապակցության «集» բաղադրիչը թարգմանաբար նշանակում է «արևելք»: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ ճապոնական նավերը պատահական անվանումներ չեն ստացել, և Տոկեի Մարուն, ինչպես երևաց վերը շարադրվածից, իր անվանը հավատարիմ՝ 825 վերապրող տարագրի փրկելով, ապահով տեղ հասցնելով և ապա վերադառնալով հայրենի նավահանգիստ, իրավամբ կատարել է իր կոչումն ու առաքելությունը, մանրամասն տե՛ս՝ <https://www.newyorker.com/magazine/1936/08/29/never-shall-be-slaves>, դիտվել է 12.10.2020:

23 Terry Stawridis, “Japanese at Smyrna: September 1922,” *AHIF Policy Journal* 7 (2016): 1-5.

24 Ալիս Թորթան, *Մանկությունս առանց գարունի (սկսնաստեսի վկայություններ Իզմիրի աղետէն)* (Պէլյոթ, Ատլաս, 1975), 75:

25 Նույն տեղում:

եվրոպացիները լքել իրենց: Նա մտածում է, որ ճապոնացին նման է Ջինի, սակայն ավելի բարի է: Իրենք բրինձ են կերել և հասել Աթենք... »²⁶:

Բյուզանդ Ջամբազյանը 1909 թ. Ադանայի կոտորածի ժամանակ եղել է ընդամենը վեց տարեկան, իսկ պատանեկության տարիներին դարձել քրիստոնյաների նկատմամբ երիտթուրքական վարչակարգի ցեղասպան քաղաքականության ականատեսը. «Ես ծովեզերք հասայ... Փողոց մը մտայ, ինչ տեսնեմ: Սպանդանոց էր: Մարդկային դիակներ ամէն կողմ՝ մորթուած, զարնուած, խոշտանգուած... Այս բոլոր ահ ու դողին մէջ. կառքերուն ձիերն անգամ խելագարած էին, որոնք իրենց փոկերէն ազատված կը վազէին դէպի ծով: Ծովը մարդկային դիակներով էր լեցուած, մանաւանդ կանացի դիակներով... Երբ հրդեհը նաւահանգիստ մօտեցեր էր, նաւերը հեռացեր էին ծովուն բացերը: Լողալով իրենց մօտեցողներուն վրայ տաք ջուր կը նետէին: Առաջին նաւը, որ ժողովուրդ առաւ, ճափոնական նաւ մըն էր: Իսկ դաշնակից ծովային զինուորներ պահակ կը պատէին: Անոնց աչքերուն առջեւ տեղի կ'ունենար այս ահաւոր ողբերգութիւնը: Թուրք զինուորը արագահարուածով հազարաւոր զոհեր կը խլէր»²⁷:

Հապոնական Տոկէի Մարու նավով փրկվածների թվում եղել է նաև աշխարհահռչակ երգեհոնահար Պերճ Ժամկոչյանի²⁸ հայրը՝ Նազարեթ Ժամկոչյանը²⁹: Սույն փաստի մասին հիշատակում է նաև Արծվի Բախչիյանը³⁰, ում հետ մասնավոր գրույցների ժամանակ տեղեկացել ենք նաև, որ Պերճ Ժամկոչյանն այս իրողության մասին առիթ է ունեցել բանավոր խոսքում, գրույցներում պատմել Հայաստան այցերի ժամանակ: Թերևս դա էր պատճառը փորձելու հարցի վերաբերյալ փնտրել փաստացի վկայություն, ինչն էլ հայ-ճապոնական կապերի հետազոտող Աննա Վարդանյանին տարավ Հապոնիայի Կիոտո քաղաքի արվարձանում գտնվող «Միհո» թանգարան³¹:

Նախատեսված երաժշտական կատարումից առաջ Ժամկոչյանն անակնկալ ելույթ է ունեցել ներկաների առջև և պատմել իր ընտանիքի հուզիչ պատմությունն

26 Constantine G. Hatzidimitriou, “The Genocide of Anatolian Christians and the Destruction of Smyrna: Scholarship and the Evidence, Ninety Years Later,” at <https://hellenicresearchcenter.org/education/lectures-2/destruction-of-smyrna/>, դիտվել է 06.10.2020:

27 Բիւզանդ Ճամբազեան, *Պատանի կեսնքի մը պատմութիւնը* (Լիբանան, Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1960), 48:

28 Պերճ Ժամկոչյան, Մշակույթի, արվեստի և մեդիա գործիչների հանրագիտարան, https://avproduction.am/?In=am&page=person&id=4091&name=%D5%8A%D5%A5%D6%80%D5%B3_%D4%BA%D5%A1%D5%B4%D5%AF%D5%B8%D5%B9%D5%B5%D5%A1%D5%B6, դիտվել է 09.09.2020:

29 Մասուո Նիշիբայաշի, «Հիշատակարաններ Հայաստանից», *Կատմութեան կայքէջ* (հոկտեմբեր, 2004), 14 (ճապոներեն):

30 Արծվի Բախչիյան, *Հայ-ճապոնական պատմական և մշակութային առնչությունները* (Երևան, հեղինակային հրատարակություն, 2018), 61:

31 Ժամկոչյանը թանգարանի հիմնադրի հետ ունեցել է ընկերական, ջերմ հարաբերություններ: Թանգարանի հիմնադրման 10-ամյակին նվիրված միջոցառման համար ձեռք է բերվել այդ ժամանակների լավագույն, աշխարհում մեծությամբ և տեխնիկական զինվածությամբ զերիզոր երգեհոն, որի առաջին փորձարկումը վստահվել է Պերճ Ժամկոչյանին: Տոնակատարությանը ներկա էին Հապոնիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ և կայսերական ընտանիքի անդամներ, <http://www.miho.or.jp/>, դիտվել է 09.09.2020:

ու խոնարհաբար շնորհակալություն հայտնել ճապոնացի ժողովրդին³²: Դիպվածի տեսաձայնագրությունը մեզ սիրով և հոժարակամորեն տրամադրել է թանգարանի տնօրենությունը: Տեսաձայնագրության մեջ հնչած վկայությունն ամբողջությամբ ներկայացնում ենք ստորև³³.

«Ծնվել եմ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: Անունս ամերիկյան չէ: Ես հայկական ծագում ունեմ: Հայաստանը 3.500 տարվա պատկառելի պատմություն ունեցող երկիր է: Մեր երկիրը գտնվում է Արարատ լեռան ստորոտին, և պատմաբաններն այն անվանում են «քաղաքակրթության օրրան»: Հայաստանի պատմության գիրքն այնքան գեղեցիկ ու փառապանծ էջեր է պարունակում, սակայն, դրա հետ մեկտեղ, դրանում տեղ են գտել շատ տխուր և ողբերգական էջեր: Երբ մարդիկ նետվում էին Բոսֆորի նեղուցի անհանգիստ ջրերի մեջ, այնտեղ նրանց էին սպասում ճապոնական նավերը: Ճապոնացիները եկել էին փրկելու օգնություն հայցող հազարավոր հայերի կյանքեր: Եվ այդ անհանգիստ ջրերի մեջ նետված անձանց մեջ կար մի երիտասարդ, ում անունը Նազարեթ Ժամկոչյան էր՝ հայրս: Ուստի այն հազարավոր մարդկանց անունից, ովքեր փրկվեցին ճապոնացիների բարության շնորհիվ, և Նազարեթ Ժամկոչյանի որդու անունից ես այստեղ եմ՝ երախտագիտությունս հայտնելու և ներկայացնելու հայ ժողովրդի այն հատվածը, ում հաջողվել է գոյատևել: Որպես այն հայ տղայի որդի, ում փրկել էր ճապոնական նավը, ես ասում եմ ձեզ՝ անկեղծորեն շնորհակալ եմ»³⁴:

Այսպիսի մի հետաքրքիր գրառում է կատարել ժամանակի աշխարհասփյուռ հայ հանդիսատեսին հայտնի քամանչահար Ռուբեն Կարախանյանը³⁵ (Քեմանչիստ Ռուբեն), որ, շրջելով աշխարհով մեկ, եղել է նաև Հեռավոր Արևելքում՝ Ճապոնիայում: Նրա գրառումներից պարզ է դառնում, որ այցելելով Ճապոնիա՝ հանդիպել է Դիանա Արզարին³⁶:

32 2016 թ. հուլիսին Աթենքում հունական կազմակերպությունները պարգևատրել են Հունաստանում Ճապոնիայի դեսպան Մասուո Նիշիբայաշիին՝ իրենց երախտագիտությունը հայտնելով ճապոնացիներին մարդասիրական արարքի համար, մանրամասն տե՛ս՝ Վիգեն Բաբկենյան, «Յեղասպանության ժամանակ ճապոնացիներն օգնել են փրկվել հայերին և հույներին», <https://akunq.net/am/?cat=22>, դիտվել է 06.10.2020:

33 Ճապոնիա, Կիոտո քաղաքի «Միհո» թանգարանի 10 ամյակին նվիրված տոնական միջոցառման տեսաձայնագրություն:

34 Մեզ հայտնի դարձավ նաև, որ Ժամկոչյանի ճապոնացի ընկեր, «Միհո» թանգարանի հիմնադրի որդին՝ Կեիչի Կոյաման հանկարծամահ է եղել տոնակատարությունից մեկ տարի անց: Թանգարանի աշխատակիցները փաստեցին, որ բոլոր լսելուն պես Ժամկոչյանը շտապել է Ճապոնիա և ընկերոջ հիշատակի օրվան նվիրված միջոցառման ժամանակ մեկ ամբողջ օր անդադար երգեհոն է նվագել: «Միհո» թանգարանի հիմնադրի կենսագրությունը՝ <http://www.miho.or.jp/en/intro/founder/>, դիտվել է 06.10.2020:

35 2016 թ. հունիսի 20–21-ը Հայ-ռուսական համալսարանում (ՀՌՀ) կայացած ճապոնագիտական երկրորդ միջազգային գիտաժողովի մասնակիցների հողվածների ժողովածու, 2-րդ հատոր (Երևան, ՀՌՀ հրատարակչություն, 2017), 113:

36 Այս փաստը թերևս նորույթ է Դիանա Արզարի կենսագրության մեջ: Նա առավել հայտնի է որպես Ճապոնիայում Հայաստանի առաջին հանրապետության պատվավոր հյուպատոս: Երբևէ չլինելով Հայաստանում՝ Արզարը չի դադարել օգնել սեփական ժողովրդին: Հատկանշական է, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին իր անձնական միջոցներով և կապերով անշահախնդրորեն օգնության

Քամանչահար Ռուբեն Կարախանյանի հուշերը Դիանա Արզարի հետ հանդիպման մասին ամենևին անսպասելի չէին, սակայն մինչ այս հուշերն ընթերցելը որևէ հետազոտության մեջ չէիք հանդիպել վկայություններ առ այն, որ նրանք ծանոթ են եղել: Կարծում ենք, որ պատճառը տարեթիվն է: 1935 թվականին Արզարն արդեն պատկառելի տարիքում էր, կյանքի մայրամուտին՝ նա ակտիվ չի եղել գրական, հասարակական, քաղաքական կյանքում: Ուստի ենթադրում ենք, որ այդ տարիներին ուղղակի չեն գրառվել հուշեր կամ գուցե դեռ չեն հայտնաբերվել: Զարմանալի է, որ ծանոթ լինելով հայտնի նավապետի հետ, որ բազմաթիվ հայերի կյանքեր է փրկել, մարդասիրական վեհ քայլ կատարել, Դիանա Արզարը գրառումներ կամ հիշատակումներ չի կատարել այդ առնչությամբ: Քանի որ վերոնշյալ հանդիպումը կայացել է Արզարի մահվանից երկու տարի առաջ, թերևս կարծում ենք՝ գուցե այդ է պատճառը, որ նա, փոքր ինչ վատառողջ լինելով, չի գրառվել գրառումներով: Սակայն մեկ այլ տեսանկյունից էլ՝ մեր հիշատակած հանդիպումը կայացել է Զմյուռնիայում կատարված ոճրագործությունից 13 տարի անց, և վստահ ենք, որ նրանք շատ ավելի վաղ են ճանաչել մեկմեկու:

Նշանավոր քամանչահարի հուշերն այս պատմությանն առավել վառ գույներ են տալիս: Պարզվում է, որ նա առիթ է ունեցել հանդիպելու հայ ազգի բարեկամ նավապետի հետ, և Դիանա Արզարի հրավերով իրենք միասին ճաշել են³⁷: Մինչ այս պահը չկար հստակ տեղեկություն, որ Արզարը ևս ճանաչել է նավապետին, այս մասին տեղեկացանք նաև Արզարի ծոռնուհու՝ Միմի Մալայանի³⁸ հետ մասնավոր գրույցի և հարցուպատասխանի ժամանակ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նրանք (Դիանա Արզարն ու նավապետը) քամանչահարի հետ ծանոթանալու առիթով ճաշել են, մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ Արզարն ու նավապետն ունեցել են ջերմ հարաբերություններ: Այս հանգամանքը նոր լույս է սփռում և հորիզոններ բացում հայ և ճապոնացի ժողովուրդների համատեղ պատմության էջերում:

Ուսումնասիրության արդյունքում բացահայտվեց, որ Դիանա Արզարը փոքրիկ նյութ է գրել 1922 թվականի Զմյուռնիայի հայերի և հույների հետ կատարվածի մասին³⁹: Սակայն վստահաբար, այդ ժամանակ նա դեռ ծանոթ չի եղել նավապետի հետ: Կարող ենք ենթադրել և առաջ մղել այն թեզը, որ Արզարն այդ տարիներին, բնակվելով Յոկոհամա քաղաքում, ինչ-որ կերպ լսել է նավապետի խիզախ արարքի մասին, և հենց ինքն է փնտրել ու ծանոթացել նրա հետ:

Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ քամանչահար Ռուբեն Կարախանյանի հուշերը նավապետի հետ հանդիպման մասին այս պահին միակն են: Զմյուռնիայում

ձեռք է մեկնել այն հայ գաղթականներին, որոնք տարբեր ճանապարհներով (մեծ մասամբ Սիբիրով) հասել էին Ճապոնիա: Մանրամասն տե՛ս Դիանա Աղաբեկ Արզար, *Կյանքը և գործունեությունը* (Նոր Զուղա, Սպահանի Հայոց թեմ, 2011):

37 Բախչիյան, *Հայ-ճապոնական պատմական և մշակութային առնչությունները*, 62-63:

38 Միմի Մալայանը Դիանա Արզարի ծոռնուհին է. նա գրառվում է մեծ տատիկի կյանքի և գործունեության ուսումնասիրությամբ, Արզարի ծննդյան 160 ամյակին նվիրված «Պետականագուրկ դիվանագետը» ֆիլմի պրոդյուսերն է, «The Stateless diplomat» կայքէջի հիմնադիրը:

39 Lucille Apcar, *From the Book of One Thousand Tales: Stories of Armenia & Its People 1892-1922*, by Diana Agabeg Apcar (USA, Bloomington: AutherHouse, 2004), 123-125.

կատարված ոճրագործությունից տարիներ անց չունենք այլ վկայություն, որ որևէ հայ կամ հույն հանդիպած լինի նավապետին: Մինչ օրս հույն և ճապոնացի պատմաբաններ, հետազոտողներ որևէ տեղեկություն չեն հաղորդել նավապետի մասին: Առկա են միայն հայ և հույն վերապրողների հուշագրությունները և հետևաբար, այս առումով ներքոշարադրյալ հուշերը բարձրարժեք են:

Ներկայացնում ենք քամանչահար Ռուբեն Կարախանյանի հուշերը⁴⁰:

Այս դիպվածային կապի վկայության շնորհիվ՝ մեզ հասանելի են դառնում նավապետի վերաբերյալ որոշ տեղեկություններ: Քամանչահար Ռուբենը նշել է, որ նավապետը շատ տպավորիչ արտաքին է ունեցել: Բացի այդ՝ այն հանգամանքը, որ Դիանա Արզարը նավապետին ճապոնացի է ներկայացնում, ինքնին արդեն փաստում է, որ Նանակո Մուրատայի նախկինում առաջ քաշած թեզը, թե նավապետը գուցե և՛ ազգությամբ ճապոնացի չի եղել, մերժվում է⁴¹: Հուշագրություններում և մամուլում նշվում են հետևյալ արտահայտությունները՝ ճապոնական նավ, ճապոնացի նավապետ, ճապոնացի քաջ նավապետ են: Սակայն երբևէ չենք հանդիպել, որ նավապետին ներկայացնեն որպես մեկ այլ ազգի ներկայացուցիչ: ՀՀ-ում Ճապոնիայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Ն. Գ. Ջուն Յամադայի հետ մասնավոր գրույցի ընթացքում հայտնի դարձավ, որ այդ տարիների ճապոնական նավի հրամանատար այլ ազգի ներկայացուցիչ չէր կարող լինել:

Նանակո Մուրատան մոտ տասը տարի ուսումնասիրել է Զմյուռնիայում կատարված ոճրագործությունը, եղել Զմյուռնիայում, Հունաստանում, հանդես եկել դասախոսություններով, հրատարակել հոդվածներ⁴², որտեղ սակայն բացակայում են հայերի

40 Յակոբ Մանուկեան, *Քամանչահար Ռուբենի հուշերը* (Պեյրութ, Հայ Տիպ Բոմբիլոկրաֆ-Թեքնոպրես, 1989), 60-61:

41 Տե՛ս Նանակո Մուրատա-Մավայանագիի ելույթի տեսաձայնագրությունն Ամերիկայի հայկական ազգային կոմիտեի (Armenian National Committee America) միջոցառման ժամանակ, 2019 <https://www.facebook.com/watch/?v=955609138167717&extid=xs0S3jxaFS2gyER4>, դիտվել է 07.10.2020:

42 1990-ականների երկրորդ կեսին Հունաստանում մի պատմություն էի լսել ճապոնական նավի մասին, որն օգնել էր Զմյուռնիայի հույներին 1922-ի սեպտեմբերյան խորհրդակցական օրերին: Կարծում էի՝ անհիմն է, և ոչ մի պատճառ չէի տեսնում ճապոնացիների՝ Զմյուռնիայի նավահանգստում գտնվելու փաստի վերաբերյալ: Գիտեի նաև, որ Ճապոնիան հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին հայտարարել էր իր չեզոքության մասին: Եթե ճապոնական նավն օգնել հույներին, ապա այն կդիտարկվեր որպես իրավախախտում: Մտածում էի՝ արդյո՞ք հնարավոր է: Ես միակը չէի, որ գիտեի այդ պատմության մասին: Ամեն դեպքում առաջին անգամ Եվգենիդիսի շարադրանքում հանդիպեցի ճապոնացիների՝ հույներին փրկելու մասին մի պատմության: Ինչ-ինչ պատճառներով այն ինձ «հետապնդում» էր, և ի վերջո մտածեցի, որ պատմության իսկությունը բացահայտելու համար գուցե արժե ուսումնասիրել այն: Մտքումս մի քանի հարց կար: Առաջին՝ եթե պատմությունը ճիշտ է, ինչու էր ճապոնական նավը Զմյուռնիայում: Երկրորդ՝ արդյո՞ք հույներին փրկելը ճապոնացիների մարդասիրական զգացումներից էր բխում, թե՞ այլ պատճառներ կային: Երրորդ՝ ինչպե՞ս կարող էին ճապոնացիները հաջողությամբ հաղորդակցվել հույների հետ: Ի՞նչ լեզվով էին նրանք խոսում հույների և թուրքերի հետ իրենց մտադրությունը հասկանալի դարձնելու համար: Նրանց հետ անգլերեն՞ էին խոսում: Միգուցե անձնակազմում կային մարդիկ (հնարավոր է և ոչ ճապոնացիներ), որ հունարեն կամ թուրքերեն գիտեին: Ի թիվս այլ հարցերի՝ մտածում էի՝ արդյո՞ք հույները նախապես ինչ-որ բան գիտեին Ճապոնիայի և ճապոնացիների մասին: Թեպետ նրանք ապրում էին բազմազգ միջավայրում (հատկապես Զմյուռնիայի հույները լավ ճանաչում էին եվրոպացիներին և ամերիկացիներին, նրանց ապրելակերպը), այնուամենայնիվ նրանց մեծ մասի համար ճապոնացիները պետք է որ նման լինեին այլմոլորակայինների: Ինչպե՞ս հույներն ընդունեցին նրանց: Կարո՞ղ ենք ասել, որ նրանք այդ

մասին տեղեկությունները:

Հարկ ենք համարում նշել, որ միայն 2019 թվականից է Մուրատյան իր ելույթներում անդրադառնում նաև հայկական կողմի ներկայությանը⁴³:

Փաստենք, որ գտել և մեծ դժվարությամբ վերարտադրել ենք այդ օրերի հունական մամուլի հաղորդագրությունները ճապոնական նավի, քաջ նավապետ Լուի (Բյու) (ճապոներեն՝ 龍 կամ 竜)⁴⁴, հայ և հույն ժողովուրդների ցեղասպանության, Չմյուռնիայում տիրող անսկարագրելի իրավիճակի և փրկյալների մասին⁴⁵:

Հունաստանը՝ լայն բացված դարպասներով հյուրընկալ ապաստան

Բարերախտաբար, Չմյուռնիայի տասնյակ հազարավոր հայերի և հույների փրկության գործը հաջողությամբ է ավարտվում, թեև շատերն իրենց ապրելը մեղք ու դավաճանություն էին համարում: Տարագիր հայերի թիվն ամբողջ Հունաստանում, ըստ ամենատարբեր աղբյուրների, տատանվում էր 90.000-ից⁴⁶ մինչև 200.000⁴⁷. Նրանք հաստատվել էին Աթենքում, Լիբազմայում, Կոկինայում, Ալեքսանդրուպոլսում, Սալոնիկում և այլուր⁴⁸:

Ինչպիսին էր Հունաստանի՝ որպես հյուրընկալող պետության արձագանքը, կամ

օգնությունն ընդունեցին, որովհետև վտանգի մեջ էին: Չորրորդ՝ որպես ժամանակակից Հունաստանի պատմաբան ինձ ամենից շատ հետաքրքրում էր, թե ինչպե՞ս էին հույներն այս իրապատումը պահում իրենց հիշողության մեջ, ապա՝ փոխանցում ապագա սերունդներին: Եվ ընդհանրապես, ինչպե՞ս են ձևավորվում մարդկանց հիշողությունները ծայրաստիճան ճգնաժամային իրավիճակների մասին: Եվ հետո, ինչպե՞ս են նրանք տարիներ անց աղավաղված կերպով պատմում իրենց հիշողությունը, Nanako Murata-Sawayanagi, “The Memory in a Crisis: A Japanese Ship Helping Out Greek Refugees on the Quay of Smyrna in 1922,” at <https://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/hermes/ir/re/28545/?lang=1>, դիտվել է 07.10.2020:

2018 թ. հույն անիմատոր Զախոս Սամուլադյանը ճապոնական նավի և նավապետի մասին ֆիլմ է նկարահանել, որը 2019 թ. լրամշակվել է՝ ներառելով հայ, հույն և ճապոնացի պատմաբանների հետազոտությունների արդյունքները, տե՛ս՝ <https://www.1tv.am/hy/video/%D4%B2%D5%A1%D6%81%D5%A1%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%BF%D5%AB%D6%80-%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%A8-%D5%93%D5%B8%D6%84%D6%80-%D5%A1%D5%A6%D5%A3%D5%AB-%D5%B4%D5%A5%D5%AE-%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%B4%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6/167631?fbclid=IwAR212EwtbDAcpsr8mBBEqGISzKK271DaXFGSMsilNXohpYkUgmg0xMgaK1w>, դիտվել է 10.12.2020:

43 Նանակո Մուրատա-Սավայանագի, Ամերիկայի հայկական ազգային կոմիտե <https://www.facebook.com/watch/?v=955609138167717&extid=xs0S3jxaFS2gyER4>, դիտվել է 07.10.2020:

44 Տե՛ս՝ <https://myoji-yurai.net/searchResult.htm?myojiKanji=%E9%BE%8D>, <https://myoji-yurai.net/searchResult.htm?myojiKanji=%E7%AB%9C>, https://www.youtube.com/watch?fbclid=IwAR3OcYxPLvHgTWvQ9WFCSLtjWXjuH-wk2WN1xpd-6jhccZnn_1ZeQTYosg&v=Yc-FGViiB1M&app=desktop, դիտվել է 10.10.2020:

45 “Το Σφαγείο της Σμύρνης”, *Εμπρός*, 4 Σεπτεμβρίου, 1922.

46 Լիպարիտ Ազատեան, *Հայ որբերը Մեծ եղեռնի*, հատոր 1-ին (Լոս Անճելըս, Ապրիլ, 1995), 103:

47 Աշոտ Արրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության*, հ. Բ (Երևան, Հայպետհրատ, 1967), 105:

48 Նույն տեղում:

արդյոք հասարակության մեջ տարագիրների ներգրավման հստակ և համակարգված ծրագիր. «... Հունաստանը, որտեղ վաղուց ի վեր հայկական գաղութ կար, դարձավ լայն բացված դարպասներով հյուրընկալ ապաստան ահավոր սպանդից ճողոպրած բյուրավոր հայերի համար... Տասնյակ հազարավոր խոնապահար տարագիրներ, հասնելով Պիրեա, այնտեղից տարածվում էին դեպի Աթենք, Սալոնիկ ու դրանց շրջակայքի գաղթականական կայանները...»⁴⁹, – գրում է Հովիկ Մելիքսեթյանը:

Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն անդրադառնում է վերոհիշյալ իրադարձություններին. «Երկու շաբաթվա ընթացքում 750.000 մարդ նախիրի նման թափվեց Սալոնիկի և Աթենքի նավահանգիստներ ու Էգեյան ծովի հունական կղզիներ՝ Կրետե, Միտիլինի, Քիոս և Էվբեա: Հունաստան ժամանելիս այս մարդկանց դրությունն աննկարագրելիորեն խղճալի էր... Նրանց ուղևորությունը տեղի էր ունենում միմյանց հաջորդող այրող արևի և աշնանային սառը անձրևի տակ: Ես ինքս տեսել եմ մի նավ, որ, նախատեսված լինելով երկու հազար մարդու համար, բեռնված էր յոթ հազար հոգով: Այս և այլ դեպքերում ջուր կամ սնունդ չկար... Տարածվում էր տիֆն ու ծաղիկը, վիստում ոջիլը: Երեխաներ էին ծնվում տախտակամածի վրա: Տղամարդիկ և կանայք խելագարվում էին: Շատերը ծովն էին նետվում՝ վերջ դնելու իրենց դժբախտությանը...»⁵⁰:

Այս առնչությամբ բավականին հետաքրքիր են Ազգերի լիգայում փախստականների հարցերով և ռազմագերիների հայրենադարձության գծով գերագույն կոմիսար Ֆրիտյոֆ Նանսենի տպավորությունները. «Ես առաջ երբեք չէի իմացել, թե ինչ է նշանակում տեսնել մի ամբողջ ժողովրդի՝ ոտքի վրա. դա իսկական «Volkswanderung» (ժողովուրդների գաղթ) էր, ինչպես հին ժամանակներում: Մենք բարձրացանք մի բլրի գագաթը: Կարծեցի, թե իմ դիմաց տեսնում եմ մի ամբողջ քաղաք՝ իր հազարավոր լույսերով. նրանց ճամբարներն էին՝ սփռված դաշտով մեկ... Այդտեղ նրանք քնում էին գետնին առանց որևէ ծածկի... Չգիտեին, թե ուր են գնում և ինչ կգտնեն՝ օթևան, թե՛ թշվառություն»⁵¹:

Տարագիր հայերի և հույների բնակեցումը Հունաստանում թեև դժվարությամբ, սակայն իրականացավ: Տեղի հույները գրկաբաց ընդունեցին նրանց՝ որպես ազգային ընտանիքի լիիրավ անդամների: Նրանք ստացան քաղաքացու բոլոր իրավունքներն առանց որևէ խտրության⁵²: Հասարակության մեջ տարագիրների ներգրավման ծրագիրը միանգամայն հստակ էր:

Հույների՝ հատկապես հայ տարագիրների նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքի մասին է վկայում Ստոկհոլմի միջազգային հինգերորդ օլիմպիական խաղերի մասնակից Վահրամ Փափազյանը, որ իր կնոջ և որդու հետ 1922 թ. օգոստոսի վերջին

49 Հովիկ Մելիքսեթյան, *Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.)* (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1985), 52:

50 Henry Morgenthau, *I was Sent to Athens*, in collaboration with French Strother (New York, Doubleday: Doran & Company, 1929), 47- 49.

51 Հղումն ըստ՝ Հակոբ Հակոբյան, նշվ. աշխ., 261:

52 Morgenthau, *I was Sent to Athens*, 104.

Չավեն պատրիարքի հրահանգով Կոստանդնուպոլսից մեկնում է Պիրեա, ապա՝ Կրետե. «Յոյն կառավարութեան եւ ժողովուրդին Հայերոս հանդէպ ցոյց տուած ասպնջականութիւնը եւ սերը գրիչով գրեթէ կարելի չէ նկարագրել: Հայերուն հետ միաժամանակ, Փոքր Ասիայէն, հարիւր հազարաւոր Յոյներ եկան եւ Յունաստանի զանազան շրջաններուն մէջ տեղաւորուեցան: Բնիկ ժողովուրդը, սակայն աւելի տաք վերաբերմունք մը ցոյց տուաւ Հայերոս հանդէպ, քան թէ իր հարազատ ներգաղթող հայրենակիցներուն... Պետութիւնը իւրաքանչիւր գաղթականի, անխտիր, դրամական կանոնաւոր յատկացումներ ըրաւ: Բաշխումի ընթացքին, վճարումը կ'ըլլար 'նախ' Հայերոս եւ յետոյ՝ յոյն գաղթականներուն... Յոյն բժիշկներ գրեթէ ձրի կը դարմանէին մեր հիւանդները եւ խանութպանները ապառիկ ուտեստեղէն, ապրանք կու տային իրենց բոլորովին անծանօթ հայ գաղթականին: Երբ գործաւորի պէտք կար, 'նախ Հայուն գործ կու տային շատ մը շրջաններու մէջ»⁵³:

Սալոնիկի բաց երկնքի տակ ապրող մարդկանց համար որպէս ժամանակավոր ապաստան տրամադրվեցին դպրոցներ, եկեղեցիներ, թատրոններ, բանակային ճամբարներ և պահեստներ: Տարագիրների համար բնակատեղի էին դարձել նաև Աթենքի մշակութային կենտրոնները, տաճարները, գործարանները⁵⁴:

Զմյուռնիայի «տարագիրների բանակն» ապաստան գտավ մի պետության տարածքում, որը թեև պատերազմից տնտեսապես ու ֆինանսապես հյուծված էր, այնուամենայնիվ գրկաբաց ընդունեց նրանց: Զմյուռնիայի հայերի ու հույների վերաբնակեցումը Հունաստանում տեղի ունեցավ *հարկադրված տարագրության* հետևանքով: Տարագիր լինելը բոլոր ժամանակներում բավականին բարդ է եղել: Տարագրի ներաշխարհում իսկական քառս է տիրում: Դա լավ են պատկերացրել հին հույները, երբ հանցագործի համար առավել սոսկալի պատիժ սահմանել են տարագրությունը՝ գերադասելով սովորական մահապատժից: Հունաստանին՝ որպէս հյուրընկալ պետության, միջազգային ամենատարբեր կազմակերպություններին, անհատներին և հասարակ ժողովրդին միավորում էր մարդասիրությունը: Նրանց գործադրած ջանքերը մեծապես նպաստեցին, որ տարագիրները վերաիմաստավորեն իրենց կյանքն ու վերստին գտնեն ապագայի հանդեպ կորցրած հավատը: Այդ փորձը կարելի է հաջողված համարել. դա է վկայում տարագիրների սերունդների խաղաղ ու ստեղծագործ գոյակցությունը⁵⁵:

53 Վահրամ Փափազյան, *Սէր, սէր, սէր* (Պեյրութ, Սևան, 1962), 135-136:

54 James L. Barton, *Story of Near East Relief (1915-1930)* (New York: the Macmillan Company, 1930), 162.

55 Զմյուռնիայի հայերը 1922 թ. տեղի քրիստոնեաբնակ հայերի և հույների բնաջնջումից ու քաղաքի հրկիզումից 95 տարի անց սուրբ 'նահատակների համար պատարագ են մատուցում ներկայիս Իզմիրում, տե՛ս՝ https://www.tert.am/am/news/2017/08/15/izmir/2457941?fbclid=IwAR3BXISIW0Nc32DHgqAWjot1HFXazOI_vkh-uUB6BvaPIQ1ElutAN_X_kxk, դիտվել է 10.10.2020:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ⁵⁶

Նաուպետը

Տակալին ականջիս մէջ կը հնչէ ճաբոնցի նաուպետին խօսքը:

- Եթէ քրիստոնէութիւնը սա է, ուրախ եմ քրիստոնեայ չըլլալու...:

Թոքիոյի Y.W.C.A.-ի ատենապետուհին՝ Տիկին Աբգարը, մեր ամենամօտիկ եւ անբաժան ընկերուհին էր, երբ ճաբոն կը գտնուէինք. իրարու հետ եւ իրարմով կը լեցնէինք մեր առօրեան: Յաճախ իր կազմակերպութեամբ ելոյթներ կ'ունենայինք. քանիցս խրախուսեց մեզ Ամերիկա հաստատուելու համար: Օր մը ըսաւ:

- Ռուբէն, վաղը մեզի ճաշի էք. ձեզ նաուպետի մը պիտի ներկայացնեմ. հետաքրքիր ծերունի մըն է, գոհ կ'ըլլաք:

Յաջորդ օրը, մեզ ներկայացուց ծերունագարդ ճաբոնցի նաուպետի մը:

- Պարոն քաբիթան, կը ներկայացնեմ ձեզի հայոց Քեմանչիստը:

- Քեմանչիստ, կը ներկայացնեմ ձեզի հայոց (եւ քրիստոնեաներուն) ազատարարը, Իզմիրի աղէտի ընթացքին, մեր բարեկամ ճաբոնցի նաուպետը: Կը ձեռնուինք: Ազատարար... Իզմիրի աղէտ... ճաբոնցի քաբիթան...:

Թարգմանաբար՝ հարցումներու տեղատարափով մը, կ'իմանամ քանի մը տողերու մէջ, համեստ, բայց իմաստալից պատմութեան մը ամփոփումը, թէ՛ 1922 թուականին, Իզմիրի վատ օրերուն, երբ քաղաքը իր ամբողջ շրջակայքով միասին, կողոպուտի, ատերի, սպանութեան, արեան եւ հրդեհի մէջ էր, քաղաքին հայ եւ քրիստոնեայ բնակչութիւնը, երեխաներով ու ծերունիներով, ճանապարհ կ'իյնայ դէպի ծովեզերք, հրդեհէն ու կոտորածէ ազատուելու համար: Ոմանք ճամբուն ընթացքին կացինահար կ'ըլլան, ուրիշներ՝ բախտաւորներ, ծով կը նետուին լողալով խարսխուած քրիստոնեայ նաւերուն մէջ ապաստան գտնելու յոյսով:

- Քարափէն քիչ մը հեռու, պատրաստ դիրքի, վրայ, հինգ ազգութիւններու պատկանող նաւեր կային, որոնք, կը խորհիմ ինծի նման սարսափահար ի տես այս ահաւոր սպանդին, օգնութեան ձեռք մը պիտի երկարէին փրկելու համար հայ եւ յոյն քրիստոնեայ խլեակները: Սակայն ցաւ ի սիրտ կը յայտարարեմ, որ անգլիական, իտալական եւ ամերիկեան նաւերուն պատասխանատուները, չուաններու միջոցաւ իրենց նաւերը մագլցողները ետ ծով նետեցին, նաւ հասնողներուն մատներուն վրայ կոխեցին, որպէսզի ծովը իյնային: Ֆրանսական նաւուն քաբիթանը, քանի մը մակոյկներով, հաւաքեց ծովը թափուած զոհերէն մաս մը, եւ յանձն առի հաւաքել որքան որ կրնայի: Նոյնիսկ, կը յիշեմ, նաւուս բեռները ծովը նետեցի, որպէսզի ատելի օգտակար կարենայի ըլլալ այդ յուսահատ մարդկային էակներուն:

- Եթէ քրիստոնէութիւնը այս է, ուրախ եմ որ քրիստոնեայ չեմ..., - ըսաւ ճաբոնցի նաուպետը:

Խիստ յուզիչ իրականութիւն մըն է սա պատահարը, որ միշտ ինքզինք կը կրկնէ

56 Արժեւորելով անհավանական թվացող հանդիպումը, փրկվողի և փրկողի երկխոսությունը՝ հարկ ենք համարում ներկայացնել ամբողջական նյութը՝ հարազատ մնալով բնագրային լեզվին:

բոլոր քրիստոնեայ ազգություններու պատմություններուն մէջ, հեռաւոր Արեւելքի, Ափրիկէի, Միջին Արեւելքի եւ նոյնիսկ այժմէական քաղաքական անցուդարձներուն ընթացքին: Սարսափած էի ճաբոնցի նաւապետին ականատեսի այս վկայութենէն: Աւելի սարսափելի նոյնանման գոյավիճակներու մասին իմացած էի, տեսած ալ, սակայն այս մէկը գլուխ-գործոցն էր մարդկային բարբարոսութիւններուն:

Չափազանց յուզուած էի. չկրցայ խօսք մ'իսկ գտնել, այլ երկար սեղմեցի ճաբոնցի նաւապետին ձեռքը, որպէս երախտագիտութիւն իր մարդկային կեցուածքին հանդէպ⁵⁷:

Anna A. Vardanyan
PhD in Economics
Tehmine R. Martoyan
PhD in History

TRACKING THE JAPANESE SHIP: THE RESCUE ROUTE OF SMYRNA'S ARMENIANS AND GREEKS

SUMMARY

Keywords: Armenian Genocide, Greek Genocide, exile, Japanese ship, captain, rescue, humanitarianism, Smyrna, Greece.

The purpose of the research is to comprehensively present the rescue process of the Armenians and Greeks exiled from Smyrna, tracking the example of a Japanese ship. To achieve the stated goal, the history of the Smyrna fire and the extermination of the Armenian and Greek populations of the local Christian districts have been studied, the details of the Japanese ship's arrival and the passage of the survivors to the Greek shores has been explored according to the veriflicated data by eyewitness-survivors.

The relevance of the research topic is conditioned by the “originality” and importance of the rescue operation performed by the Japanese ship. Voicing out about such realities nowadays will contribute educating a righteous and unbiased society.

57 Մանուկեան, *Քեմանչխտ Ռուբէնի յուշերը*, 60-61:

Анна А. Варданян
кандидат экономических наук
Тегмине Р. Мартоян
кандидат исторических наук

ЗА ТРАЕКТОРИЕЙ ЯПОНСКОГО КОРАБЛЯ: ПУТЬ СПАСЕНИЯ АРМЯН И ГРЕКОВ СМИРНЫ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид армян, Геноцид греков, депортация, японский корабль, капитан, спасение, человечество, Смирна, Греция.

Целью исследования является полное представление процесса спасения депортированных армянских и греческих беженцев в Смирне на примере японского корабля. На фоне истории поджога Смирны, истребления армяно-греческого населения в местных христианских кварталах, раскрыты подробности прибытия японского корабля, спасения сотен выживших и их доставки к греческому берегу.

Актуальность темы исследования обусловлена «оригинальностью» и важностью спасательной операции японского корабля. Освещение таких реалий в наши дни поможет воспитать благочестивое и альтруистическое общество.

REFERENCES

- Abrahamyan, Ashot. *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության* [Brief Outline of the History of Armenian Colonies]. Yerevan: Haypethrat, 1967;
- Azadian, Libarid. *Հայ որբերը Մեծ եղեռնի* [The Orphans of the Armenian Genocide]. Los Angeles: April, 1995;
- Bakhch'inyan, Artsvi. *Հայ-ճապոնական պատմական և մշակութային առնչությունները* [Armenian-Japanese Historical and Cultural Connections]. Yerevan: Author's edition, 2018;
- Grigoryan, Hasmik. *Զանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մուսուլման բնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը* [The Masses and Mass Violence: Participation of Muslim Population of the Ottoman Empire in the Armenian Genocide]. Yerevan: Gitut'yun, 2017;
- Hakobyan, Hakob. *Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը* [Idea of Returning to Homeland and Contemporary International Law]. Yerevan: Asoghik, 2000;
- Manoukian, Hakob. *Քեմանչիստ Ռուբենի յուշերը* [Memories of Qemanch'ist Rouben]. Beirut: High Type Compugraph-Technopress S.A.L., 1989;

Martoyan, Tehmine. «Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության բնաջնջման սպառնալիքի ժխտման հետևանքները (1922 թ. սեպտեմբեր)» [“The Consequences of the Denial of the Threat of Extermination in Case of the Greek and the Armenian Population of Smyrna (September 1922)”], *Hayagitut’yan harcer* 1 (2014): 61-75;

Marut’yan, Harut’yun. «Թուրքերի կողմից հայերի փրկության խնդիրը Ցեղասպանության տարիներին Հոլոքոստի ուսումնասիրության լույսի ներքո», *Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից՝ հատուցում, Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ* [“The Question of Rescuing Armenians During the Genocide in the Light of the Holocaust Researches,” in *Armenian Genocide-100. Collection of Papers of the International Conference*]. Yerevan: Gitut’yun, 2016, 218-221;

Marut’yan, Harut’yun. «Հայոց ցեղասպանության և Հրեաների հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները» [“Structural Peculiarities of Armenian Genocide and Jewish Holocaust Memory”]. *Patmabanasirakan handes* 2 (2011): 24-46;

Marut’yan, Harut’yun. «Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայերի իրական և կեղծ փրկության խնդրի շուրջ» [“On the Issue of the True and False Rescue of Armenians during the Armenian Genocide”]. *Mraber hasarakakan gitutyunneri* 2 (2018): 30-60;

Meliquet’yan, Hovik. *Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.)* [Homeland-Diaspora Relations and Repatriation]. Yerevan: Yerevan University, 1985;

Papazyan, Vahram. *Սէր, սէր, սէր* [Love, Love, Love]. Beirut: Sevan, 1962;

Sak’ayan, Dora. *Զմյուռնիա 1922: Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը* [Smyrna 1922, Armenian Doctor Garabed Hatcherian’s Diary]. Yerevan: Nahapet, 2005;

Segava, Hir’oyosi. *Հայերի մոռացված ցեղասպանությունը* [Forgotten Genocide of the Armenians]. Yerevan: Nshanak, 2005;

Torean, Alis. *Մանկությունս առանց գարունի (ականատեսի վկայություններ Իզմիրի աղէտէն)* [My Childhood without Spring (Eye-witness Testimonies from Izmir Catastrophe)]. Beirut: Atlas, 1975;

Հայաստան-Ճապոնիա: Քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և գիտական հարաբերություններ, խմբ. Նիկոլայ Հովհաննիսյան [Armenia-Japan: Political, Economic, Cultural and Scientific Relations, ed. Nikolay Hovhannisyan]. Yerevan: Zangak, 2005.

Հապոնական նավը Զմյուռնիայի նավահանգստում

Զմյուռնիայի տարագիրները

Թաղամաս Զմյուռնիայում

Զմյուռնիայի ծովախորշը

Զմյուռնիայի նավահանգիստը

**1894-96 թթ. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ԱՆԳԼԱԼԵԶՈՒ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒՄ
(1970-ԱԿԱՆ - 2010-ԱԿԱՆ ԹԹ.)¹**

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, համիդյան կոտորածներ, պատմագրություն, Հայկական հարց, Օսմանյան կայսրություն:

Հոդվածը նվիրված է արևմտյան անգլալեզու պատմագրության մեջ համիդյան կոտորածների հիմնահարցի քննարկմանը: Ցույց է տրվում, որ գրեթե բոլոր հեղինակներն անդրադարձել են համիդյան կոտորածների և 1915 թ. ցեղասպանության միջև «շարունակականության» խնդրին: Պաշտպանելով կամ քննադատելով «շարունակականության» փաստարկն՝ այդ հեղինակներն այն դարձրել են թերևս ամենաքննարկված հարցը պատմագրության մեջ: Հոդվածում մերժվում է նման հակադրությունը և հիմնավորվում, որ համիդյան կոտորածների պատմագիտական գնահատականը պետք է հաշվի առնի երկու տեսակետներն էլ, այլ ոչ թե անպայման հակադրի դրանք:

Հոդվածում առաջարկվում է պատմագիտական գնահատականի նոր՝ «միացյալ» մոտեցում, որը պետք է ա) համիդյան կոտորածները 1915-1923 թթ. ցեղասպանության հետ միասին դիտարկի Հայկական հարցի համատեքստում, բ) գուգահեռներ անցկացնի Օսմանյան կայսրության հպատակ այլ ժողովուրդների նկատմամբ 1820-ականներից մինչև 1920-ականներ իրականացված հալածանքների և կոտորածների հետ, գ) քննարկի արևմտահայերի կոտորածները՝ «գերազանցելով» Օսմանյան կայսրության ձևաչափը՝ համակողմանիորեն ուսումնասիրելով օսմանյան բռնությունների ձևավորման և իրականացման վրա ազդող արտաքին գործոնները և դրանց հետևանքները:

Արևմտահայերի՝ 1890-ականների կոտորածների թեման Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության կարևորագույն հիմնախնդիրներից է: Համիդյան կոտորածները, Հայկական հարցի՝ միջազգային դիվանագիտության խնդիր դառնալուց (1878 թ.) մինչև 1915-1923 թթ. ցեղասպանությունը ընկած ժամանակահատվածը, հակահայկական քաղաքականության ամենագանգվածային դրսևորումը լինելով՝ մի կողմից ցույց են տալիս տեղային կամ գանգվածային կոտորածների տեսքով Հայկական հարցը լուծելու մոտեցման շարունակականությունը, մյուս կողմից մատնացույց են անում նպատակի, ձևի, որակի, քանակի և այլ հատկանիշներով զգալի տարբերություններ, երբ համեմատվում են Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում տեղի ունեցածի հետ: Այս ոչ միանշանակ ընկալումն էլ դարձել է այն

1 Հոդվածը ստացվել է 17.09.2020 և ընդունվել տպագրության՝ 11.10.2020:

հիմնական պատճառներից մեկը, որ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմագրությունը բավական տարբեր, երբեմն նաև հակասական գնահատականներ է տվել համիդյան կոտորածների խնդրին:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված աշխատությունների ճնշող մեծամասնության մեջ թեկուզ հայանցիկ, բայց անդրադարձ կա 1890-ականների կոտորածներին: Դրանցից շատերն անգամ գիտական վերլուծության են ենթարկել համիդյան կոտորածների և Հայոց ցեղասպանության «փոխհարաբերությունները»: Ավելին՝ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված մի շարք գրքերում և պատմագրական առանձին հոդվածներում տարբեր հեղինակներ, անդրադառնալով Մեծ եղեռնի պատմագրությանը, բավական ուշագրավ դիտարկումներ են կատարել նաև համիդյան կոտորածների հարցի շուրջ՝ խնդիր ունենալով բացատրելու հենց Առաջին աշխարհամարտում տեղի ունեցածը²: Ընդհանուր առմամբ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ եթե խորհրդահայ և հետխորհրդային հայաստանյան պատմագրությունը համիդյան կոտորածները հիմնականում դիտարկում է Օսմանյան կայսրության հակահայկական քաղաքականության շարունակականության ծիրի մեջ, ապա անգլալեզու գրականության մեջ հիմնախնդրի շուրջ կան և նմանատիպ, և խիստ տարբեր մոտեցումներ³:

Սույն հոդվածի նպատակը Հայոց ցեղասպանության թեմայի պատմագիտության քննությունն է, որի առանցքը, սակայն, ոչ թե 1915 թ. է, այլ համիդյան կոտորածները: Այսինքն՝ ի տարբերություն առկա պատմագիտական ակնարկների՝ սույն հոդվածը քննության է առնում համիդյան կոտորածների պատմագիտական մեկնությունները, իսկ հղումները 1915 թ. կատարվում են խնդիրը համատեքստի մեջ հասկանալու նպատակով: Խնդրոք առարկա հիմնահարցի քննությունը կատարվում է պատմագրական ակնարկներին բնորոշ թեմատիկ բաժանման սկզբունքով՝ հիմքում ունենալով Հայոց ցեղասպանության խնդրի տարբեր մեկնաբանությունները: Վերջում՝ եզրակացության մեջ, ամփոփվում է հարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը և առաջարկվում է նոր՝ ավելի լրացված և համակողմանի մոտեցում խնդրին: Հոդվածը ցույց է տալիս, որ համիդյան կոտորածների պատմագիտական գնահատման հիմքում

2 Տե՛ս, օրինակ, Ronald Grigor Suny, “The Holocaust before the Holocaust: Reflections on the Armenian Genocide,” in *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, ed. Hans-Lukas Kieser and Dominik J. Schaller (Zurich: Chronos Verlag, 2002), 83-100; Ronald Grigor Suny, *They Can Live in the Desert but Nowhere Else: A History of the Armenian Genocide* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015), 367-375; Hans-Lukas Kieser, “Armenians, Turks, and Europe in the Shadow of World War I: Recent Historiographical Developments,” in *Der Völkermord an den Armeniern, die Türkei und Europa*, ed. Hans-Lukas Kieser and Elmar Plozza (Zürich: Chronos Verlag, 2006), 43-59; Taner Akçam, *The Young Turks’ Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2012), 126-129; Bedross Der Matossian, “Explaining the Unexplainable: Recent Trends in the Armenian Genocide Historiography,” *Journal of Levantine Studies* 5-2, (2015), 143-166:

3 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմող, խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ՝ Մկրտիչ Ներսիսյան (Երևան, Հայաստան, 1991); Երվանդ Սարգսյան, *Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում* (Երևան, Հայաստան, 1964); Ջոն Կիրակոսյան, *Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19 – րդ դարի 90 – ական թթ.-1914 թ.)* (Երևան, Հայաստան, 1982):

դրվող «շարունակականություն - ոչ շարունակականություն» հակադրությունը սպառել է իրեն, քանի որ երկու տիպի մեկնաբանություններում էլ մնում են «բաց տեղեր»: Այս պնդումը հիմնվում է այն իրողության վրա, որ համիդյան կոտորածների վերաբերյալ շարունակականության թեզը հաճախ անտեսում կամ ոչ պատշաճ է գնահատում դրա նպատակային առանձնահատկությունները, իսկ 1915 թ. ցեղասպանությունն առանձին երևույթ ներկայացնողները հաճախ թերագնահատում կամ պարզապես անտեսում են Հայկական հարցի իրողությունը:

Մինչդեռ անհրաժեշտ է առաջ անցնել այս հակադրությունից և կիրառել նոր՝ «միացյալ» մոտեցում համիդյան կոտորածները հասկանալու համար, որը ընդունում է և՛ կոտորածների շարունակականությունը, և՛ դրանց նպատակային փոխակերպումն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Միաժամանակ, պետք է չթերագնահատել Հայկական հարցի իրողությունը, որը ոչ միայն շարունակականության, այլ նաև փոփոխությունների գլխավոր ցուցիչն է: Ավելին՝ հենց Հայկական հարցն է, որ հնարավորություն է տալիս համիդյան կոտորածների պատճառները փնտրելու ոչ միայն Օսմանյան կայսրության ներսում, այլ նաև դիտարկելու այն բոլոր մարտահրավերները, որոնց կայսրությունը դեմ հանդիման էր դուրս եկել տվյալ ժամանակահատվածում: Վերջապես, զանգվածային բռնության շարունակականության և աստիճանական փոխակերպման ու արմատականացման ուսումնասիրությունը պետք է ներառի կայսրության գոյության վերջին հարյուրամյակում բազմաթիվ այլ ժողովուրդների՝ հույների, ասորիների, բուլղարների, եզդիների և այլոց՝ նկատմամբ իրականացված հալածանքներն՝ իհարկե ընդգծելով հայկականի՝ ամենաարմատական ու ամենազանգվածային բնույթը:

1. Վահագն Դադրյան. շարունակականության թեզը, կրոնական և անպատժելիության գործոնները

Ամերիկահայ անվանի սոցիոլոգ և պատմաբան Վահագն Դադրյանը, թեև առաջին գիտնականը չէ, որ գրել է Մեծ եղեռնի մասին, սակայն առաջիններից մեկն էր, ով դա արեց բարձր պրոֆեսիոնալիզմով, արևմտյան գիտական լսարանին հասկանալի լեզվով, իսկ արդյունքներն սկսեց տպագրել հեղինակավոր գիտական հանդեսներում: Այսինքն՝ մեծապես նրա գիտական ժառանգության շնորհիվ է, որ Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությունը մտավ արևմտյան գիտական շրջանակներ: Դադրյանի՝ Ջորջտաունի ինստիտուտի կայքում տեղադրված մատենագիտությունը ցույց է տալիս, որ նա սկսել է Մեծ եղեռնի վերաբերյալ անգլերեն հոդվածներ տպագրել դեռևս 1970-ականների սկզբին⁴: Այդ ժամանակահատվածը նաև Արևմուտքում Հոլոքոստի վերաբերյալ իրազեկվածության բարձրացման փուլն էր, և Դադրյանի շատ աշխատություններ նվիրված էին հայկականը հրեականի հետ համեմատելուն, որպեսզի ցույց տրվի,

4 Vahakn N. Dadrian, *Bibliography of Published Works*, https://zoryaninstitute.org/wpcontent/uploads/2017/02/Vahakn-N.-Dadrian-Bibliography-of-Published-Works-2016_08_25-18_41_10-UTC.pdf, դիտվել է 10.08.2020:

ապացուցվի՝ հայկականի՝ ցեղասպանություն լինելու փաստը: Չնայած Հոլոքոստի մի շարք մասնագետների առ այսօր շարունակվող բացասական դիրքորոշմանը Հոլոքոստը այլ ցեղասպանությունների հետ համեմատելու փորձերի նկատմամբ՝ մեծապես Դադրյանի շնորհիվ էր նաև, որ համեմատական ցեղասպանագիտությունը դարձավ բավականին լայն ընդունված մեթոդ այս ոլորտում: Ավելին՝ ավելի քան երեսուն տարի նվիրելով Մեծ եղեռնի ուսումնասիրությանը՝ Դադրյանն անդրադարձել է Հայոց ցեղասպանության բազմաթիվ ասպեկտներին՝ ստեղծելով այն հիմքը, որի վրա այսօր հենվում է Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությունը:

Հայոց ցեղասպանությունը բացատրելիս Դադրյանը զարգացնում է «շարունակականության» թեզը, որի համաձայն՝ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Հայերի ցեղասպանությունը թուրքական իշխանությունների կողմից բավական երկար ժամանակ պատմական խոցելիության ձևավորման հետևանք է: Խոսելով համիդյան կոտորածների մասին՝ Դադրյանի համար դիտառանցք է դրանց կարևորությունը՝ հետագայում տեղի ունեցած իրադարձությունների համար: Այլ կերպ ասած՝ Դադրյանը հարցնում է, թե արդյո՞ք այդ կոտորածներն ընդամենը էպիզոդիկ դեպքեր են, թե՞ հայերի ճակատագրի վերաբերյալ Օսմանյան իշխանությունների հետագա քայլերի համար ունեցել են լրացուցիչ ազդեցություն⁵: Ըստ Դադրյանի՝ դրա համար նախ կարևոր է հասկանալ, թե որքանով և ինչպես է Հայոց ցեղասպանության իրականացումը գերազանցում համիդյան կոտորածներին: Նա պնդում է, որ առկա է շարունակականություն այն իմաստով, որ *հանցագործ-գոհ կերպարը* ոչ միայն պահպանվում է, այլև տեղափոխվում է հաջորդ մակարդակ, որը ենթադրում էր արդեն գոհի բնաջնջում⁶: Դադրյանը նկատում է երկու հիմնարար տարբերություն Հայոց ցեղասպանության և համիդյան կոտորածների միջև՝ (1) 1894-1896 թթ. կոտորածներին գուցահեռ արտաքին պատերազմ չէր ընթանում, (2) իրականացնող ռեժիմների փոփոխություն⁷: Մակայն այս երկու տարբերություններն ավելի շուտ մատնացույց են անում ոչ թե դրանց տարբեր երևույթներ լինելը, այլ հենց շարունակականությունը:

Դադրյանի այդ փաստարկը հիմնվում է նրա այն դիտարկման վրա, որ առկա են եղել գործոններ, որոնք շատ ավելի ուժեղ և ազդեցիկ են եղել, քան վերոնշյալ տարբերությունները: Այդ գործոններն են կրոնականը և շարունակական անպատժելիությունը: Խոսելով կրոնական գործոնի՝ իսլամի մասին, Դադրյանն այն և, հատկապես, Օսմանյան կայսրությունում դրա մեկնաբանությունը դնում է էթնիկ պատկանելիության հիմքում, որը կարևոր դերակատարություն է ունեցել ինչպես համիդյան կոտորածների, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանության դեպքում⁸: Այսինքն՝ կար հայ-թուրքական էթնիկ խնդիր, որը թուրքական երկու ռեժիմների ղեկավարների կողմից դիտվում էր ոչ միայն որպես բացառապես Թուրքիայի ներքին գործ, այլ նաև

5 Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, Oxford: Berghahn Books, 1995), 172.

6 Նույն տեղում, 172:

7 Նույն տեղում, 172, 173:

8 Նույն տեղում, 3:

որպես արմատական վեճ, որը մարտահրավեր էր նետել իսլամի գերակայության գաղափարին: Ինչպես նրանց, այնպես էլ նրանց բազմաթիվ հետևորդների համար իսլամը հավատք էր, որը միևնույն ժամանակ տալիս էր քաղաքական մանդատներ, ներառյալ այն, որ ինչ օրենքներ և հրամաններ ընդունվեին, ոչ մուսուլման ենթակաների համար նախատեսված էր ավելի ցածր կարգավիճակ⁹: Օսմանյան պետական համակարգի կայսերական և թեոկրատական բաղադրիչները միավորվելով ստեղծել են նախադրյալներ ընդհանուր մոտեցումներ ձևավորելու համար, որոնք որոշ հանգամանքներում միտում ունեին թույլատրելու, ինչպես նաև օրինականացնելու ըմբոստ փոքրամասնության նկատմամբ դաժանությունները: Ստեղծվել էր այնպիսի աշխարհայացք, որին հատուկ էին մշակույթի տարրեր, որոնք ենթադրաբար թույլատրում էին զանգվածային կոտորածների հնարավոր կիրառությունը որպես պետական քաղաքականության գործիք¹⁰: Թուրքերը պնդում են, որ հայերը փորձել են եվրոպական տերությունների օգնությամբ ընդլայնել իրենց իրավունքները¹¹: Այդ պատճառով էլ նրանք գտել են, որ իրենց կրոնական պարտքն ու արդարությունը պահանջում են կոտորել հայերին և զավթել նրանց ունեցվածքը: Նույնիսկ, հնարավորության դեպքում, նրանք կոտորածն իրականացնելիս կատարում էին մուսուլմանական ծես՝ ցանկանալով էլ ավելի ընդգծել մուսուլմանական օրենքների էությունը¹²: Նույնակերպ է Դադրյանը բացատրում կոտորածների իրականացման ընթացքի և կրոնական գործոնի կապը¹³:

9 Նույն տեղում, 173:

10 Նույն տեղում:

11 Նույն տեղում, 147:

12 Նույն տեղում:

13 Հայերի վրա հարձակման հիմք ստեղծելու նպատակով հայտարարում էին, թե այս կամ այն քաղաքի հայերը պատրաստվում են հարձակվել մզկիթի վրա, ուստի անհրաժեշտ է որպեսզի տեղական իշխանություններն անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկեն: Ամենուրեք կոտորածները սկսվում և ավարտվում էին ազդանշանով և նույն սցենարով: Կոտորածներն իրականացնելու համար սկզբում քաղաք էր մտնում կանոնավոր զորքը, որին հետևում էին թալանելու համար նախատեսված քրդական անկանոն զորքը և խուժանը: Հեղինակն ուշադրությունը կենտրոնացնում է այդքան մարդկանց օպերատիվ կերպով մոբիլիզացնելու հանգամանքի վրա՝ նշելով, որ այն չի կարող բացատրվել միայն սուլթանի իշխանությամբ, քանի որ հեռավորության վրա իշխանությունները կարող են հրամայել, բայց այդ ամենը բավարար չէ: Այդ հրամանների իրականացման գործընթացը ղեկավարելու համար անհրաժեշտ է քայլեր ձեռնարկել, որոնք կարող են համոզել մարդկանց: Բացի այդ՝ հրամանները երբեք բաց տեքստով չէին տրվում, և դրանք նախ և առաջ պետք էր մեկնաբանել, ինչպես նաև այս ամենն իրականացնելու համար ընտրվում էին հավատարիմ մարդիկ կրոնական ղեկավարներից. մուֆթիները, որոնք մուսուլման իրավաբաններ և բարձր կրոնական ղեկավարությունն էին, քաղիները՝ մուսուլման դատավորները, որոնք կարգ ու կանոնի պահպանման ներկայացուցիչներն էին, ուլեմաները՝ կրթական ոլորտի ներկայացուցիչները, որոնք պայքարում էին աշխարհիկության և «անհավատների» օսմանյան թեոկրատական համակարգ մուտք գործելու դեմ, մոլլաներն ու տֆթաները, որոնք հայերի կոտորածներն իրականացնելիս առաջին շարքերում էին: Բոլոր այս կրոնական ներկայացուցիչները կենտրոնական դեր են խաղացել հայերի կոտորածների օրինականացման և հրահրման մեջ: Այդ մասին են վկայում օտարերկրյա դիվանագետները, պատմաբանները: Ժողովրդին համախմբելու գործում մեծ դեր են խաղացել մզկիթները, իսկ ամենասարսափելի կոտորածներն իրականացվել են ուրբաթ օրվա աղոթքից հետո: St' u Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, 148-150:

Շարունակականությունը մատնացույց անող երկրորդ գործոնն, ըստ Դադրյանի, շարունակական անպատժելիությունն էր: Չնայած հումանիտար ինտերվենցիաների վտանգին՝ հանցագործներն, այնուամենայնիվ, անպատիժ էին մնում, որն էլ իր հերթին խթան էր դառնում ավելի մեծ անօրինություն և դաժանություն իրականացնելու այնպիսի ճգնաժամային իրավիճակներում, որոնք հաջորդել են կոտորածներին¹⁴: Հենց այստեղ էլ կարելի է գտնել կապող օղակը չափավոր համիդյան կոտորածների և 1915-1918թթ. իրականացված «մեծածավալ ցեղասպանության» միջև¹⁵: Այս անպատժելիությունն էր, որ հնարավոր դարձրեց ազգային փոքրամասնությունների ոչնչացման քաղաքականության շարունակականությունն ու զարգացումը: Փաստորեն, զսպող մեխանիզմների բացակայության և դրանից ծնվող անպատժելիության գիտակցումը, Դադրյանի պնդմամբ, «փորձ էին հասկանալու՝ որտեղ է ավարտվում որպես թիրախ ընտրված բնակչության ոչնչացնելու մեթոդների և չափերի սահմանը, եթե այդպիսին կա»¹⁶: Այսինքն՝ Դադրյանի համար համիդյան կոտորածները ինչ-որ իմաստով փորձեր էին կամ նախաքան, որը *կանխատեսում էր* հայերի ցեղասպանությունը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին:

2. Ռիչարդ Հովհաննիսյան. շարունակականություն և ազգայնականություն

Ամերիկահայ պատմաբան Ռիչարդ Հովհաննիսյանը խմբագրել է Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությանը նվիրված մի շարք ժողովածուներ¹⁷: Առաջին ժողովածուն՝ *The Armenian Genocide in Perspective* [Հայոց ցեղասպանությունը համեմատության մեջ] մեծամասամբ ներառում է դեռևս 1982 թ. Թեյ Ավիվում Իսրայել Չառնիի ջանքերով կայացած գիտաժողովում ներկայացված զեկույցների արդյունքները: Չնայած թուրքական, այնուհետև նաև Իսրայելի իշխանությունների կողմից ահաբեկումներին և ճնշումներին, որոնք ցանկանում էին բացառել Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված քննարկումները կամ չեղարկել գիտաժողովը՝ այնուամենայնիվ, բարձր ինքնագիտակցություն ունեցող մարդկանց շնորհիվ, ովքեր մերժեցին քաղաքական նկատառումները վեր դասել բարոյական և հումանիտար հրամայականներից, գիտաժողովն իրականություն է դառնում¹⁸: Ինչպես նշում է Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, Հայոց ցեղասպանության թեմայի ակադեմիական ուսում-

14 Նույն տեղում, 173:

15 Նույն տեղում, xxiii:

16 Նույն տեղում, 174:

17 *The Armenian Genocide in Perspective*, ed. Richard G. Hovannisian (New Brunswick, New Jersey: Transaction Books, Rutgers University, 1986); *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, ed. Richard G. Hovannisian (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 1992); *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, ed. Richard G. Hovannisian (Detroit: Wayne State University Press, 1998); *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, ed. Richard G. Hovannisian (New Brunswick, London: Transaction, 2003); *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, ed. Richard G. Hovannisian (New Brunswick, New Jersey: Transaction Books, 2007).

18 *The Armenian Genocide in Perspective*, 2.

նասիրության մեկնարկը տրվեց 1980-ականներին՝ չնայած դեռևս 1915 թ. հարյուրավոր զեկույցներ և գրքեր են գրվել ցեղասպանության ականատեսների, դիվանագետների, թղթակիցների, միսիոներների կողմից: Նա նշում է, որ այս փաստը կարելի է բացատրել նրանով, որ տարիներ շարունակ վերապրողներն ու նրանց ժառանգներն իրենց ջանքերը կենտրոնացրել էին նոր միջավայրին հարմարվելու, իրենց հարազատներին, բարեկամներին գտնելու, դպրոցներ և եկեղեցիներ կառուցելու ուղղությամբ¹⁹: Սակայն, այդուհանդերձ, ակադեմիական ուսումնասիրության բացակայության գլխավոր փաստարկն, ըստ Հովհաննիսյանի, այն էր, որ անհրաժեշտություն չէին տեսնում կենտրոնանալ մի բանի վրա, որ ամբողջ աշխարհը ընդունել է որպես կատարված իրողություն: Նրանք նույնիսկ չէին պատկերացնում, որ հետագայում կլինեն մարդիկ, ովքեր կա՛մ կփորձեն ժխտել, կա՛մ էլ նվազեցնել Հայոց ցեղասպանության նշանակությունն՝ այն ուղղակի անվանելով ընդհանուր սարսափ կամ պատերազմի հետևանք²⁰:

The Armenian Genocide: Wartime Radicalization or Premeditated Continuum հոդվածում [Հայոց ցեղասպանություն. պատերազմական ժամանակաշրջանի արմատականացում թե կանխամտածված շարունակականություն] Ռիչարդ Հովհաննիսյանը դիտարկում է Հայոց ցեղասպանության խնդրի տարբեր մեկնաբանությունները՝ մասնավորապես փորձելով բացահայտել, թե արդյո՞ք այն շարունակական գործընթաց է 1890-ականներից մինչև 1920-ականներ, թե՞ երիտթուրքերի կողմից Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում կիրառված արմատական միջոց²¹: Ռիչարդ Հովհաննիսյանը ներկայացնում է շարունակականության մտադրության վերաբերյալ կողմ և դեմ փաստարկներ և նշում, որ դրանք չեն կարող մեկը մյուսին բացառել²²: Նա նշում է, որ 1915 թ. ցեղասպանությունը քանակապես և որակապես տարբերվում է 1890-ական թթ. կոտորածներից: Համիդյան ռեժիմն օգտագործեց կոտորածն ու թալանը ստատուս քվոն պահպանելու համար, այսինքն՝ պետության խորտակվող նավը պահելու համար: Սուլթան Համիդի հավատարիմ ուժերը ցանկանում էին պատժել հայերին եվրոպական միջամտություն փնտրելու համար, նրանց թուլացնել տնտեսապես և փոխել ժողովրդագրական հավասարակշռությունն, ինչպես նաև առաջ մղել իսլամացման գործընթացը: Այնուամենայնիվ, Հովհաննիսյանը գտնում է, որ քիչ է հավանականությունը, որ սուլթանը կարող էր մտածել, որ նա կկարողանա ոչնչացնել բոլոր հայերին²³: Իսկ ինչ վերաբերում է երիտթուրքերի ծայրահեղ թևին, նրանք ցանկանում էին ոչ թե պահպանել ստատուս քվոն, այլ կտրուկ փոխել այն, ստեղծել նոր հասարակություն՝ միասնական եթնո-կրոնական, լեզվական և մշակութային ինքնության հիման վրա: Պաշտպանելով թուրքիզմի գաղափարախոսությունը՝

19 Նույն տեղում, 1:

20 Նույն տեղում:

21 Richard G. Hovannisian, "The Armenian Genocide: Wartime Radicalization or Premeditated Continuum," in *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, 3-17.

22 *The Armenian Genocide*, 6.

23 Նույն տեղում:

Թալեաթ-Էնվեր-Շաքիր-Նազիմ խումբը մերժում էր հին համակարգի վրա հիմնված բազմակարծիք հասարակությունը և կրոնի վրա հիմնված «միլլեթ» համակարգերը: Փոխարենը, նրանք միջոցներ էին փնտրում արագացնելու նոր կարգերի հաստատումը, որում հայերը հույների, ասորիների և այլ ոչ թուրք ազգերի հետ կամ ամբողջովին կձուլվեին, կամ այս կամ այն կերպ կոչնչացվեին: Հետևաբար, Հովհաննիսյանի համար էական տարբերության կա 1890-ականների և այն ամենի միջև, ինչ տեղի էր ունենում Առաջին համաշխարհային պատերազմի քողի ներքո²⁴:

Այնուամենայնիվ, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը գտնում է, որ չնայած այս էական տարբերություններին՝ 1890-ականներից (գուցե նույնիսկ 1870-ականներից) սկսած մինչև 1920-ականներ ընկած ամբողջ ժամանակահատվածն էթնիկ գտումների, հարկադիր կրոնափոխության և հայատյացության շարունակականությունն է: Այս ամբողջ ընթացքում հայերը վտարվում էին իրենց հողերից, մահվան և ոչնչացման սպառնալիքի ներքո գյուղերում հարկադրված կրոնափոխ էին լինում, և բազմաթիվ մարդիկ փախչում կամ գաղթում էին այլ երկրներ²⁵: Նա եզրակացնում է, որ, այդուամենայնիվ, կարելի է հստակ և ընդգծված տարբերակում դնել XIX դարի կոտորածների և XX դարի ցեղասպանության միջև՝ հաշվի առնելով նաև սանձարձակ բռնության աստիճանաբար աճող շարունակականությունը, որը գազաթնակետին հասավ 1915-1916 թվականներին²⁶:

3. Բենի Մորիս և Դրոր Զէեվի. շարունակականության թեզի նոր և համակողմանի մեկնաբանություն

Շարունակականության թեզը նոր մեկնաբանություն է ստացել իսրայելցի պատմաբաններ Բենի Մորիսի և Դրոր Զէեվիի հեղինակած *The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894-1924* [Երեսուն տարվա ցեղասպանություն. Թուրքիայի կողմից իր քրիստոնյա փոքրամասնությունների ոչնչացումը, 1894-1924 թթ.] աշխատության մեջ: Այս հեղինակների մոտեցումը խարսխված է երկու սկզբունքի վրա՝ (ա) ինչպես համիդյան, այնպես էլ Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ տեղի ունեցածը դիտարկել որպես «բռնության երկարատև պատմության» մասեր, (բ) հակահայկական քաղաքականությունը պետք է դիտարկել բոլոր քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ տեղի ունեցածի համատեքստում: Նրանց հիմնական թեզն այն է, որ թե՛ համիդյան կոտորածները, թե՛ 1915-ի դեպքերը և 1919-1924 թթ. թուրք ազգայնականների իրականացրածը երեք առանձին քաղաքականություններ չեն:

Ըստ նրանց՝ երեք ժամանակահատվածների առանձին դիտարկումը խաթարում է իրականությունը, թե ինչ էին թուրքերը մտադրվել, և ինչ էր տեղի ունեցել: Իսկ իրողությունը հասկանալու համար հեղինակները կոչ են անում ուշադրություն դարձնել այնպիսի կարևոր գործոնների վրա, ինչպիսիք էին՝ (1) *կրոնի գործոնը*,

24 Նույն տեղում, 7:

25 Նույն տեղում:

26 Նույն տեղում:

(2) թուրքական ազգայնականությունը, (3) արտաքին միջամտություններից վախերը, (4) էթնիկ մրցակցությունները և տնտեսական նախանձը, (5) ինչպես նաև քաղաքական և սոցիալական գերիշխանության պահպանման ցանկությունը: Վերոնշյալ փաստերն են, որ առկա են բոլոր երեք ժամանակահատվածներում²⁷:

Ինչպես Դադրյանը, այս հեղինակները ևս մեծ նշանակություն են տալիս կրոնական գործոնին: Նրանց կարծիքով *կրոնը*՝ իսլամը, հանդես է եկել վերոհիշյալ ուժերի հետ միավորված: Որպես ոգի և գաղափարախոսություն, իսլամը կարևոր դեր է խաղացել ամբողջ գործընթացում՝ նրա յուրաքանչյուր փուլում: Օսմանյան իշխանությունները ջիհադ են հայտարարել մահմեդական զանգվածներին մոբիլիզացնելու, քրիստոնյաներին թալանելու և կոտորելու համար: Պատասխանատուներն ավելի հաճախ էին մեջբերում ջիհադը և իսլամական օրենքը՝ իրենց գործողությունները բացատրելու և արդարացնելու համար, անգամ պնդելու, որ այդ գործողությունները պարտադիր էին: Ավելին՝ մահմեդական կրոնական առաջնորդները կոտորածների իրականացման ականավոր դեմքերն էին²⁸: Ինչ վերաբերում է *թուրքական ազգայնականությանը*, հեղինակների նշմամբ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկմանն անմիջապես նախորդող տարիներին քաղաքական-կրոնական շարժառիթը «կայսերականից» դարձավ «ազգայնական», երբ երիտթուրքերն ընդունեցին ազգայնականությունը որպես միավորող սկզբունք՝ աստիճանաբար փոխարինելով օսմանյան իմպերիալիզմին: Իսկ հետագա հակահայկական և հակահունական արշավները, որոնք հանգեցրին արտաքսման և զանգվածային սպանությունների, հեղինակների պնդմամբ, հիմնականում այս ազգայնականության և դրա «թրքացնող» մտածելակերպի հետևանքն էին: Նրանք նաև նշում են, որ ինչպես Մերձավոր Արևելքի բոլոր մուսուլման երկրներում, այստեղ ևս ազգայնականությունն ուներ կրոնական երանգ²⁹:

Մորիսն ու Զեյվին մեծ ուշադրություն են դարձնում նաև *էթնիկ մրցակցության և տնտեսական նախանձի* գործոններին: Նրանց պնդմամբ բոլոր տեսակի դահիճների՝ տեղական պաշտոնյաներ, զինվորներ, ժանդարմներ, քուրդ մարդասպաններ, գործողություններում տնտեսական շարժառիթը չափազանց մեծ է եղել: Նրանք ցանկացել են տիրանալ հայերի հողերին, տներին, դրամին և ընտանի կենդանիներին: 1894–1896 և 1919–1923 թթ. քրիստոնյաների վրա գրեթե բոլոր հարձակումներն ուղեկցվել են մեծածավալ թալանով, իսկ որոշ դեպքերում թալանի կոչերը նախորդել են հարձակումներին: 1914–1916 թթ. հայերի և հույների տեղահանությունները ևս ուղեկցվել են մուսուլման հարևանների կողմից թալանով³⁰:

Նմանապես, թուրքերի կողմից անձնական և ազգային մակարդակներում քրիստոնյաների նկատմամբ վրեժխնդրությունը պայմանավորված էր 1820-ական թթ.

27 Benny Morris & Dror Ze'evi, *The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894–1924* (Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press, 2019), 5.

28 Նույն տեղում, 494:

29 Նույն տեղում, 5, 493–494:

30 Նույն տեղում, 497:

Բալկաններից մինչև Կովկաս քրիստոնյաների ընդվզումներով և դրա հետևանքով տարածքային կորուստներով: Պատիժը, վրեժխնդրությունը կարևոր դրդիչ հանգամանքներ էին այս հակահայկական գործողությունների համար, հատկապես 1894-1896 թթ: Ըստ հեղինակների՝ կոտորածները կթուլացնեին ռեֆորմների հարցում հայերի խանդավառությունը և իրենց իրավունքների համար պայքարը: Ավելին՝ թուրքերը, սկսելով հայերի կոտորածներն, այլևս հետքայլ չէին կարող անել, քանի որ դա իր հերթին հանգեցնելու էր հայերի վրեժխնդրությանը³¹:

Մյուս կարևոր գործոնը, ինչպես նշում են հեղինակները, *մուսուլմանների սոցիալական և քաղաքական գերակայության* զաղափարախոսությունն էր: Բոլոր երեք վարչակարգերը և մուսուլման բնակչությունը քրիստոնյանների ենթակայությունը համարում էին բնական երևույթ: Իսկ մուսուլմանների հետ քրիստոնյաների հավասարության սկզբունքները, որոնք առաջ էին բերվել քրիստոնյա մեծ տերությունների կողմից և ընդունվել որպես օրենք 19-րդ դարի կայսերական բարեփոխումներով, վիրավորանք էին Ալլահի կամքին և բնական օրենքին: Նրանք, ովքեր կազմակերպում էին զանգվածային սպանությունն ու արտաքսում՝ Արդուլ Համիդից մինչև երիտթուրքեր և Քեմալ, առաջնորդվում էին կայսրության, ապա՝ թուրքական *պետության տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու ցանկությամբ*: Կայսերական, կրոնական և ազգային նկատառումները նրանց դրդում էին հետ մղել արտաքին վերահսկողությունը, միջամտությունը և ազդեցությունը³²:

Այսպիսով՝ Մորիսը և Ջեյմին համոզված են, որ պատմությունը պետք է դիտարկվի ամբողջական՝ սկսած 1894 թ. և ավարտված 1924 թ., որպեսզի պատշաճ կերպով հասկանալ 1915-1916 թթ. իրադարձությունները, քանի որ թուրքերը համակարգված և զանգվածային կերպով կոտորում էին հայերին 1915-1916 թթ. առաջ, ընթացքում և հետո: 1894-1895 թթ. կոտորածները ճանապարհի հարթեցին 1915-1916 թթ. համար, իսկ 1915-1916 թթ. ճանապարհի էին 1919-1924 թթ. համար: Տարբեր մակարդակներում 1894-1896 թթ. կոտորածները փորձաշրջան էին: 1890-ականները համոզեցին մուսուլմանների և քրիստոնյաների հաջորդ սերնդին, որ ցեղասպանությունը հնարավոր է, քանի որ բնակչությունը և գործերն իրենց գործը կատարելու են, մեծ տերությունները չեն միջամտելու, հայերը չեն դիմադրելու:

Այսպիսով՝ 1894-1895 թթ. կոտորածները ճանապարհի հարթեցին 1915 թ. համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին սպանությունն ու քրիստոնյաների ունեցվածքի զանգվածային բռնագրավումն անհատների և պետության կողմից պարզապես ընդլայնված կրկնությունն էին այն ամենի, ինչ տեղի էր ունեցել 1890-ականներին: Նմանապես 1915-1916 թթ. հայկական կոտորածները ճանապարհի հարթեցին 1919-1924 թթ. հակահունական (և հակահայկական) վայրագությունների համար, որոնցում կրկնվում էին ավելի վաղ ձեռնարկված միջոցառումներից շատերը՝ տեղի ղեկավարների զանգվածային ձերբակալություններ, չափահաս տղամարդկանց նախնական սպանություն, մահվան տանող տեղահանություններ և

31 Նույն տեղում, 498:

32 Նույն տեղում, 492-493:

այլն: Իսկ թե ինչն էր մղում հաջորդական թուրքական կառավարություններին և թուրք ժողովրդին 1894-1896, 1914-1918, 1919-1924 թթ. «ապաքրիստոնեացնելու» Օսմանյան կայսրությունն ու Թուրքիայի Հանրապետությունը, հեղինակները վստահաբար նշում են, որ Աբդուլ Համիդի, երիտթուրքերի և Մուստաֆա Քեմալի օրոք եղել է ընդհանուր քաղաքական խթան և դրդապատճառ: Նախ, ըստ հեղինակների, թուրքերի մեծ մասը՝ ներառյալ երկրի ղեկավարները, անկեղծորեն վախենում էին, որ քրիստոնյա փոքրամասնությունները, հատկապես՝ հայերը, ապակայունացնում են կայսրությունը, իսկ հետագայում՝ նաև Թուրքիան: Նրանք հավատում էին, որ քրիստոնյաների գործողությունները սպառնում էին իրենց երկրի մասնատմանը՝ ներքին դիվերսիոն գործողությունների և արևմտյան ու Ռուսաստանի միջամտությունների համադրման միջոցով:

Հեղինակների երկրորդ կարևոր պնդումն այն է, որ անիմաստ է առանձին դիտարկել յուրաքանչյուր համայնքի՝ հայերի, հույների, ասորիների հետ տեղի ունեցածը: Ավելին՝ նրանք փորձում են ցույց տալ, որ քրիստոնյա համայնքների ոչնչացումը միայն մեկ նպատակի արդյունք չէր: Հեղինակները նշում են, որ *սպացույցներ այն մասին, որ բոլոր երեք ժամանակահատվածների թուրք առաջնորդները՝ Աբդուլ Համիդից մինչև Մուստաֆա Քեմալ, քրիստոնյաններին էին խնդիր համարում, այլ ոչ թե միայն հայերին, հույներին կամ ասորիներին, շատ են ինչպես իրենց գործողություններում, այնպես էլ նրանց խոսքերում*: Աբդուլ Համիդ II-ը, ըստ իր անձնական քարտուղարի, հավատում էր, օրինակ, որ իրենց երկրի սահմաններում կարող են «հանդուրժել միայն իրենց ազգակիցներին (թուրքերին) և հավատակիցներին՝ մուսուլմաններին»: Նույն կերպ, ըստ Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի դեսպանի, 1915 թ. հունիսին Թալեաթը դեսպանատան աշխատակիցներից մեկին ասել էր, որ թուրքական կառավարությունը մտադիր էր օգտագործել Առաջին աշխարհամարտը երկրի ներքին թշնամիների՝ քրիստոնյաների հարցերը լուծելու համար³³: Նմանատիպ օրինակները շատ են գրքում:

4. Ռոնալդ Սյունի. «պատահականության» թեզն ընդդեմ «շարունակականության»

Համիդյան կոտորածներին նվիրված *The Hamidian Massacres, 1894-1897: Disinterring a Buried History* [Համիդյան կոտորածներ, 1894-1897 թթ. վերհանելով թաղված պատմությունը] հոդվածում ամերիկահայ պատմաբան Ռոնալդ Սյունին իր քննարկումն սկսում է՝ հիշեցնելով ցեղասպանության եզրույթի ՄԱԿ-ի համապատասխան կոնվենցիայի բանաձևումը՝ գործողություն, որը նպատակ ունի «ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբին»: Ըստ այդմ՝ նա կոչ է անում մասնագետներին ձեռնպահ մնալ զանգվածային ցանկացած բռնություն ցեղասպանություն կոչելու գայթակղությունից: Անշուշտ, զոհերի, ինչպես նաև խնդրին բարոյական գնահատական տվողների համար բռնության

33 Նույն տեղում:

հետևանքները նույնն են, սակայն սոցիոլոգները և պատմաբանները պարտավոր են հստակ սահմանազատում մտցնելու զանգվածային սպանությունների տարբեր ձևերի մեջ: Այսպես, Սյունին 1890-ական թթ. հայերի և ասորիների զանգվածային կոտորածները համարում է «տիպիկ բռնություն» (exemplary violence), որը կիրառվել է հայերին հնազանդեցնելու և հպատակեցնելու համար, և որի թիրախը եղել են որոշակի մարդիկ՝ ի տարբերություն 1915 թ. ցեղասպանության, որի թիրախն արդեն ազգային, կրոնական, կամ ռասայական խումբն էր: Սյունու համար սա այն գլխավոր ցուցիչն է, որը տարբերում է համիդյան կոտորածները 1915 թ. ցեղասպանությունից³⁴:

Սյունին ընդունում է, որ, այնուամենայնիվ, համիդյան կոտորածները ներառել են դեպքեր, երբ կոտորվել են ամբողջական գյուղերի բնակիչներ, սակայն նրա կարծիքով դա չի արվել համակարգված կերպով, ինչպես դա տեղի է ունեցել Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ: Արդուլ Համիդը խրախուսում էր սպաներին և սովորական մարդկանց գործել հայերի դեմ, քանի որ ուրախ էր տեսնելու կայսրությունում հայերի թվաքանակի նվազումը: Սակայն, Սյունին պնդում է, որ «Համիդի արդիականացման ծրագիրն իր մեջ պարունակում էր պահպանողական ռեստորացիայի (վերականգնողական) օրակարգ, որն ուղղված էր տիրող կարգի պահպանմանը: Նրա անձնական պարանոյան արտացոլում էր սեփական և առավել լայն սոցիալական տագնապանները՝ կապված չկառավարվող փոփոխությունների, ներսում՝ մուսուլմանների, իսկ դրսում կայսրության ստատուսի անկման, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության ներսում և դրսում հայերի հատուկ դրության հետ, որոնց տաղանդը նա և մյուսները գիտակցում և դրանից զայրանում էին»³⁵: Սյունին պնդում է նաև, որ Արդուլ Համիդի համոզմամբ՝ հայերը պետք է կառավարվեին, նրանց «դաս պետք է տրվեր, նվազեցվեր նրանց թիվը և ազդեցությունը, բայց չջնջել կայսրության բազմամշակույթ խճանկարից: Արդուլ Համիդը կայսրություն պահպանող էր, ոչ թե Քեմալ Աթաթյուրքի նման էթնոազգային պետության հիմնադիր»³⁶: Անդրադառնալով երիտթյուրքերին՝ Սյունին նշում է, որ չնայած նրանք սկզբում հանդես էին գալիս որպես Արդուլ Համիդի հեղափոխական ընդդիմադիրներ՝ զարմանալիորեն շարունակեցին կայսրությունը պահպանելու նրա տեսլականը, բայց դա արեցին՝ մեկ քայլ առաջ գնալով ու հասցնելով խիստ ծայրահեղ վերջաբանի: Չնայած հավասարության վերաբերյալ սկզբնական հավաստիացումներին՝ նրանք ի վերջո թեքվեցին մուսուլմանների և թուրքերի գերակայությամբ կայսրություն ունենալու մտքին, ինչն էլ հանգեցրեց Հայոց ցեղասպանությանը³⁷:

They Can Live in the Desert but Nowhere Else: A History of the Armenian Genocide
[Նրանք կարող են ապրել միայն անապատում և ոչ մի այլ տեղ. Հայոց ցեղասպանության պատմություն] գրքում Սյունին տալիս է Հայոց ցեղասպանության

34 Ronald Grigor Suny, “The Hamidian Massacres, 1894-1897: Disinterring a Buried History,” *Études arméniennes contemporaines* 11 (2018), at <http://journals.openedition.org/eac/1847>, դիմվել է 10.07.2020:

35 Նույն տեղում:

36 Նույն տեղում:

37 Նույն տեղում:

վերաբերյալ իր մեկնաբանությունը, որտեղ ավելի պարզորոշ է երևում, որ նա չի ընդունում շարունակականության թեզը: Ըստ նրա՝ 1915 թ. ցեղասպանությունը նախապես պլանավորված չէր, այլ տվյալ պահին եղած ճգնաժամին տրված արձագանքն էր, արձագանք, որը արմատականացել էր ժամանակի ընթացքում: Չնայած համիդյան կոտորածների և ցեղասպանության ահռելի նմանություններին՝ այդ երկու դեպքերը էականորեն տարբերվում են միմյանցից իրականացման մասշտաբով և հետևանքներով: Սյունին պնդում է, որ ի տարբերություն համիդյան կոտորածների՝ ցեղասպանության ժամանակ խնդիր էր դրվել հայաթափելու կայսրության նահանգներն, ինչն էլ այդ գործողությունը դարձնում է ավելի արմատական ու հեղափոխական³⁸: Նա նշում է, որ ցեղասպանության դրդապատճառները ո՛չ կրոնական էին, ո՛չ էլ՝ պայքար երկու մրցակից ազգայնականության միջև, որոնցից մեկը ոչնչացրեց մյուսին, այլ հուսահատ առաջնորդների պաթոլոգիական արձագանք, որոնք անսկզբություն էին փնտրում մի ժողովրդից, որին նրանք էին դարձրել թշնամիներ և մղել դեպի արմատական ընդդիմություն մի ռեժիմի դեմ, որի ներքո ապրել են դարեր շարունակ³⁹:

5. Սուլթանի դերը և Ռուսաստանի գործոնը. Ռոբերտ Մելտոնի մեկնաբանությունը

Քաղաքագետ Ռոբերտ Մելտոնն իր *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* [Հեղափոխություն և ցեղասպանություն. Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի ծագման մասին] աշխատության մեջ զուգահեռում է հայերի և հրեաների ողբերգությունները և փորձում բացատրել դրանց ակունքները⁴⁰: Այս աշխատության գլխավոր պնդումն այն է, որ հայերը Օսմանյան կայսրությունում, իսկ հրեաները Գերմանիայի կայսրությունում «համեմատաբար խաղաղ» գոյատևել են մինչև երկու տերություններում տեղի են ունեցել հեղափոխություններ և պատերազմներ: Նրա խոսքերով՝ հեղափոխական վարչակարգերը, որդեգրելով պանթուրքիզմը և նացիոնալ սոցիալիզմը, ցեղասպանությունը դարձրել են և՛ քաղաքականություն, և՛ գաղափարախոսություն: Այսինքն՝ Մելտոնը պնդում է, որ այլատյաց ազգայնամոլությունն էր, որ սաստկացրեց հակահայկական տրամադրությունները Թուրքիայում և հակասեմականությունը Գերմանիայում:

Գրքի երկրորդ գլխում Մելտոնն անդրադառնում է նաև համիդյան կոտորածներին: Մասնավորապես, նա առաջադրում է երկու կարևոր հարց՝ (1) ո՞րն էր հայերի կոտորածների պատճառը, (2) ո՞րն էր կապը այդ կոտորածների և ցեղասպանության միջև: Խոսելով կոտորածների պատճառների մասին՝ հեղինակը նախ անդրադառնում է որոշ պատմաբանների այն պնդմանը, որ կոտորածները ենթադրյալ հայկական

38 Suny, *They Can Live in the Desert*, 358-359.

39 Նույն տեղում, 2015, 359:

40 Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* (Chicago & London: University of Chicago Press, 1996).

սաղրանքների, հատկապես հեղափոխական կուսակցությունների գործունեության հասկանալի արդյունքն էին: Ի պատասխան այս թեզի՝ Մելսոնը նշում է, որ անհնար է քննարկել ցանկացած ռեժիմի քաղաքականություն առանց հաշվի առնելու նրա գաղափարախոսությունը, դրդապատճառներն ու ընկալումները, հատկապես նվազեցնել դրանք՝ ուղղակի դիտարկելով որպես պատասխան «սաղրանքներին»⁴¹: Ռոբերտ Մելսոնը գտնում է, որ սաղրանքի (պրովոկացիայի) թեզը չի կարող կոտորածների հավաստի բացատրությունը լինել, քանի որ այն ցույց չի տալիս, որ հայկական հեղափոխական կուսակցությունները լուրջ սպառնալիք էին: Ըստ Մելսոնի՝ սաղրանքի թեզը չի բացատրում նաև, թե ինչու հայերի որոշ կոտորածներ, որոնք նախորդել էին 1894-1896 թթ. կոտորածներին, տեղի են ունեցել նախքան այդպիսի կուսակցությունների ձևավորումը⁴²: Այսպես՝ Մելսոնը նշում է, որ հայկական ավանդական կուսակցություններին վերագրվող սաղրանքը բխում էր ոչ թե վերջիններիս գործողություններից, այլ ավելի լայն համատեքստից, որի մեջ հայկական միլլեթը դիտարկվում էր որպես օսմանյան ավանդական պետական կարգին մարտահրավեր նետող: Այլ կերպ ասած՝ հայկական ավանդական կուսակցությունների գործունեությունը ոչ թե կոտորածների պատճառն էր, այլ այն ծառայում էր որպես դրանց իրականացման համար պատրվակ, ապա նաև՝ արդարացում⁴³:

Հարցը դիտարկելով ավելի լայն համատեքստում՝ Մելսոնը նշում է, որ հաշվի առնելով մեծ տերությունների շտրեյփվ կայսրության շարունակական կազմալուծումը և փոքրամասնությունների աստիճանական առանձնացումը կայսրությունից, ինչպես նաև հայերի՝ Ռուսաստանի հետ սահմանին մոտ տեղակայված լինելը, նրանց շփումները եվրոպական տերությունների հետ, հայերի վերածնունդն այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրությունը դիմագրավում էր տարբեր խնդիրների, փոխեցին հայերի մասին ընկալումները կայսրությունում, և վերջիններս սկսեցին դիտվել որպես ընդվզող և սաղրիչ ուժեր⁴⁴: Իսկ *համիդյան կոտորածների կարևոր նախադրյալն ու այն ուժեղացնող գործոն Մելսոնը համարում է սուլթանի պահպանողական գաղափարախոսությունը*: Սուլթանը ցանկանում էր պահպանել կայսրության ամբողջականությունը և կարծում էր, որ դա կարող է անել՝ վերստին ամրապնդելով իսլամը և վերականգնելով ավելի հին կարգը, այսինքն՝ միլլեթ համակարգը, որի վերևում մահմեդականներն էին, իսկ ներքևում՝ քրիստոնյաները, և գտնում էր, որ կարող է ազդել այդ փոփոխությունների վրա՝ ուժի կիրառմամբ: Հեղինակը գտնում է, որ եթե *վերականգնումը միջոց էր միասնության համար, ապա կոտորածը միջոց էր վերականգնման համար*⁴⁵:

Ռ. Մելսոնը դիտարկում է նաև այն հարցը, թե ինչու է սուլթանն ընտրել կոտորածը, երբ կարող էր այլ քաղաքականություն վարել. օրինակ՝ կարող էր օգտագործել

41 Նույն տեղում, 43:

42 Նույն տեղում, 51:

43 Նույն տեղում, 63:

44 Նույն տեղում, 63:

45 Նույն տեղում:

իրավական բռնաճնշումները և ոստիկանության իրավասությունները՝ կրճատելու հեղափոխական քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը կամ հակառակը՝ թույլատրել ազատական բարեփոխումները: Սակայն, ըստ Մելսոնի, սուլթանն ընտրեց հենց հարցը կոտորածներով լուծելու տարբերակը, քանի որ, հաշվի առնելով հայերի մշակութային վերածնունդը, գտավ, որ հատկապես կոտորածներն են ամենաօգտակար քաղաքականությունը⁴⁶: Ըստ Մելսոնի՝ ոստիկանական բռնաճնշումները կարող էին արդյունավետ օգտագործվել անհատների և կուսակցությունների դեմ, բայց ոչ հիմնական համայնքային խմբերի վերածնունդը կանխելու համար, վերածնունդ, որը նշանակում էր մի ամբողջ բնակչության առաջընթաց տնտեսական, մշակութային, սոցիալական և քաղաքական ոլորտներում: Նման լայնածավալ մոբիլիզացիան դադարեցնելու համար անհրաժեշտ էր լայնածավալ քաղաքականություն, որը պետք է կանխեր առաջընթացը բոլոր ոլորտներում:

Այսպիսով՝ հեղինակը նշում է, որ համիդյան կոտորածների պատճառներն էին սուլթանի ընկալումներն ու գաղափարախոսությունը, հայերի և ռուսների միջև ենթադրյալ կապերը, օսմանյան ռեժիմի թշնամիները, հայերի սոցիալական մոբիլիզացիան⁴⁷: Սակայն կարևոր է նշել, որ Մելսոնը համարում է, որ Աբդուլ Համիդ II-ը մտադրություն չունեի ոչնչացնել հայերին կամ այդպիսով նաև հայկական միլիթը, որը, ըստ նրա, երևում էր կոտորածների ավարտից հետո⁴⁸: Նաև գտնում է, որ չնայած ջարդերը թունավորեցին հայերի և մուսուլմանների հարաբերությունները և կարող են դիտարկվել որպես ցեղասպանության նախերգանք, այնուամենայնիվ, հայերը վերապրեցին այդ բռնությունները՝ որպես Օսմանյան կայսրության բաղկացուցիչ մաս⁴⁹:

Ինչ վերաբերում է համիդյան կոտորածների և Հայոց ցեղասպանության «փոխհարաբերություններին», ապա Ռոբերտ Մելսոնը գտնում է, որ 1915 թ. ցեղասպանությունը որակապես տարբերվում էր համիդյան կոտորածներից: Աբդուլ Համիդի վարչակարգը կոտորածներն օգտագործեց ոչ թե հայերին ոչնչացնելու, այլ հին կարգը վերականգնելու/պահպանելու համար, իսկ երիտթուրքերի վարչակարգն օգտագործեց ցեղասպանությունը հայերին թուրքական սոցիալական կառուցվածքից ոչնչացնելու համար, ինչը նշանակում է, որ համիդյան վարչակարգի ժամանակ եղել են զանգվածային բռնության մասշտաբները սահմանափակող որոշ պատվարներ, որոնք քանդվել են երիտթուրքական հեղափոխության հետևանքով⁵⁰: Հեղինակը ենթադրում է, որ համիդյան կոտորածների ժամանակ հնարավոր պատվարներից մեկը (սակայն սա կարևոր պատճառ չի համարում) արտաքին ուժերն էին, որոնք հետ էին պահում Բարձր դռանը, և, հատկապես, մեծ տերությունների նկատմամբ վախը:

46 Robert Melson, "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-1896," *Comparative Studies in Society and History* 24, no 3 (1982): 506.

47 Melson, *Revolution and Genocide*, 66.

48 Նույն տեղում, 69:

49 Նույն տեղում:

50 Նույն տեղում, 44:

Բայց 1894-1896 թթ. Օսմանյան կայսրության կողմից տոտալ ցեղասպանություն չիրականացնելու հիմնական պատճառը Մելսոնը համարում է *խալամը, միլլեթ համակարգը և հին համակարգի վերականգնմանը նրա հանձնառությունը*: Նա նշում է, որ Արդուլ Համիդը հեղափոխական չէր, այլ ռեակցիոն պահպանողական, որը դեմ էր պետության և հասարակության արմատական բարեփոխումներին: Իսկապես, հայկական միլլեթի ոչնչացումը սուլթանի համար կնշանակեր հեռացում իր իսկ պահպանողական գաղափարախոսությունից և կնսեմացներ իսլամը և միլլեթ համակարգը, այդպիսով նաև օսմանյան հասարակությունը օսմանյան պետությանը կապող լեգիտիմության առասպելը: Չնայած իրականացվող կոտորածներին՝ սուլթանը պատրաստ չէր գնալ այնքան հեռու, որ ոչնչացներ հայկական միլլեթը: Սրան հակառակ՝ երիտթուրքերը, լինելով հեղափոխականներ, նման արգելակներ չունեին. և պարզապես ցանկանում էին կործանել հին ռեժիմը և այն փոխարինել նորով՝ հիմնված թուրքական ազգայնականության վրա: Դա էր պատճառը, որ նրանք 1915 թ. առանց վարանելու կոտորեցին հայերին⁵¹:

6. Թաներ Աքչամ. պանիսլամիզմը և համիդյան կոտորածները

Թուրք սոցիոլոգ և պատմաբան Թաներ Աքչամն *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* [Ամոթալի արարք. Հայոց ցեղասպանությունը և Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը] գրքում խնդրի քննարկումը սկսում է՝ հերքելով այն պնդումը, թե հայերն ու թուրքերն ապրել են քիչ թե շատ խաղաղ գոյակցության պայմաններում: Ավելին՝ հենց 19-րդ դարում տեղի ունեցածն է, որն, ըստ Աքչամի, ճանապարհ է բացում 1915 թ. տեղի ունեցածը հասկանալու համար⁵²: Թաներ Աքչամի դիտարկմամբ՝ մինչև 1915 թ. հայերի դեմ իրականացված կոտորածները «տեղային» բնույթ են կրել, նույնիսկ եթե դրանք հետևանք էին կենտրոնական օսմանյան քաղաքականության: Դրանց նպատակը ոչ միայն մահմեդական բնակչությանը սուլթանին կապելն էր, այլև հայերին հնազանդեցնելը⁵³: Այս ժամանակաշրջանում Օսմանյան պետությունը ջանում էր պանիսլամիստական գաղափարախոսության հիման վրա հասնել ազգային միասնության՝ փորձելով կասեցնել կայսրության անկման և փլուզման գործընթացը: Որպես գիտակից պետական քաղաքականություն՝ այս ժամանակաշրջանում է սկսվել նաև ազգային-կրոնական խմբերի (մասնավորապես հայերի)՝ հատկապես կրոնական հողի վրա սոցիալական մեկուսացումը: Ինչպես նշում է հեղինակը, հայերը վերածվեցին քաղության նոխազների⁵⁴: Այսպիսի միջավայրում հեշտ էր

51 Նույն տեղում, 69:

52 Taner Akcam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan Books/Henry Holt & Company 2006), 23, 24.

53 Նույն տեղում, 38:

54 Նույն տեղում, 30-32: Օրինակ՝ մի կողմից, պնդելով, որ հայերն ահավոր հարուստ են, կազմում են Օսմանյան բյուրոկրատիայի մեկ երրորդը, վճարում են շատ քիչ հարկեր և չեն ծառայում բանակում, Արդուլ Համիդը ասում էր, որ հայերն այլասերված համայնք են: Նա նաև պնդում էր, որ հայերի

տարածել այն գաղափարը, որ հայերը ներքին տարածքում արտաքին թշնամիներ են: Հայկական հարցն աստիճանաբար սկսեց ավելի ու ավելի դիտարկվել որպես կայսրության գոյատևման հարց: Կայսրության մուսուլմանների միասնությունն անկման և կազմալուծման հոգեբանական արդյունք էր՝ գուգորդված հավատքով, որ կայսրությունը շրջապատված էր պետության ոչնչացմանը ձգտող թշնամական ուժերով: Այսպիսով՝ պանիսլամիզմը վերածվեց պետական գաղափարախոսության⁵⁵:

Աքչամը պնդում է, որ չնչին սադրանքի վրա հիմնվելով՝ պետությունը սանձազերծեց իր հարձակումները՝ հույս ունենալով, որ այն ավելի սերտ կկապի մուսուլմաններին կայսրությանը⁵⁶: Հեղինակն այս տեսակետը փաստում է Կ. Պոլսում Ավստրիայի դեսպանի մեջբերումով. «Զինված մուսուլմանները գործի անցան՝ կոչելով այս քաղաքականությունը «մուսուլմանների խաչակրաց արշավանք»⁵⁷: Նրանք նաև նպատակ ունեին, որ մուսուլմանները քրիստոնյաների վրա հարձակումները դիտարկեն որպես իրենց կրոնական պարտքը⁵⁸: Այստեղ Աքչամը մեջբերում է բրիտանական դեսպանատան դրագոմանին, ում զեկույցները հիմնված են տեղական մահմեդականներից լսածների վրա. «Հանցագործները առաջնորդվում էին շարիաթի օրենքներով: Օրենքը նախատեսում էր, որ եթե «ռայան» կամ անասունը, կամ քրիստոնյանները, փորձում էին օտար պետությունների միջոցով գերազանցել մուսուլման ղեկավարների կողմից իրենց տրված իրավունքները և ազատվել նրանց ճնշումներից, նրանց կյանքն ու ունեցվածքը ոչնչացվում էր, և նրանք գտնվում էին մուսուլմանների ողորմության ներքո: Թուրքերի կարծիքով, արտաքին ուժերի, հատկապես՝ Անգլիայի միջոցով, հայերը փորձում էին գերազանցել այդ սահմանափակումները: Այդ պատճառով նրանք իրենց կրոնական պարտքն էին համարում ոչնչացնել հայերին»⁵⁹: Նա նաև նշում է, որ հավատը, որ հայերին սպանելով մուսուլմաններն իրականացնում էին իրենց կրոնական պարտքը, գուցե որոշումների կայացման մակարդակում դրդապատճառ չլիներ, բայց կարևոր գործոն էր 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ընթացքում և իր ազդեցությունն ունեցավ նաև հետագայում⁶⁰:

Իսկ 1915-17 թթ. տեղի ունեցած երևույթները, հեղինակի դիտարկմամբ, այլ

շահեկան դիրքը բխում էր տնտեսական հզորությունից, և վերջինս սկսեց ճնշումներ գործադրել առևտրականների և մնացած հայկական բուրժուազիայի վրա: Սկսեց արմատավորվել հավատքն առ այն, որ կայսրությունը բախվում էր, ինչպես Արդուլ Համիդ II-ն էր նշում. «Քրիստոնյա աշխարհի անվերջ հետապնդումներին և թշնամանքին»: Կայսրությունը յուրաքանչյուր կողմից շրջապատող թշնամիները ցանկանում են կործանել այն: Այս մարտահրավերը դիտվում է որպես էրոզիայի կայուն աղբյուր: Արդուլ Համիդ II-ը նաև ասում էր. «Իսկելով Հունաստանը և Ռումինիան՝ Եվրոպան կտրել է թուրքական պետության ոտքերը: Բուլղարիայի, Սերբիայի, Եգիպտոսի կորուստը մեզ գրկեցին մեր ձեռքերից, և հիմա հայկական ագիտացիայի միջոցով, նրանք ուզում են հասնել մեր ամենակարևոր վայրերը և պոկել մեր փորոտիքները: Սա կլինի մեզ ամբողջովին ոչնչացնելու սկիզբը, և մենք պետք է դրա դեմ պայքարենք մեր ամբողջ ուժով»:

55 Akcam, *A Shameful Act*, 32-33.

56 Նույն տեղում, 33:

57 Նույն տեղում:

58 Նույն տեղում, 34:

59 Նույն տեղում:

60 Նույն տեղում, 34:

նպատակ էին հետապնդում, և Աքչամը մեջբերում է Թալեաթ փաշայի հուշագրում գրվածը. «հասնել այդ խնդրի ամբողջական և հիմնարար վերացմանը»⁶¹: Նա նշում է, որ թուրք ազգայնականների գաղափարները հետզհետե սկսեցին գերակշռել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շրջանակներում և կարևոր դեր խաղացին Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում⁶²:

7. Դոնալդ Բլոքսհամ. Հայկական հարցի միջազգայնացումը և համիդյան կոտորածները

Բրիտանացի պատմաբան Դոնալդ Բլոքսհամը կարծում է, որ մինչև 19-րդ դարի կեսերի թանգիմաթի բարեփոխումները Օսմանյան կայսրությունում առկա է եղել քիչ թե շատ կայուն հանդուրժողականություն կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ: Դրա գրավականը եղել է այն, որ փոքրամասնությունները շարունակում էին ընդունել աստիճանակարգային ստատուս-քվոն, իսկ պետությունը շարունակում էր ապահովել այն: Ամեն ինչ փոխվում է բարեփոխումների խնդրի բարձրացումից և ազգայնականության վերելքից հետո, քանի որ երկուսն էլ ազդեցին ինչպես ազգային փոքրամասնությունների ձգտումների, այնպես էլ մուսուլման վերնախավի վերաբերմունքի վրա⁶³: Այդուհանդերձ, նույնիսկ այդ պայմաններում մինչև 1890-ական թթ. կառավարությունը, որպես կանոն, գերծ էր մնում լայնամասշտաբ կոտորածներից: Հույների կոտորածները 1820-ական թթ., Սիրիայի ու Լիբանանի դեպքերը 1860 թ., Կրետեիները՝ 1866–1868 թթ., կամ բուլղարական դեպքերը 1876 թ., անգամ Զեյթունի 1862 թ. տեղի ունեցածը մեծ հաշվով տեղային և ոչ զանգվածային կոտորածներ էին⁶⁴:

Կայսրության գոյության վերջին երեք տասնամյակը, ընդհակառակը, նշանավորվեց զանգվածային և պետության կողմից թույլատրված ջարդով: Դա տեղի ունեցավ այն ամենից հետո, երբ Հայկական հարցը դրվեց միջազգային դիվանագիտության սեղանին՝ դրանով իսկ դառնալով օսմանյան հաջորդ ռեժիմների համար այնպիսի թունավոր հարց, որի դեմ կիրառեցին ոչ թե խտրականություն, հետապնդում, աստիճանական տնտեսական մարզինալացում, այլ՝ անմիջական զանգվածային կոտորած: Բլոքսհամը նշում է, որ կոտորածների համար «անհրաժեշտ» պայմաններ դարձան մուսուլման-քրիստոնյա բնեռացումը և այդ նույն ժամանակահատվածում մուսուլման փախստականների ներհոսքը: Իսկ ահա Հայկական հարցի միջազգայնացումը դարձավ կոտորածների իրականացման «բավարար պայմանը»: Այլ կերպ ասած՝ ըստ Բլոքսհամի՝ Հայկական հարցի «միջազգայնացումն» է, որ հրահրեց Հայկական հարցը հայերի ոչնչացմամբ լուծելու տարբերակ, որն էլ ստեղծեց հայերի նկատմամբ բոլորովին այլ վերաբերմունք⁶⁵:

61 Նույն տեղում, 38:

62 Նույն տեղում, 38:

63 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (New York: Oxford University press, 2005), 15.

64 Նույն տեղում, 15:

65 Նույն տեղում:

Հայկական հարցի միջազգայնացումը և նախատեսված բարեփոխումները օսմանցիները դիտարկում էին որպես ապագա պարտադրանքներն ահագանգող ազդակ, որը կհանգեցներ հայերի ինքնավարության կամ նույնիսկ անկախության: Ավելին՝ հետագա տարիների ընթացքում հայերի չբավարարված դժգոհություններն ու ձգտումները կսկսեին արտահայտվել ոչ թե հայկական եկեղեցական աստիճանակարգի կամ էկումենիկ քաղաքական հաստատությունների կողմից, այլ ազգայնական կուսակցությունների: Վերջիններիս գոյության փաստն իսկ արագացնում էր կայսրության հնարավոր կործանման հետ կապված Աբդուլ Համիդի վախերը⁶⁶:

Տարբեր ժամանակահատվածներում նրանց գործողությունների նպատակն էր գրավել արտաքին ուժերի, մասնավորապես՝ Մեծ Բրիտանիայի կամ Ռուսաստանի ուշադրությունը, ինչպես նաև Ֆրանսիայի՝ ի նկատի ունենալով բուլղարների օրինակը: Սակայն, ըստ հեղինակի, չափից դուրս սպասումները թույլ չտվեցին բավարար կերպով հաշվարկել տարբեր ռազմավարական իրավիճակները և ժողովրդական բաշխումները Բալկաններում և արևելյան Ասատուլիայում, քանի որ վերջինիս պարագայում քրիստոնյաները շրջապատված էին մուսուլման մեծամասնությամբ: Նրանց նաև չհաջողվեց հասկանալ իրականում ինչ էր նշանակում բարեփոխում տերությունների համար⁶⁷:

Հայ ազգայնականների ակտիվացումը կարևոր դեր խաղաց հայերի նկատմամբ օսմանյան քաղաքականության ձևավորման գործում 1894-96 թթ. կոտորածների ժամանակ և 1914-15 թվականներին: Այդուհանդերձ, Բլոքսիմը պնդում է, որ, ժխտելով Հայոց ցեղասպանության նախասահմանվածությունը, պետք է ընդունել նաև այն դերակատարությունը, որ խաղացին գաղափարախոսությունն ու նախապաշարմունքները՝ ներառյալ հայերի նկատմամբ ատելությունը: Այսպիսով՝ Բլոքսիմը մի կողմից ընդունում է հանգամանքներով պայմանավորված «պատահականությունները», բայց համոզված է, որ անհատներն են կերտում պատմությունը: Սակայն անհատները դա չեն անում այնպես, ինչպես իրենք կուզեին, այլ առկա հանգամանքներով պայմանավորված ընտրության արդյունքում: Այլ կերպ ասած, հեղինակի կարծիքով, 1915 թ. ցեղասպանությունը թուրքերի կողմից հակադրություն էր այն ներքին և արտաքին ճնշումներին, որոնք կուտակվել էին Օսմանյան կայսրության վրա 1915 թ. դրությամբ⁶⁸:

Բլոքսիմն ավելի շատ հակված է ընդունել, որ հենց թուրքական ազգայնականության գործոնն է, որ 1915 թ. տարբերակում է համիդյան դեպքերից, սակայն ընդունում է, որ համիդյան կոտորածները ցույց տվեցին հայերի խոցելի վիճակը: Նա նաև մատնացույց է անում սուլթանի պանիսլամիստական գաղափարախոսությանը, որը կայսրության մուսուլմաններին դարձրեց ավելի միասնական՝ ի հաշիվ քրիստոնյաների հետ նրանց հարաբերությունների: Հենց պանիսլամիզմը թույլ տվեց և խթանեց 1894-1896 թթ. կոտորածները՝ որպես պատիժ հայերի համար, քանի որ վախենում էին

66 Նույն տեղում, 16:

67 Նույն տեղում:

68 Նույն տեղում, 20, 21:

հայերի՝ բալկանյան ժողովուրդների նման անկախանալու հեռանկարից, չնայած հայկական կուսակցությունների նպատակը նախ և առաջ բարեփոխումներն էին⁶⁹:

8. Մարկ Լևին. համիդյան կոտորածները համաշխարհային պատմության համատեքստում

Հայոց ցեղասպանության խնդրի նեղ մասնագետներից զատ համիդյան կոտորածները չեն վրիպել նաև առհասարակ ցեղասպանության տեսության արդի մեկնաբանների կողմից: Բրիտանացի մասնագետ Մարկ Լևինն իր բազմահատորանոց *Genocide in the Age of the Nation-State* [Յեղասպանությունն ազգային պետությունների ժամանակաշրջանում] աշխատության մեջ բոլորովին այլ տեսանկյունից է մոտենում ինչպես ցեղասպանություն հասկացությանը, այնպես էլ համիդյան կոտորածների մեկնաբանությանը: Լևինը մարդկության պատմության ընթացքում տեղի ունեցած ցեղասպանությունները և զանգվածային այլ կոտորածները դիտարկում է ոչ թե որպես առանձին դեպքեր, այլ մեկ ամբողջի մաս⁷⁰: Նա իր գրքում քննարկում է այն խորքային գործընթացներն ու հատկանիշները, որոնք կապում են ժամանակակից ցեղասպանությունները վաղ շրջանի նմանատիպ դեպքերի հետ: Մասնավորապես նա նշում է, որ աշխարհը հիմա մի փուլում է, որը ձևավորվել և զարգացել է որոշակի գերիշխող քաղաքական և տնտեսական ուժերի շնորհիվ, որոնք առաջացել էին Արևմուտքում վերջին հարյուրամյակների ընթացքում, և «ցեղասպանությունն այդ գործընթացի իրական կողմնակի ազդեցություններից մեկն է»⁷¹: Նա ցեղասպանությունը բացատրում է Արևմուտքի վերելքով, արդիականության (modernity) ժամանակահատվածով և, հատկապես, ազգային պետության (nation-state) առաջացումով: Ահա ցեղասպանության այսպիսի ընկալումն է, որն ընկած է ինչպես համիդյան կոտորածների, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանության մեկնաբանության հիմքում:

Լևինի կարծիքով՝ 1890-ական թթ. կոտորածները նախընթաց փուլ են եղել 1915 թ. ցեղասպանության համար: Լևինը հակադրվում է այն պատմաբանների կարծիքին, ովքեր հստակ բաժանարար գիծ են մտցնում երկու դեպքերի միջև: Նրա կարծիքով նման մոտեցումը կարելի է բացատրել մասնագետների այն մտավախությամբ, որ համիդյան կոտորածները ցեղասպանություն բնութագրելու դեպքում նվազեցվում է 1915 թ. դեպքերի նշանակությունը՝ մոռանալով, որ 1915 թ. ցեղասպանությունն ինքնին վիճարկվում է ժխտողականների կողմից: Նշյալ մասնագետների մյուս, ավելի քիչ հայտնի մտահոգությունն այն է, որ քննարկելով հայ ազգային կուսակցությունների գործունեությունն այս փուլում՝ նրանք կնվազեցնեն հայերի՝ որպես զոհի կար-

69 Donald Bloxham, “Determinants of the Armenian Genocide,” in *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, 25, 26.

70 Mark Levene, *Genocide in the Age of the Nation-State, Vol. I: The Meaning of Genocide* (London: I.B. Tauris, 2005), 4.

71 Նույն տեղում, 7:

գավիճակը⁷²: Սակայն, ըստ Լևինի, կայսրության արևելքում զարգացումները ցույց են տալիս, թե ինչպես են տեղական ազգայնական ձգտումները փոխազդեցության մեջ մտել ազգային պետությունների ձևավորվող միջազգային ցանցի հետ՝ ստեղծելով ցեղասպանության հավանականություն, անգամ՝ իրողություն:

Լևինը նշում է, որ թեև կայսրության ամբողջ հայ բնակչությունը չոչնչացվեց, և դրա համար մասնագետները խուսափում են այն ցեղասպանություն որակելուց, այդուհանդերձ, համիդյան կոտորածները մասնակի ցեղասպանություն էին⁷³: 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին կայսրության արևելյան նահանգներում ապակայունացման ամենաուշագրավ հանգամանքն այն է, որ դրա հիմնական ակունքները ոչ թե տեղում էին, այլ առաջացել էին ավելի լայն պատմական ուժերի գործունեության արդյունքում: Լևինը պնդում է, որ ապակայունացումն Արևմուտքի վերելքի հետևանքն էր: Մի կողմից այդ ուժերը բավական տեսանելի և շոշափելի էին՝ Արևմուտքի մեծ տերությունների՝ Օսմանյան կայսրություն տնտեսական և քաղաքական ներթափանցման տեսքով՝ հայաբնակ նահանգները դարձնելով ազդեցության համար «մրցավազքի վայր»: Նմանապես, Արևմուտքից եկած գաղափարական հոսանքներն ունեցան կարևոր ազդեցություն, քանի որ ներդրվելով մուսուլմանական բռնապետության միջավայրում, դրանք բավականաչափ հեղափոխական էին, որն էլ ի վերջո ազգայնականության շնորհիվ իրավիճակը դարձրեց պայթյունավտանգ⁷⁴: Ըստ Լևինի՝ բոլոր ազգություններից հայերն ամենաշատը մոտեցան այս ազգայնական հետազոծին, որովհետև նրանք բացառիկ էին արդիականացման մակարդակի և խորությամբ, և լայնությամբ: Ահա հենց սա էլ մուսուլմանների մեջ առաջացրեց զայրույթ նրանց նկատմամբ: Դա պայմանավորված էր հայերի ինչպես մշակութային, այնպես էլ տնտեսական հաջողություններով⁷⁵: Այլ կերպ ասած՝ այս հանգամանքներն են, որ թույլ են տալիս համիդյան կոտորածներն ավելի լայն հետազոծով նայել և տեսնել դրա կապը 1915 թ. ցեղասպանության հետ:

Ամփոփիչ դրույթներ և առաջարկներ

Համիդյան կոտորածների վերաբերյալ պատմագիտական մեկնաբանությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ նույն իրողությունների, գործոնների, դերակատարների վերաբերյալ առկա են ինչպես միմյանց նման, այնպես էլ խիստ տարբեր գնահատականներ: Ընդհանուր առմամբ, համիդյան կոտորածների պատմագիտական գնահատականը հիմնվում է այն բանի վրա, թե ինչպես ենք տեղադրում այն պատմական համատեքստի մեջ, այսինքն՝ ինչպես է գնահատվում դրա

72 Նույն տեղում, 308:

73 Mark Levene, "Creating a Modern 'Zone of Genocide': The Impact of Nation- and State-Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923," *Holocaust and Genocide Studies* 12, no. 3 (1998): 396, 397.

74 Նույն տեղում, 398:

75 Նույն տեղում, 401, 402:

«հարաբերությունն» Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ տեղի ունեցածի հետ: Այս առումով և՛ շարունակականության թեզի կողմնակիցները, և՛ դրան դեմ հանդես եկողներն առաջ են քաշել բավական լուրջ կոմպաններ իրենց փաստարկները պաշտպանելու համար: Որոշ այլ հետազոտողներ հարցը քննարկել են՝ դիտարկելով գործոնների ավելի լայն շրջանակ՝ փորձելով ավելի հավասարակշիռ և ամբողջական պատմագիտական գնահատական տալ խնդրին:

Այդուհանդերձ, ինչպես հաստատում են վերջին ուսումնասիրություններն, առկա են երեք կարևոր հանգամանքներ, որոնք պետք է հաշվի առնել համիդյան կոտորածների պատմագիտական գնահատականը տալիս: Առաջինը՝ համիդյան կոտորածները պետք է դիտարկել ոչ միայն 1915 թ. ցեղասպանության հետ հարաբերակցության համատեքստում, այլ ընդհանրապես Հայկական հարցի համատեքստում: Այս առումով, շարունակականության թեզը ոչ միայն ապրելու իրավունք ունի, այլև ավելի է ամրապնդվում, երբ Հայկական հարցը դառնում է քննարկման առանցք՝ կապելով 1890-ականներին տեղի ունեցածը 1915 թվականին: Անշուշտ առկա են զգալի տարբերություններ, որոնք արդեն քննարկվել են այս հոդվածում: Սակայն այդ տարբերությունները վերաբերում են թուրքական պետության՝ պատմական տվյալ պահին Հայկական հարցի նկատմամբ ունեցած դիրքորոշմանը և ձեռնարկված քայլերի հետապնդած նպատակներին: Այո, համիդյան կոտորածների ժամանակ նպատակն ավելի շատ պատժելն էր, իսկ 1915 թ. հայերին ամբողջությամբ բնաջնջելու խնդիր կար: Բայց երկու դեպքում էլ հակահայկական քաղաքականությունը Հայկական հարցին՝ իրենց համար ցանկալի և տվյալ պահին հարմար լուծում տալն էր:

Մյուս կարևոր հանգամանքը համիդյան կոտորածները ոչ միայն Հայկական հարցի, այլև ընդհանուր Օսմանյան կայսրության ժամանակագրական ավելի լայն համատեքստում դիտարկելն է: Համիդյան կոտորածներն ընդամենը մի օղակն են փոքրիկ ընդմիջումներով գրեթե մեկ դար (1820-ականներից մինչև 1920-ականներ) տևած օսմանյան կոտորածների շղթայի, որը ներառել էր բազմաթիվ հպատակ ժողովուրդներ՝ հայեր, հույներ, բուլղարներ, ասորիներ, եգիպտացիներ և այլն: Այս փաստն արդեն հետազոտողներին պետք է թույլ տա դուրս գալ «համիդյան կոտորածներ-1915 թ. ցեղասպանություն» համեմատություն-հակադրությունից և հակահայկական բռնությունները դիտարկել ավելի լայն՝ օսմանյան ձևաչափով: Պետք է մոռանալ, որ որևէ այլ փոքրամասնության ներկայությունը թուրքական ղեկավարության համար չէր դիտվում որպես այնպիսի գոյաբանական վտանգ, ինչպես հայերինն էր: Սակայն բոլոր այդ կոտորածները, դրանց աստիճանական զարգացումն ունեցել են դերակատարություն 1890-ականներին հայերին կոտորածով պատժելու որոշման հարցում: Իր հերթին համիդյան կոտորածները և, մեծ հաշվով, դրանց անպատժելիությունը հիմք հանդիսացավ 1915 թ. ցեղասպանության համար: Այլ կերպ ասած՝ համիդյան կոտորածներն օսմանյան բռնությունների լայն համատեքստում դիտարկելը ոչ թե նվազեցնում է դրանց նշանակությունն ու մասշտաբներն, այլ թույլ է տալիս հասնել առավել ամբողջական պատմական գնահատականի:

Վերջապես, համիդյան կոտորածների ուսումնասիրությունը պետք է դիտարկվի համաշխարհային պատմության համատեքստում: Այսինքն՝ հետազոտողները չեն

կարող դիտարկել Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցածն աշխարհում տեղ գտնող զարգացումներից կտրված: Մարկ Լևինի մեկնաբանությունը դրա լավագույն ապացույցն է և հաջող փորձերից մեկը: Եթե կոտորածներով հարց լուծելը նոր ձևավորված ավանդույթ չէր օսմանյան պետության պատմության մեջ, ապա առնվազն նոր էր դրա ինտենսիվությունը 19-րդ դարում: Հասկանալու համար, թե ինչու դա տեղի ունեցավ հենց 19-րդ դարում, Օսմանյան կայսրության ձևաչափը անհրաժեշտ, սակայն բավարար պայման չէ: Այն, ինչ գալիս էր Արևմուտքից գաղափարների, միջոցների և այլնի տեսքով, յուրահատուկ փոխազդեցություն և արդյունք էր ստեղծում օսմանյան պետության մեջ: Ըստ այդմ, ևս մեկ քայլ առաջ գնալով՝ համիդյան կոտորածների քննարկումը պետք է ընդգրկի ոչ միայն արտաքին գործոնների առավել համալիր դիտարկումն, այլև, թե ինչպես է այս կամ այն գործոնն ազդել, փոխազդեցության մեջ մտել տեղական իրողությունների հետ, և ինչպիսի արդյունքներ ու հետևանքներ է առաջացրել:

Հաշվի առնելով և ամփոփելով վերոնշյալը՝ ամրագրենք, որ արդեն ժամանակն է մեկ քայլ առաջ անցնել շարունակականության հարցի շուրջ բանավեճից և համիդյան կոտորածների քննարկումը, մեր կարծիքով, տեղափոխել նոր մակարդակ՝ դրա քննարկման առանցքը դարձնելով Հայկական հարցը, իսկ քննարկումը պետք է ծավալել ավելի լայն՝ ինչպես Օսմանյան կայսրության ձևաչափով դիտարկելով հպատակ այլ ժողովուրդների վերապրած զանգվածային բռնությունների փորձառություններն, այնպես էլ գերազանցելով Օսմանյան կայսրության ձևաչափը՝ համակողմանիորեն ուսումնասիրելով արտաքին գործոնները և նրանց հետևանքները:

Narine S. Hakobyan
PhD student

WESTERN ENGLISH-LANGUAGE HISTORIOGRAPHY OF THE HAMIDIAN MASSACRES (1970s - 2010s)

SUMMARY

Key words: Armenian Genocide, Hamidian massacres, historiography, Armenian Question, Ottoman Empire.

This historiographical essay explores how the scholarship on the Hamidian massacres has evolved in Western English-language scholarship over the past fifty years introducing the main debates on this topic. The discussion reveals that almost all scholars have reflected on the question of “continuity” between the Hamidian massacres and the Armenian Genocide. Arguing for or against the “continuity” they have made it perhaps the most discussed issue in the scholarship. This paper rejects this dichotomy and argues for a more complex view on Hamidian massacres that should consider both perspectives and not necessarily contrast them.

Moreover, it contends that positioning the Hamidian massacres in relation to the Armenian Genocide is not enough for its contextualization. The paper argues that the contextualization of the Hamidian massacres should (a) place it and the Armenian Genocide in the context of the Armenian Question, (b) consider the Ottoman massacres of other subject groups in a longer (1820s-1920s) perspective, and (c) observe the Hamidian massacres transcending the “container” of the Ottoman state and discussing the foreign factors in the Ottoman violence.

Нарине С. Акопян
Аспирант

ГАМИДОВСКАЯ РЕЗНЯ В ЗАПАДНОЙ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (1970 - 2010-е ГОДЫ)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид армян, гамидовская резня, историография, Армянский вопрос, Османская империя.

В статье исследуются основные дискуссии о гамидовской резне в западной англоязычной историографии за последние пятьдесят лет. Показано, что почти все авторы ссылались на проблему “преемственности” между гамидовской резней и Геноцидом армян. Выступая за или против аргумента “преемственности,” они сделали его, пожалуй, наиболее обсуждаемым вопросом в историографии.

В статье, однако, отвергается это противоречие и утверждается, что историческая оценка гамидовской резни должна учитывать обе точки зрения и не обязательно противопоставлять их. Предлагается новый, “единый” подход к исторической оценке гамидовской резни, который должен а) рассмотреть ее вместе с Геноцидом армян в контексте Армянского вопроса, б) провести параллели в контексте преследований и массовых убийств других народов Османской империи в более долгосрочной перспективе (1820-1920-е годы), в) рассмотреть гамидовскую резню, выйдя за рамки Османской империи и всесторонне изучив внешние факторы, влияющие на формирование и осуществление османских насилий и их последствия.

REFERENCES

Kirakossian, John. Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ.) [The Young Turks before the Court of History (90s of the 19th Century – 1914)]. Yerevan: Hayastan, 1982;

Nersisyan, Mkrtich' G. (ed., compiler and author of the Introduction) Հայերի

ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու [Armenian Genocide in the Ottoman Empire: Collection of Documents and Materials]. Yerevan: Hayastan, 1991;

Sargsyan, Ervand. Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Ասիական տարածքում [Turkey and its Policy of Conquest in Transcaucasia]. Yerevan: Hayastan, 1964.

Արամ Ռ. Միրզոյան

պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀԱՅՈՑ ԳԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՂՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Գերմանական կայսրություն, մեղսակցություն, հուշեր և վկայություններ, գերմանական զինվորականներ:

Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության մեջ առանցքային նշանակություն ունի այդ ոճրագործության կազմակերպիչների և մեղսակիցների թեմայի դիտարկումը: Նշված հարցի երկրորդ հատվածի համատեքստում առավել մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում Գերմանական կայսրության մեղսակցության խնդիրը:

Հայ և օտարազգի հետազոտողները պարբերաբար անդրադարձել են այս խնդրին (ներառյալ ավելի լայն ընդգրկմանը՝ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ և դրան նախորդող տարիներին Գերմանական կայսրության դերակատարմանը)՝ ուսումնասիրելով այն տարբեր դիտանկյուններից՝ քաղաքական, ռազմական, տնտեսական, մարդասիրական և այլն: Արդեն իսկ կուտակված հետազոտական պատկանելի նյութը անհրաժեշտություն է ստեղծել որոշ դիտարկումներ անելու:

Հոդվածում ներկայացվում են տվյալ թեմայի վերաբերյալ որոշ միջանկյալ եզրահանգումներ և հետազոտության հեռանկարային ուղղություններ: Դրանք կարող են օգտակար լինել Հայոց ցեղասպանության մեջ Գերմանական կայսրության մեղսակցության թեմայով զբաղվել նախատեսող հետազոտողների համար՝ հնարավոր կրկնություններից խուսափելու և հետազոտական ուղին ավելի դյուրին դարձնելու նպատակով:

Նախքան բուն խնդրին անդրադառնալն անհրաժեշտ է արձանագրել այն փաստը, որ Գերմանիայի Բունդեսթագը երկու անգամ (2005 թ. հունիսի 15-ին և 2016 թ. հունիսի 2-ին) ընդունել է բանաձևեր, ճանաչել է նախ հայերի զանգվածային ոչնչացումը (2005 թ.), ապա նաև Հայոց ցեղասպանության փաստը (2016 թ.), ինչպես նաև անդրադարձել է Գերմանական կայսրության դերակատարմանը: Մասնավորապես, 2005 թ. բանաձևում նշվում է, որ Գերմանիան իր ներդրումն է ունեցել Հայոց ցեղասպանությունը մոռացության մատնելու գործում: Նաև հատուկ նշվում է, որ Գերմանական կայսրության ռազմաքաղաքական ղեկավարությունն սկզբից եթա քաջատեղյակ էր հայերի հալածանքների և սպանությունների մասին: Սակայն, չնայած դրան և Գերմանիայի հասարակության առանձին ներկայացուցիչների պահանջներին՝ հայերին օգնելու միջոցներ ձեռնարկելու մեջ գերմանական իշխանությունները ձեռնպահ մնացին իրենց դաշնակցի վրա որևէ ազդեցություն գործելուց¹: Իսկ 2016

1 “Erinnerung und Gedenken an die Vertreibungen und Massaker an den Armeniern 1915 – Deutschland muss zur Versöhnung zwischen Türken und Armeniern beitragen,” <http://dipt.bundestag.de/doc/>

թ. բանաձևում նույն միտքն ավելի հստակ է շարադրված. «Բունդեթազը ցավում է Գերմանական կայսրության անփառունակ դերի համար, որը, որպես Օսմանյան կայսրության գլխավոր դաշնակից, չփորձեց կասեցնել մարդկության դեմ այդ հանցագործությունները՝ չնայած հայերի կազմակերպված արտաքսման և ոչնչացման վերաբերյալ բացահայտ տեղեկություններին, այդ թվում [ստացված - Ա. Մ.]՝ գերմանացի դիվանագետներից և միսիոներներից»²: Հարկ է նշել, որ առաջին բանաձևի մեջ գերմանական օրենսդիրները խուսափել են օգտագործել «ցեղասպանություն» բառը կամ դրա գերմաներեն համարժեքը, իսկ 2016 թ. բանաձևի վերնագրում արդեն հստակ օգտագործվել է ցեղասպանություն բառի գերմաներեն համարժեքը՝ Völkermord: Ի տարբերություն հիմնական ռճրագործ Թուրքիայի, Գերմանիայի դեպքում առկա է պետական մակարդակով մեղսակցության փաստի ընդունումը: Ուստի հավանականությունը մեծ է, որ ուսումնասիրվող հարցը կդիտարկվի ավելի շատ գիտական հարթության մեջ, քան՝ քաղաքական:

Հայոց ցեղասպանության մեջ Գերմանական կայսրության մեղսակցության, իսկ ավելի լայն ընդգրկումով՝ դերակատարության հարցը պատմագիտության մեջ մի հակիրճ շրջան դիտարկվել է ցեղասպանությունից անմիջապես հետո, սակայն այնուհետև առժամանակ դուրս է մնացել հետազոտողների ուշադրությունից:

1965 թ. հետո, երբ Հայոց ցեղասպանության թեման դարձյալ լայն ընդգրկում ստացավ պատմագիտական և հասարակագիտական օրակարգում, դրան զուգահեռ կրկին արդիական դարձավ Գերմանական կայսրության մեղսակցության հարցը: Այդ ժամանակվանից մինչ այժմ թե՛ հայ, թե՛ օտարազգի հետազոտողների կողմից Գերմանական կայսրության մեղսակցության և, էլ ավելի լայն, դերակատարության հարցը ենթարկվել է բազմակողմանի հետազոտության՝ քաղաքական, տնտեսական, մարդասիրական, ռազմական և այլ դիտանկյուններից³:

Եթե փորձենք անդրադառնալ Գերմանական կայսրության մեղսակցության, իսկ ավելի լայն իմաստով՝ դերակատարման հարցին, ապա կարելի է արձանագրել, որ կառնչվենք պայմանական մի եռանկյունու հետ, որի գագաթներն են՝ 1. Գերմանական կայսրության մեղսակցության հստակ փաստը, 2. այդ մեղսակցության վերաբերյալ առկա թյուր կարծիքները, այլ կերպ ասած՝ առասպելները, 3. մարդասիրական արձագանքը:

btd/15/056/1505689.pdf, դիտվել է 21.11.2020:

2 “Erinnerung und Gedenken an den Völkermord an den Armeniern und anderen christlichen Minderheiten in den Jahren 1915 und 1916,” <https://dip21.bundestag.de/dip21/btd/18/086/1808613.pdf>, դիտվել է 15.11.2020:

3 Տե՛ս, օրինակ, Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton: Princeton University Press, 1968); Frank Weber, *Eagles on the Crescent. Germany, Austria, and the Diplomacy of the Turkish Alliance 1914-1918* (Ithaca: Cornell University Press, 1970); Степан Степанян, *Армения в политике империалистической Германии: (конец XIX - начало XX века)* (Ереван: Изд-во Айастан, 1975); Christoph Dinkel, “German Officers and the Armenian Genocide,” *Armenian Review* 44, no. 1 (1991): 77-133; Vahagn Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity* (Watertown: Blue Crane Books, 1996); Stefan Ihrig, *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler* (Cambridge: Harvard University Press, 2016):

Հայերի կոտորածների, իսկ հետագայում նաև Հայոց ցեղասպանության հանդեպ Գերմանիայի պաշտոնական դիրքորոշումը, որից էլ սերում է այդ երկրի մեղսակցության հարցը, ինչպես նաև գերմանական մարդասիրական արձագանքը, չեն ձևավորվել մեկ օրվա մեջ և որոշ առումով փոխկապակցված են եղել: Չնայած որ գերմանական մարդասիրական արձագանքի դիտարկումը դուրս է այս հոդվածի սահմաններից՝ հակիրճ պետք է նշել մեկ փաստ, որ հայ ժողովրդի, հայկական կոտորածների, իսկ հետագայում նաև Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գոյություն չի ունեցել մեկ միասնական գերմանական մոտեցում: Հարցն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է տարանջատել պաշտոնական Գերմանիայի դիրքորոշումը գերմանական եկեղեցական և մարդասիրական շրջանակների դիրքորոշումից⁴:

Պատմականորեն հայերի հանդեպ պաշտոնական Գերմանիայի դիրքորոշումը, որը որոշ սրբագրումներով անփոփոխ է մնացել մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը, ավելի շուտ է ձևավորվել, քան հայանպաստ մարդասիրական շարժումը: Առաջինի պարագայում մեկնակետ կարելի է համարել 19-րդ դարի 70-ական թվականների կեսը, որի բյուրեղացումը տեղի ունեցավ 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովի ժամանակ⁵: Օսմանյան կայսրությունը Գերմանական կայսրության կողմից դիտարկվում էր որպես եվրոպական երկրների միջև փոխզիջումների միջոցով հակասությունները մեղմելու համար նախատեսված տարածք: Բայց միաժամանակ Գերմանիայի համար կարևոր էր թույլ չտալ Օսմանյան կայսրության փլուզումը՝ կանխելու այլ մեծ տերությունների բախումն «օսմանյան ժառանգության» համար⁶:

Ժամանակի ընթացքում Գերմանական կայսրությունը լծվեց Օսմանյան կայսրությունում բացառիկ ազդեցություն ձեռք բերելու գաղափարի իրականացմանը, որի համար օգտագործվում էին թե՛ տնտեսական, թե՛ ռազմական միջոցները⁷: Իսկ

4 Թեմայի վերաբերյալ հետազոտությունների շարքում տե՛ս, օրինակ, Uwe Feigel, *Das evangelische Deutschland und Armenien: die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen*. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989); Աշոտ Հայրունի, *Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը* (Երևան, Նաիրի, 2002); Andrea Baumann, *Der Orient für Christus* (Basel, Brunnen-Verlag, 2007); Հայկ Մարտիրոսյան, *Գերմանական միսիոներական գործունեությունն Օսմանյան կայսրությունում. Մարաշի կայանը (1896-1919 թթ.)* (Երևան, հեղինակային հրատ., 2016):

5 Հայնապաստ մարդասիրական շարժումը Գերմանիայում սկիզբ է առել որպես արձագանք 1894-1896 թթ. համիդյան կոտորածների: Ընդ որում, 1895 թ. սեպտեմբերի 29-ին հիմնված «Գերմանական արևելյան առաքելությունը» ի սկզբանե նպատակ ուներ գործունեություն ծավալել Արևելքի իսլամադավան բնակչության շրջանում: Սակայն, դրա հենց հաջորդ օրը Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած հայկական ջարդերն օրակարգային դարձրեցին համիդյան կոտորածներից տուժած հայերին օժանդակելու գործը (Տե՛ս Հայրունի, *Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը*, 36-37):

6 Հարցի վերաբերյալ տե՛ս, օրինակ, Ihrig, *Justifying Genocide*, 24:

7 Դա կախված էր նաև արտաքին քաղաքականության մեջ որոշակի փոփոխությունների հետ: Եթե միասնական Գերմանական կայսրության ստեղծման առաջին տարիներին գերմանական իշխանություններն ի դեմս կանցլեր Բիսմարկի առանձնակի հետաքրքրված չէին գաղութացման քաղաքականությամբ, ապա 1882 թ. սկսած այդ մոտեցումը կրում է որոշակի փոփոխություններ: (Տե՛ս *Genocide in the Twentieth Century. Critical Essays and Eyewitness Account*, ed. Samuel Totten, William S. Parsons, Israel W. Charny (New York: Garland Publishing, 1995), 7): Քանի որ Գերմանիան ուշ էր միացել «գաղութացման մրցավազքին», ինչի վերաբերյալ պարբերաբար ավստուսանք էր

Օսմանյան կայսրությունում սեփական քաղաքականության իրագործման նպատակով նպաստավոր մթնոլորտ ստեղծելու համար Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին չխառնվելու քաղաքականությունն էր վարվում, որի դրսևորումներից մեկն էր 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածների հանդեպ պաշտոնական Գերմանիայի գործնական արձագանքի բացակայությունը: Այդ մոտեցումը պահպանվեց նաև Ադանայի ջարդերի ժամանակ և իր գազաթնակետին հասավ Հայոց ցեղասպանության տարիներին, երբ գերմանական միջամտությունը կրում էր խիստ հատվածական բնույթ և միտված էր առաջին հերթին իր հասցեին հնարավոր մեղադրանքները կանխելուն⁸: Այս ամբողջ ժամանակահատվածի գերմանական պաշտոնական դիրքորոշումն ամփոփված և լավագույնս ներկայացված է երկու դրվագում.

1. Գերմանական կայսրության առաջին կանցլեր Օտտո ֆոն Բիսմարկը 1876 թ. հոկտեմբերի 20-ին հայտարարել էր, որ ողջ Թուրքիան՝ ներառյալ իր տարբեր «ցեղերը», որպես քաղաքական միավոր արժեքավոր չէ, որպեսզի քաղաքակիրթ եվրոպացիները զոհեն իրենց՝ պատերազմելով հանուն դրա: Այդ «ցեղերից» մեկը հայերն էին, որոնց վերաբերյալ Բիսմարկը 1883 թ. կայսր Վիլհելմ I-ին ասել էր, որ չի պատրաստվում այնպիսի քաղաքականություն վարել, որը «կզոհաբերեր ...գործնական նպատակները հանուն անցողիկ մարդասիրական լուսապսակի»⁹:

2. 1915 թ. դեկտեմբերի 7-ին Գերմանիայի կանցլեր Բեթման Հոլվեգին ուղղված գեկուցագրում Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան կոմս Պաուլ Վոլֆ Մետերնիխը առաջարկում էր “Norddeutsche Allgemeine Zeitung” թերթում մի հոդված տպագրել, որտեղ պետք է անհանգստություն արտահայտվեր տեղահանված հայերի ճակատագրի համար: Նա նաև առաջարկում էր թույլատրել գերմանական մամուլում հայկական հալածանքների հանդեպ զայրույթ արտահայտել և դադարեցնել թուրքերի հասցեին գովեստներ շոյալելը¹⁰: Սակայն այդ գեկուցագրի վրա Բեթման Հոլվեգը մակագրում է՝ «մերժել նշված միջոցառումները» և նշում, որ գերմանացիների միակ նպատակն է մինչև պատերազմի ավարտը Թուրքիան իրենց կողքին պահելը, անկախ նրանից՝ կզոհվեն հայերը, թե ոչ¹¹:

հնչում գերմանական հասարակական-քաղաքական շրջանակներում (տե՛ս, օրինակ, Paul Rohrbach, *German World Policies* (New York: the Macmillan Company, 1915), 133): Օսմանյան կայսրությունը դիտարկվում էր եթե ոչ որպես գաղութացման թիրախ, ապա որպես երկիր, որը Գերմանիան կարող էր օգտագործել սեփական շահերի համար: Հատկանշական է, որ հենց 1882 թ. է կանցլեր Բիսմարկն Օսմանյան կայսրություն ուղարկում գերմանական առաջին ռազմական առաքելությունը գնդապետ Կեիլերի գլխավորությամբ: Տե՛ս Մարտիրոսյան, *Գերմանական միսիոներական գործունեությունը*, 24:

8 Susan K. Blair, “German Response to Armenian Genocide,” *Armenian Review* 37, no. 4 (1984): 20-25:

9 Ihrig, *Justifying Genocide*, 25. Ավելորդ չէ նշել, որ սա իրական քաղաքականության՝ Realpolitik-ի վաղ օրինակ է, որը կյանքի է կոչվել և իրականացվել հենց Օտտո ֆոն Բիսմարկի կողմից:

10 Դեռևս համիդյան կոտորածներից սկսած գերմանական որոշ թերթեր որդեգրել էին թուրքամետ հրատարակությունների քաղաքականությունը (Մարտիրոսյան, *Գերմանական միսիոներական գործունեությունը*, 24): Այդ մոտեցումը գործում էր նաև Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

11 Wolfgang Gust W. (Hg.), *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16. Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes* (Springe: Zu Klampen Verlag, 2005), 395.

Ուսումնասիրելով Հայոց ցեղասպանության հարցում գերմանական մեղսակցության հարցը՝ հարմարության և համակարգվածության առումով այն կարելի է դիտարկել չորս առանձին հարթություններում՝

1. կենտրոնական իշխանությունների դիրքորոշումը,

2. Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում ծառայող գերմանական զինվորականների դերակատարումը,

3. Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում գործած գերմանական դիվանագետների և հյուպատոսների տնտեսական, միսիոներական գործունեություն իրականացնող անձանց դերակատարումը,

4. հրապարակախոս Պաուլ Ռոհրբախի¹² դերակատարումը:

Եթե առաջին երեք հարթությունների առանձնացումն ինքնին հասկանալի է և մասնագիտական հանրության համար լրացուցիչ բացատրության կարիք չունի, ապա Պաուլ Ռոհրբախի պարագան հակիրճ հիմնավորման անհրաժեշտություն ունի: Հայոց ցեղասպանությունում Գերմանական կայսրության մեղսակցության թեմային անդրադառնալիս հայ պատմագրության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել կարծիքի, որ տեղահանության, իսկ առանձին դեպքերում նաև հայերի ուղղակի ոչնչացման գաղափարի հեղինակը հենց Ռոհրբախն էր¹³: Որպես այս տեսակետի հիմնավորում, մասնավորապես, հիշատակվում են Ռոհրբախի գաղտնի զեկույցները, որոնք նա արել է «Գերմանա-ասիական ընկերության» ժողովի ժամանակ՝ 1913 թ. նոյեմբերի 23-ին¹⁴, իսկ մեկ այլ հետազոտության համաձայն՝ նոյեմբերի 29-ին¹⁵: Ընդ որում՝ երկու դեպքում էլ հղում է արվում նույն ռուսական աղբյուրին:

Ի հակադրում նման մեղադրանքների, առկա են Ռոհրբախի հայանապաստ գործունեության բազում փաստեր, որոնք «ձգվում են» մի քանի տասնամյակ՝ սկսած համիդյան կոտորածներից մինչև իր մահը՝ 1956 թվականը: Ռոհրբախը թողել է գիտական և հրապարակախոսական մեծ ժառանգություն, սակայն Հայկական հարցի և հայերի հանդեպ իր դիրքորոշման տեսանկյունից այդ ժառանգությունը դեռևս քննական ուսումնասիրության անհրաժեշտություն ունի: Ասվածը նաև վերաբերում է իր անձնական արխիվին: Ուստի, Գերմանիայի մեղսակցության ուսումնասիրության

12 Գերմանացի հրապարակախոս, մտավորական, 20-րդ դարի առաջին տասնամյակների ազգային պահպանողական մտքի ամենահայտնի ներկայացուցիչներից մեկը:

13 Տե՛ս, օրինակ, Լեո, *Անցյալից* (Թիֆլիս, Խորհրդային Կովկաս, 1925); Երվանդ Սարգսյան, *Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում* (Երևան, Հայաստան, 1964); Андрей Аветян, *Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса* (Москва, “Международные отношения,” 1966); Джон Киракосян, *Западная Армения в годы Первой мировой войны* (Ереван, Изд-во Ереванского университета, 1971); Степан Акопян, *Западная Армения в планах империалистических держав* (Ереван, АН АрмССР, 1967); Մակիչ Արզումանյան, *Հայաստան. 1914-1917* (Երևան, Հայաստան, 1969); Երվանդ Տարգիսյան, *Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв.* (Ереван, АН АрмССР, 1972); Լիլիթ Հովհաննիսյան, *Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թթ.* (Երևան, Գիտություն, 2002):

14 Аветян, *Германский империализм*, 44.

15 Акопян, *Западная Армения*, 39.

հեռանկարների տեսանկյունից կարևոր թեմա կարող է լինել Պառլո Ռոհիրբախի գործունեության և հրապարակախոսական ծառանգության, ինչպես նաև չհրապարակված նյութերի մանրագնին ուսումնասիրությունը՝ Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանության և հայ ժողովրդի հանդեպ նրա ունեցած դիրքորոշման լույսի ներքո: Նման աշխատանքը հնարավորություն կտա պատմական ստվերից հանելու Պառլո Ռոհիրբախի անձը և հստակ ներկայացնելու նրա դիրքորոշումն ու դերակատարումը վերը նշված հարցերում՝ հնարավորինս խուսափելով անհիմն մեղադրանքներից կամ արդարացումներից:

Հարկ է նշել, որ հայ պատմագրության մեջ չափազանցված և ոչ այդքան ստույգ տեղեկություններ հանդիպում են ոչ միայն Պառլո Ռոհիրբախի, այլ նաև ընդհանրապես Գերմանական կայսրության մեղսակցության և/կամ դերակատարման վերաբերյալ: Ուստի ուսումնասիրության մեկ այլ մասնակիորեն հեռանկարային ուղղություն է հայ պատմագրությունում՝ ինչպես հայաստանյան, այնպես էլ սփյուռքյան, թեմայի վերաբերյալ առկա տեսակետների ուսումնասիրությունը և դրանց քննական վերանայումը՝ հիմնվելով, նախ և առաջ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների գերմանական դիվանագիտական փաստաթղթերի, ինչպես նաև վերջին շրջանում թեմայի վերաբերյալ լույս տեսած նոր հետազոտությունների վրա: Արդյունքում հնարավորություն կստեղծվի օբյեկտիվ պատճառներով հայ պատմագրության մեջ տեղ գտած որոշ թյուր տեսակետների հիմնավորված հստակեցման համար, ինչն ուսումնասիրողներին հնարավորություն կտա հետագայում գերծ մնալու դրանց հիման վրա ոչ ստույգ հետևություններ անելուց: Նշված օբյեկտիվ պատճառներից կարելի է մատնանշել հետևյալ երկուսը.

1. Ժամանակին գերմանական դիվանագիտական փաստաթղթերի ոչ հասանելի լինելը հայ հետազոտողներից շատերի համար: Ասվածը ճիշտ է ինչպես զուտ ֆիզիկական հասանելիության հարթությունում, այնպես էլ՝ լեզվական:

2. Երբեմն հետազոտության հիմք են ծառայել Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Անտանտի երկրներում, մեծ մասամբ Ֆրանսիայում և Անգլիայում լույս տեսած նյութերը և մամուլի հրապարակումները: Դրանք կրում էին զգալի չափով քարոզչական բնույթ՝ նպատակ ունենալով վարկաբեկելու Գերմանական կայսրությունը, ինչի նպատակներից մեկն էր դեռևս չեզոք դիրք զբաղեցնող Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների վրա ազդելը:

Առկա փաստերը թույլ են տալիս պնդել, որ Հայոց ցեղասպանության մեջ գերմանական անմիջական մեղսակցության տեսանկյունից ամենածանր մասնաբաժինը պատկանում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում ծառայած գերմանացի զինվորականներին՝ շարքայիններից մինչև բարձր սպայական անձնակազմ: Որպես օրինակ կարելի է հակիրճ նշել մի քանի դրվագ:

1. Օսմանյան բանակի գլխավոր շտաբի երկաթուղային ծառայության ղեկավար գնդապետ Բյոտրիխը¹⁶ 1915 թ. հոկտեմբերի 17-ին իր ստորագրությամբ գրավոր

16 Այս հոդվածում արդեն հիշատակված Վահագն Դադրյանի աշխատության մեջ Բյոտրիխի

հրաման է արձակում Բաղդադի երկաթուղու կառուցման վրա աշխատող հայերին տեղահանելու համար¹⁷։ Պետք է նշել, որ գնդապետ Բյուրիխը քաջատեղյակ էր մինչ այդ տեղահանված հայերի ճակատագրից։

2. Թուրքական 4-րդ բանակի շտաբի պետ, գերմանացի հրետանավոր, մայոր կոմս Էրեհարդ Վոլֆսկել ֆոն Ռայխենբերգն անմիջականորեն մասնակցել է հայերի սպանություններին։ 1915 թ. սեպտեմբերին Ուրֆայի ինքնապաշտպանության օրերին նա անձամբ էր ղեկավարում թուրքական գործողությունները՝ դրսևորելով առանձնակի նպատակաուղղվածություն։ Բացի այդ, ֆոն Ռայխենբերգը համակարգել է հայերի դեմ գործողությունները 1915 թ. Չեյթունում և նույն տարվա օգոստոսին Մուսա լեռում¹⁸։

3. Օսմանյան բանակի Գլխավոր շտաբի պետ Ֆրիդրիխ Բրոնզարտ ֆոն Շելենդորֆը նույնպես հրաման է արձակել տեղահանելու հայերին (1915 թ. հուլիսի 25-ին)։ Ընդ որում, նույն հրամանի մաս է կազմում նաև զինաթափված և աշխատանքային գումարտակներում ընդգրկված հայ զինծառայողների հանդեպ խիստ վերաբերմունք ցուցաբերելը¹⁹։ Ի դեպ, այս հրամանի անմիջական հետևանքները կարելի է հանդիպել Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշերում և վկայություններում²⁰, որի երկու օրինակ ներկայացվելու է հետագա շարադրանքում։

4. Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում գերմանական մամուլում առնվազն երկու հրապարակում հայտնվեց, որոնք փաստում էին հայերի տեղահանման մեջ գերմանացի սպաների դերակատարումը։ Առաջին հոդվածը լույս է ընծայվել 1918 թ. նոյեմբերին “Deutsch-Armenisches Korrespondenz”-ում, որտեղ խոսք էր գնում Գերմանիայի դեմ հնչող մեղադրանքների մասին, մասնավորապես նշվում էր, որ հայերի տեղահանումների հարցում վերջինս հանդես էր եկել որպես խորհրդատու։ Այդ հարցում կենտրոնական տեղը հատկացվում էր թուրքական առաջին, այնուհետև՝ նաև 6-րդ բանակների հրամանատար ֆելդմարշալ Կոլմար ֆոն դեր Գոլցին։ Քանի որ հայերի տեղահանությունը ռազմական միջոցառում էր, այն չէր կարող հայտնի չլինել Թուրքիայում գտնվող գերմանացի սպաներին։ Այդ առիթով նշվում է, որ հայերի տեղահանության նախագիծը, որը թղթի վրա համեմատաբար «անմեղ» տեսք ուներ, ներկայացվել էր ֆոն դեր Գոլցին, որն իր հավանությունն էր տվել դրան²¹։

ռազմական կոչումը նշված է որպես փոխգնդապետ, տե՛ս Dadrian, *German Responsibility*, 19:

17 Hilmar Kaiser, “The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915-1916. A Case Study in German Resistance and Complicity,” in *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*, ed. Richard G. Hovannisian (Detroit: Wayne State University Press, 1999), 81.

18 Մանրամասների համար տե՛ս Eberhard Count Wolffskeel von Reichenberg. *Zeitoun, Mousa Dag, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, ed. and introduced by Hilmar Kaiser (New Jersey: Princeton, 2001), XIV-XV:

19 Dadrian, *German Responsibility*, 117.

20 Հարկ է նշել, որ Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշերն ու վկայությունները կարդալիս առանձնահատուկ ուշադրություն է գրավում ակադեմիական գրականության մեջ արձանագրված պատմական փաստերի և իրողությունների ներկայացումը դրանց անմիջական մասնակիցների կողմից։

21 Dinkel, *German Officers*, 79.

Երկրորդ հրապարակումը լույս է տեսել “Allgemeine Missions-Zeitschrift” ամսագրի 1919 թ. փետրվարյան համարում, որի հեղինակն էր Յուլիուս Ռիխտերը: Նա գրում էր, որ գերմանացի սպաներն էին առաջարկել թուրքերին՝ տեղահանելու սահմանային շրջանների ոչ հուսալի հայ բնակչությանը²²: Տրապիզոնում Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոս Կոլյատկովսկին 1915 թ. հոկտեմբերի 22-ին Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարար Շտեֆան Բուրիանին ուղարկած գեկուցագրում նշում է, որ վստահելի գերմանական աղբյուրից իրեն հայտնի էր դարձել, որ հայերի վնասագերծման առաջարկը (սակայն ոչ այն փաստացի եղանակով, ինչպես իրականացվել էր) ի սկզբանե եղել է գերմանական կողմից²³:

Ընդհանրապես հարկ է նշել, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում ծառայած գերմանացի բարձրաստիճան զինվորականների զգալի մասի մոտ առկա էր ընդգծված հակակրանք հայերի հանդեպ: Դրանց շարքում կարելի է հիշատակել թուրքական 3-րդ բանակի շտաբի պետ փոխգնդապետ Ֆելիքս Գուդեին, ծովային կցորդ Հանս Հումանին, փոխ-ծովակալ Վիլհելմ Սուշոնին, ծովակալ Գուիդո ֆոն Ուգեդոմին և այլոց: Նման վերաբերմունքի պատճառների շարքում նշվում են հիմնական երկուսը.

1. Հայերն ընկալվում էին որպես թշնամական տարր, և գոյություն ունեւ համոզմունք հայերի ապստամբ լինելու վերաբերյալ²⁴:

2. Հայերն ընկալվում էին որպես «մակաբույծներ», «ձրիակերներ», «չարչիներ» և այլ նման ոչ դրական կերպարներ: Ուստի հայերը լիովին արժանի էին իրենց հետ կատարվածին²⁵:

Արխիվային փաստաթղթերի տեսանկյունից նշված հարցի ուսումնասիրությունը խնդրահարույց է: Գերմանական ռազմական արխիվի մեծ մասը ոչնչացվել է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, իսկ Ֆրայբուրգի ռազմական արխիվում պահվող նյութերը սահմանափակ տվյալներ են պարունակում թեմայի վերաբերյալ: Մյուս կողմից, Օսմանյան գլխավոր շտաբի արխիվում առկա նյութերը հասանելի չեն ուսումնասիրողների լայն հանրությանը²⁶: Ուստի գերմանական զինվորականների՝ հատկապես կրտսեր սպայական անձնակազմի և շարքային զինվորականների մեղսակցության թեմայի հետագա ուսումնասիրության տեսանկյունից ամենահեռանկարային ուղղությունները կարող են լինել հետևյալ երկուսը.

1. Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում գտնվող օտարերկրյա միսիոներների և մասնագետների, հատկապես՝ Բեռլին-Բադդադ երկաթգծի կառուցման վրա աշխատող եվրոպացի մասնագետների անձնական արխիվների ուսումնասիրությունը:

22 Նույն տեղում, 79-80:

23 Dadrian, *German Responsibility*, 163-164.

24 Այս տեսակետի արմատավորման մեջ ոչ վերջին դերն էր խաղում գերմանացիների կողմից Անդրկովկասում իսլամադավանների ապստամբությունը հրահրելու ցանկությունը:

25 Dinkel, *German Officers*, 121.

26 Eberhard Count Wolffskeel von Reichenberg, XII-XIII.

2. Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած հայերի հուշագրությունների ուսումնասիրությունը՝ դրանցում առկա փաստերի մեկտեղման համար:

Առաջին խմբին պատկանող տեղեկությունների վառ օրինակ է վերջերս պրոֆեսոր Դորա Սաքայանի կողմից շրջանառության մեջ դրված շվեյցարուհի Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի օրագիրը²⁷: Նա շվեյցարացի ճարտարագետ Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիի կինն էր, որը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մասնակցում էր Բեռլին-Բադդադ երկաթուղու Ամանոսի հատվածի կառուցման աշխատանքներին: Իր օրագրում տիկին Զիգրիստ-Հիլթին Բադդադի երկաթուղու կառուցման աշխատանքներում ներգրավված հայերի ոչնչացմանը գերմանացի զինվորականների մասնակցության վերաբերյալ հետևյալն է հաղորդում. «Գերմանացի զինվորները, որոնք իրագործված արհավիրքների ակնատեսը կամ մասնակիցն են եղել, չեն կարողանում զսպել իրենց զայրույթը: «Շան վրա անգամ չէր կարելի այդպես կրակել, - ասում են նույնիսկ հրամանը կատարող զինվորները և ավելացնում, - եթե գերմանացի զինվորներն այս բոլորի մասին դեռ հայրենիքում եղած ժամանակ իմանային, ոչ մեկն իրենցից չէր գա այստեղ՝ այս ջարդերի մասնակիցը դառնալու»²⁸: Այս դրվագը կարևոր է ոչ միայն այն բանի համար, որ արձանագրում է գերմանացի զինվորականների անմիջական ներգրավվածությունը հայերի ոչնչացման գործընթացում, այլ նաև առաջացնում է այդ մեղսակցության նոր բացարձակ «ծանրության կենտրոն»՝ Բադդադի երկաթուղու շինարարության Ամանոսի հատվածն ու դրա մերձակայքը: Նախքան այս, հատկապես երկու դրվագ էր առանձնանում գերմանական զինվորականների ապացուցված և հասցեական մեղսակցության հարցում.

1. Թուրքական 4-րդ բանակի շտաբի պետ գերմանացի հրետանավոր մայոր Էբերհարդ Վոլֆսկել ֆոն Ռայխենբերգը 1915 թ. սեպտեմբերին Ուրֆայի հերոսամարտի օրերին հրամաններ է արձակել և անձամբ մասնակցել հայերի դեմ գործողություններին²⁹:

2. Գնդապետ Բյուրիխի՝ 1915 թ. վերը հիշված հոկտեմբերի 17-ի գրավոր հրամանը Բադդադի երկաթուղու վրա աշխատող հայերին տեղահանելու մասին: Ավելին, Բյուրիխը մեծ ջանասիրություն էր ցուցաբերել Բադդադի երկաթուղու վրա աշխատող հայերի ամբողջական ցուցակները կազմելու և նրանց տեղահանությունն արագացնելու հարցում³⁰:

Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի օրագրի մեջ առկա տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ երկրորդ դեպքում առկա է գերմանական անմիջական մեղսակցության, այսպես կոչված, ամբողջական շղթան՝ հրամանի արձակում, տեղահանության կազմակերպում, տեղահանված հայերի ոչնչացում: Ընդ որում, ի տարբերություն Ուրֆայի ինքնապաշտպանության դեպքի, երբ զուտ ֆորմալ առումով

27 Դորա Սաքայան, *Նրանց բշտում են անապատները. Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիները Հայոց ցեղասպանության ակնատեսներ (1915-1918)* (Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2017):

28 Սաքայան, *Նրանց բշտում են անապատները*, 184:

29 Eberhard Count Wolffskeel von Reichenberg, XV.

30 Սաքայան, *Նրանց բշտում են անապատները*, 160:

գերմանացի մայոր ֆոն Ռայխենբերգի գործունեությունը որոշ շրջանակներ կարող են փորձեն հիմնավորել «ռազմական անհրաժեշտությամբ»³¹, ապա երկրորդ դեպքում դա ուղղակի գործողություն էր խաղաղ և անզեն հայերի դեմ:

Գերմանական կայսրության մեղսակցության թեման Հայոց ցեղասպանության վերապրածների հուշերում և վկայություններում

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշերում թեմայի վերաբերյալ տեղեկությունները կարելի է բաժանել երեք մեծ ուղղությունների՝

1. հայերի տեղահանության և/կամ ոչնչացման գաղափարի հեղինակում կամ համաձայնություն դրա հետ,
2. տեղում օժանդակություն ցեղասպանության գործընթացին,
3. հայերի հանդեպ իրականացված բռնություններ, մասնակցություն հայերի սպանություններին:

Հայերի տեղահանության և/կամ ոչնչացման գաղափարի հեղինակում կամ համաձայնություն դրա հետ

Տվյալ հարցի վերաբերյալ հիշատակումներ Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշերում և վկայություններում պարբերաբար կարելի է հանդիպել: Հարկ է հատուկ նշել, որ այս ուղղության վկայությունները նախ և առաջ ունեն ոչ թե պատմական փաստեր ներկայացնելու գործառույթ, այլ՝ «տրամադրություն արտահայտելու»: Սակայն նույնիսկ այդ պարագայում սրանք կարևոր պատմական նշանակություն ունեն, քանի որ լույս են սփռում թե՛ հայերի և թե՛ թուրքերի և քրդերի մեջ առկա համոզմունքների ու պատկերացումների վրա: Այս ուղղության վկայություններն ամենահաճախ հանդիպողն են: Ահա մի քանի օրինակ:

Հերիքնազան Գրիգորյանը՝ Վանի նահանգի Արճակ գյուղից, իր վկայություններում նշում է, որ համագյուղացիների ներկայությամբ այրեցին եկեղեցին՝ ողջակիզելով քահանային: Նման բան չանելու հայերի խնդրանքներին ի պատասխան ոճրագործները նշեցին, որ «Գերմանը մեզի իրաւունք է տուել այդպէս անելու»³²:

Նույն գյուղից մեկ այլ վերապրածի՝ Մարիամ Սարգսյանի խոսքերով, իրենց թաղի բոլոր կանանց հավաքում են և ի պատասխան նրանց լացին կայմակամը հայտնում է, «թէ ինչի՞ էք մեզնից նեղանում, ձեր գերմանացին է մեզ իրաւունք տուել ձեզ սպաննելու և կոտորելու»³³:

Ստեփան Զաքարի Ստեփանյանը պատմում է, որ համաշխարհային պատերազմի

31 Եթե հարցին անդրադառնալ պատերազմող երկու դաշնակից երկրների՝ Թուրքիայի և Գերմանիայի տեսանկյունից:

32 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու: Հատոր I: Վանի նահանգ, գլխ. խմբ.՝ Ամատունի Վիրաբյան (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012), 79:

33 Նույն տեղում, 82:

ժամանակ շատ հայեր անցան ռուսների կողմը: Դա թուրքերին «դուր չեկավ» և նրանք «գնացին Վիլիելմ կայսրի մոտ բողոքելու»: Կայսրը «պատվիրեց» տեղահան անել հայերին, իսկ թուրքերը «ճոխացրեցին» ծրագիրը³⁴:

Արաքս Մկրտիչյանը, խոսելով Խարբերդի հայ բնակչության տեղահանության մասին, վկայում է, որ թուրքերը բազմիցս ասել են հայերին. «Մենք ինչ ընենք, ձեր քրիստոնեայ սիրուած Գերմանը մեզի սորվեցուց ատանկ ընել»³⁵:

Իր անտիպ հուշերում Էրզրումի նահանգի Յայլա գյուղից Հովհաննես Գասպարյանը նկարագրում է Հայոց ցեղասպանության որոշման կայացման սեփական տարբերակը, ըստ որի 1915 թ. սկզբին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը գաղտնի նիստ էր գումարել, որտեղ որոշում էր կայացվել կոտորել հայերին: Որոշումը պետք է ստորագրեր «Սուլթան թագավոր Մուսմեդ Ռեշիթը»³⁶: Սակայն Թալեաթ փաշան կասկածում է, որ սուլթանը չի ստորագրի որոշումը: Ուստի կապվում է Գերմանիայի դեսպանի հետ և խնդրում, որ նա մի քանի բուլետեն առաջ գնա «թագավորի» մոտ և արդեն նրա ներկայությամբ և ճնշմամբ սուլթանը վավերացնում է կուսակցական գաղտնի ժողովի որոշումը³⁷:

Տեղում օժանդակություն ցեղասպանության գործընթացին

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշերում և վկայություններում հանդիպում են նաև տեղեկություններ Հայոց ցեղասպանության գործընթացին գերմանացիների միտումնավոր կամ ակամայից³⁸ օժանդակության մասին: Բերենք մի քանի օրինակ:

Խարբերդի նահանգի Հուսեյնիկ գյուղում հայերին ունեզրկելու, տեղահանելու և սպանելու գործողություններին նախորդում էին տեղի հոգևորականներից բռնությամբ կորզվող հորդորներն՝ ուղղված իրենց հոտին, չընդդիմանալ և ենթարկվել հրամաններին: Հոգևորականների վրա ճնշում գործադրելու հարցում իրենց մասնակցությունն ունեին գերմանացիները³⁹:

Մանուկ Փուսուլեանի խոսքերով Չնքուշի Պալախոր⁴⁰ գյուղում 1915 թ. մայիսի 1-ին

34 Վերծինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն: Ականատես վերապրողների վկայություններ* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2011), 276:

35 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու: Հատոր III: Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկաստան, գլխ. խմբ.՝ Ամատունի Վիրաբյան* (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012), 266:

36 Խոսքը Մուհամմեդ V Ռեշադ սուլթանի մասին է:

37 Հովհաննես Գասպարյանի կենսագրությունը: ՀՅԹԻ հավաքածու, բաժին 11, ֆհ. 4:

38 Ինչպես, հավանաբար, եղել է գերմանացի միսիոներ Յոհաննես Էհմանի պարագայում, ինչի մասին խոսվելու է քիչ անց:

39 Bertha Nakshian-Ketchian, *In the Shadow of the Fortress. The Genocide Remembered* (Toronto, Zoryan Institute of Canada, 1988), 12.

40 Այստեղ, հավանաբար, շփոթմունք է եղել, քանի որ Չնքուշ գավառակը և համանուն գյուղը գտնվում էին Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքիի նահանգում, իսկ Պալախոր գյուղը՝ Արևմտյան Հայաստանի Էրզրումի նահանգում: Տե՛ս, համապատասխանաբար, Թ. Խ. Հակոբյան, Ս. Ս. Մելիք-

ժողով է տեղի ունեցել՝ կազմակերպելու համար հայերի ոչնչացումը: Տեղացիներից բացի ժողովին ներկա էր գերմանացի երկու սպա՝ «Փօն Վէպեր Հայտը» և «Բիքարտը», որոնք հրետակոծել և ավերել էին Ուրֆայի հայկական եկեղեցին⁴¹: Այդ «գերման ռճրագործները» Չնքուշից մեկ ժամ հեռավորության վրա գտնվող Տուտանի անդունդն⁴² ամենահարմար վայրն են համարում՝ Չնքուշի հայությանը բնաջնջելու համար⁴³:

Էրզրումի նահանգի Խաստուր գյուղից Տեր Ղևոնդ քահանա Սահակյանն իր վկայության մեջնշում է, որ 1914 թ. սեպտեմբերին՝ Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելու շեմին, երկու գերմանացի սպա 80 հոգանոց չեթեների խմբի գլուխ անցած այցելում են Խաստուր գյուղը, որտեղ հայերին հայտնում են, որ «Եթե դուք չմիանաք գերման-թուրք դաշնակցության, ձեզ բոլորիդ կը կոտորենք: Արդեն Փարիզը գրաւուելու վրայ է. շուտով Կարսն ու Թիֆլիսն ալ մեր ձեռքը կը լինեն: Ձեր կամաւորներուն յորդորեցէք, որ չկռուին մեր դէմ, ապա թէ ոչ՝ Կովկասի հայութիւնն ալ կը բնաջնջուի...»⁴⁴:

Խարբերդի հայ բնակչության տեղահանության և կոտորածների մասին Արսեն Խաչիկյանի հաղորդած տվյալներում առկա է հետևյալ պատմությունը: Ապրիլից մի շաբթ հայ երեւելիների բանտարկում են: Հայերի հնարավոր դիմադրությունը կանխելու համար որոշվում է հավաքել նրանց մոտ առկա զենքերը: Դրա համար կառավարությունը դիմում է հայոց առաջնորդ Պսակ Ծայրագույն Վարդապետին, գերմանացի միսիոներ Յոհաննես Էհմանին և հայ ավետարանչական հովիվ Վերապատվելի Վարդան Ամիրխանյանին: Նրանց միջոցով սկսվում է քարոզ, որ բանտարկված ոչ կուսակցական հայերին բաց կթողնեն ի պատասխան հայերի կողմից զենքեր հանձնելուն⁴⁵: Էհմանը, որը բավական հարգանք էր վայելում հայերի շրջանում, հայ հոգևորականների հետ համատեղ քարոզում էր զենքերը հանձնելու անհրաժեշտությունը⁴⁶: Սակայն զենքերը հանձնելուց հետո բանտարկվածները ար-սորվեցին, քաղաքում և շրջակայքում լարված իրավիճակ հաստատվեց: Տղամարդիկ ձերբակալվում էին, Խարբերդի հարակից գյուղերի բնակչությունը՝ ոչնչացվում: Երբ հայ կանայք դիմում են Էհմանին, հայտնելով եղելությունը, նա չի հավատում այդ պատմություններին՝ պնդելով, որ կառավարությունը խոսք էր տվել արքային, բայց ոչ սպանել հայերին⁴⁷: Յոհաննես Էհմանի նմանատիպ գործունեության մասին տեղեկություններ են պարունակվում նաև ծննդով Վանից Հայկ Վարդանյանի

Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, Հատոր 4 (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1998), 262, 285:

41 1915, *Աղէտ և վերածնունդ*, կազմող՝ Լևոն Մեսրոպ (Փարիզ, Արաքս, 1951), 445: Նշենք, որ մինչ այս ապացուցված է միայն գերմանացի հրետանավոր, մայոր Էբերհարդ Վոլֆսկել ֆոն Ռայխենբերգի մասնակցությունը Ուրֆայի հերոսամարտի դեմ գործողություններում:

42 Գտնվում է Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքրի նահանգում:

43 1915, *Աղէտ և վերածնունդ*, 445:

44 *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Հատոր III*, 247:

45 Նույն տեղում, 259:

46 Նույն տեղում, 260:

47 Նույն տեղում, 261:

վկայություններում: Նա փաստում է, որ Էհմանը համոզում էր հայերին հանձնել գնեքերը՝ պնդելով, որ դա վերահաս վտանգից ազատվելու ամենակարճ ճանապարհն է: Որոշ հայեր նույնիսկ գնեք են գնում՝ այն հանձնելու համար: Այդ քարոզը նա անում է ոչ միայն ամբողջ Խարբերդում, այլև հարակից գյուղերում: Այնուհետև հայտնում է, որ զորակոչի ենթակաները պետք է դուրս գան թաքստոցներից, ինչը ևս կազատեր նրանց հարազատներին վերահաս վտանգներից: Երեք հոգի արձագանքում են նրա այս կոչին և «նետվում քաղության զոհասեղանին»: Վերջապես, հունիսին հայտնի է դառնում, որ Խարբերդի հայությունը պետք է տեղահանվի: Էհմանը տեղյակ էր նախքան այդ տեղահանված էրզրումցիների ճակատագրին, սակայն շարունակում էր համոզել հայերին, որ ամեն ինչ հարթ է անցնելու⁴⁸:

*Հայերի հանդեպ իրականացված բռնություններ,
մասնակցություն հայերի սպանություններին*

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններում և վկայություններում քիչ չեն հիշատակումները գերմանացի զինվորականների դաժանությունների վերաբերյալ: Ընդ որում, նման վերաբերմունք ցուցաբերվում էր ինչպես հայազգի զինվորականների, այնպես էլ խաղաղ բնակչության հանդեպ: Ստորև բերվում է մի քանի օրինակ:

Մեսքենեի ճամբարից 10 թույն հեռավորության վրա գերմանական զինվորական ջոկատ էր կանգնել, որը Բերեջիկից Ջերաբլուսի ճանապարհով գնալու էր Բաղդադ: Նրանցից քիչ հեռու հավաքված էին 100-120 հայ որբեր, որոնք գերմանացի զինվորականների դեն նետած պարենային տուփերի մեջ ուտելիքի մնացորդ էին փնտրում: Գերմանացի զինվորականները զվարճանքի համար նետում էին այդ տուփերը, և երբ հայ որբերը վազում էին դրանք վերցնելու համար՝ զինվորականները ոտքով ուժգին հարվածում էին նրանց: Որոշ երեխաների համար դա վերջին հարվածն էր լինում⁴⁹:

Վանի նահանգի Ալջավազ քաղաքից Սեդրակ Ասպատուրյանը իր վկայություններում նշում է, որ զինվորագրված հայերն ամենափոքր առիթի դեպքում արժանանում էին ծեծի և տանջանքների: Բացի այդ շատ էին դեպքերը, երբ հայ զինվորներին գնդակահարում էին: Օրինակ, Վերի Սիփան գյուղի բնակիչները զինվորագրումից հետո լեզուն չիմանալու պատճառով փորձում են փախչել, սակայն հետապնդվում և բռնվում են: Նրանց ներկայացնում են գերմանացի մի զինվորականի, որը հրամայում է գնդակահարել նրանց⁵⁰:

Բիթլիսի նահանգի Շեյխ Յաղուբի գյուղացի Հարություն Ֆրանգուլյանը վկայում է, որ զորակոչված հայերի վիճակը շատ ծանր էր, նրանց ծեծում էին, թողնում անոթի և

48 Նույն տեղում, 275-276:

49 Յակոբ Ա. Սերոբեան, *Եղեռնի յուշերս* (Պեյրուֆ, Կարախի Լ. Նազարեան հիմնադրամի հրատ., 2005), 117-118:

50 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Հատոր I, 262:

ակնհայտորեն խտրական վերաբերմունք ցուցաբերում: Շատ գերմանացի սպաներ, որոնց օգնությանը փորձում էին դիմել հայ զինվորները, վատ վերաբերմունք էին ցուցաբերում և նրանց դրդմամբ թուրք զինվորականներն ավելի վատ էին վարվում նրանց հետ, քան նախքան այդ⁵¹:

Ուրֆայի նահանգի Կամուրջ գյուղից Խորեն Արլապուտյանն իր վկայություններում նշել է մի դեպք արքայից: Գերմանացիները սպիտակ հաց էին ուտում՝ դեն նետելով փափուկ մասը: Տեսնելով, որ հայերը սոված էին և ուտում էին դեն նետված հացը, սկսեցին այն «ռոներուն քսել»՝ նոր դեն նետել, որպեսզի հայերը չուտեին⁵²: Համանման տեղեկություն է հայտնում Ադանայի նահանգի Հաճըն քաղաքից Ահարոն Մելիքսեթի Մանկրյանը: Դարձյալ արքայի ընթացքում Եփրատի գետի ափին մի օր հանդիպում են գերմանացիների, որոնք հաց էին ուտում: Մի խումբ հայեր մոտեցել են նրանց, խաչակնքվել՝ գերմանացիների գուրջը շարժելու և մի կտոր հաց ստանալու ակնկալիքով: Սակայն վերջիններս ուտելիքի մնացորդները նետել են գետը: Հայերից ոմանք նետվել են գետը, ինչին արդյունքում մի քանիսը խեղդվել են⁵³:

Վանի նահանգի Ծվստան գյուղից Հարություն Հովհաննիսյանը, որը փախել էր թուրքական բանակից, իր վկայություններում հայտնում է, որ «Գերմանացի սպաները հայ զինվորների շալակին բարձում էին երեք ու կես լիտր ծանրություն ունեցող ռազմամթերք և հերկված արտերի մեջ ինը ժամ շարունակ վազեցնում էին: Ով չէր կարող որոշված տեղը հասնել առանց մեկ րոպե շունչ քաշելու, իսկույն գնդակահարում էին»⁵⁴:

Վերջում հարկ է նշել, որ հուշագրությունների և վկայությունների հետ աշխատելիս միշտ պետք է հիշել, որ, լինելով կարևոր և հաճախ եզակի նշանակություն ունեցող աղբյուրներ, այնուամենայնիվ, իրենց բնույթով հետազոտողի համար չմշակված հումք են, որը վերջինս պետք է դրանք վերծանի, ստուգի և համադրի իր ձեռքի տակ եղած այլ փաստերի հետ և նոր միայն մտցնի գիտական շրջանառության մեջ:

Ամփոփելով հոդվածը՝ նշենք հիմնական եզրահանգումներն, ինչպես նաև հետազոտության հեռանկարային ուղղությունները.

1. Քանի որ Գերմանիայի Բունդեսթագի կողմից 2016 թ. ընդունված բանաձևում հստակ նշված է Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի ունեցած «անփառունակ» դերը, ուստի հավանականությունը մեծ է, որ այս հարցի քննարկումները հիմնականում կընթանան գիտական հարթության վրա՝ հնարավորինս խուսափելով քաղաքական շահարկումներից և բուն մեղսակցության փաստն ապացուցելու ջանքերից:

2. Մինչ այժմ հայագգի և օտար հետազոտողների կողմից Հայոց ցեղասպանության

51 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու: Հատոր II: Բիթլիսի նահանգ, գլխ. խմբ.՝ Ամատունի Վիրաբյան (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012), 201:

52 Սվազյան, Հայոց ցեղասպանություն, 304:

53 Նույն տեղում, 440:

54 Հայոց ցեղասպանությունն օսմանյան Թուրքիայում: Հատոր II, 40-41:

մեջ Գերմանական կայսրության մեղսակցության (իսկ ավելի լայն առումով՝ դերակատարման) հարցը ենթարկվել է բավական խորը ուսումնասիրության: Այդ ընթացքում օգտագործվել են թե՛ Առաջին աշխարհամարտի տարիների գերմանական դիվանագիտական փաստաթղթերը, թե՛ գերմանական մամուլի հրապարակումները, թե՛ այլ՝ հասանելի աղբյուրները: Ուստի, հետազոտության հեռանկարային թեմաներից կարող են լինել հետևյալները.

ա. Ժամանակին հայտնի, սակայն վերջին տասնամյակներում մոռացության մատնված Պաուլ Ռոհրբախի հրապարակախոսական ժառանգության, արխիվի և գործունեության համապարփակ ուսումնասիրությունը Հայոց ցեղասպանության և հայերի հանդեպ նրա գործունեության լույսի ներքո: Ասվածը կարևոր է, քանի որ պատմագրության (մասնավորապես, հայ պատմագրության) մեջ կա որոշակիորեն տարածված կարծիք, որ Պաուլ Ռոհրբախը հայերի տեղահանության և նույնիսկ Հայոց ցեղասպանության գաղափարի հեղինակն է:

բ. Ուսումնասիրել հայ պատմագրությունում Հայոց ցեղասպանության մեջ Գերմանական կայսրության մեղսակցության մասին առկա չափազանցված և ոչ ստույգ կարծիքները, վերհանել և գերմանական դիվանագիտական փաստաթղթերի և այլ ուսումնասիրությունների հիման վրա ներկայացնել իրական պատկերը: Դա թույլ կտա ապագայում խուսափել նմանօրինակ տեսակետների հետագա տարածումից և կնպաստի գիտական հետազոտության անաչառության մակարդակի բարձրացմանը:

գ. Գերմանական զինվորականների մեղսակցության մասին մասնավոր փաստերի փնտրտուք և վերհանում առանձին անձանց (հայ և օտարազգի) հուշերում, հատկապես՝ անտիպ: Դրա համար պետք է, հատկապես, փորձել գտնել Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում գտնվող օտարազգիների անձնական արխիվները և ուսումնասիրել դրանք:

Հաշվի առնելով վերը շարադրվածը՝ միայն Հայաստանում գտնվող աղբյուրների հիման վրա թեմայի վերաբերյալ հետագա ուսումնասիրությունների դաշտը բավական սահմանափակ է և շատ դեպքերում կարող է վերածվել արդեն իսկ հայտնի փաստերի պարզ վերաշարադրման:

Aram R. Mirzoyan
PhD in History

SOME PROSPECTS FOR STUDYING THE COMPLICITY OF THE GERMAN EMPIRE IN THE ARMENIAN GENOCIDE

SUMMARY

Key words: Armenian Genocide, German Empire, complicity, memoirs and testimonies, German military.

In studying the history of the Armenian Genocide, consideration of the issue of the organizers of this crime and accomplices is of key importance. In the context of the second part of this question, the problem of complicity of the German Empire is of greatest interest.

Armenian and foreign researchers have regularly addressed this problem (including coverage of a broader topic – the role of the German Empire during the Armenian Genocide in previous years), studying it from different points of view: political, military, economic, humanitarian, etc. The already accumulated research material has created the need for some intermediate observations.

The article presents some intermediate conclusions and prospective areas of research on this topic. They can be useful for researchers planning to deal with the topic of the involvement of the German Empire in the Armenian Genocide, in order to avoid possible repetitions and facilitate their research path.

Արամ Ր. Միրզոյան
кандидат исторических наук

НЕКОТОРЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ СОУЧАСТИЯ ГЕРМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид армян, Германская империя, соучастие, мемуары и свидетельства, немецкие военные.

В изучении истории Геноцида армян ключевое значение имеет рассмотрение вопроса организаторов этого преступления и его соучастников. В контексте второй части этого вопроса наибольший интерес представляет проблема соучастия Германской империи.

Армянские и зарубежные исследователи регулярно обращались к этой проблеме (включая освещение более широкой темы – роль Германской империи во время Геноцида армян в предшествующие годы), изучая ее с разных точек зрения: политической, военной, экономической, гуманитарной и др. Уже накопленный исследовательский материал дает возможность для некоторых наблюдений.

В статье представлены некоторые промежуточные выводы и перспективные направления исследований по данной теме. Они могут быть полезны исследователям, планирующим заняться темой причастности Германской империи к Геноциду армян, чтобы избежать возможных повторений и облегчить их исследовательский путь.

REFERENCES

Akopyan, Stepan. *Западная Армения в планах империалистических держав* [Western Armenia in the Plans of Imperialistic Powers]. Yerevan: Academy of Sciences of ArmSSR, 1967;

Arzumanyan, Makich'. *Հայաստանի 1914-1917* [Armenia 1914-1917]. Yerevan: "Hayastan", 1969;

Avetyan, Andreï. *Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса* [German Imperialism in the Middle East. The Colonial Politics of German Imperialism and Liman von Sanders' Mission]. Moscow: "Mezhdunarodnye otnosheniia," 1966;

Gasparyan, Hovhannes. *Հովհաննես Գասպարյանի կենսագրությունը* [The Biography of Hovhannes Gasparyan]. AGMI Collections;

Hakobyan, T'adevos; Meliq-Bakhshyan, Step'an; Barseghyan, Hovhannes. *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 4* [The Dictionary of Toponymy of Armenia and Adjacent Territories, Vol. 4]. Yerevan: YSU Press, 1998;

Hayruni, Ashot. *Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը* [The Mission of Johannes Lepsius]. Yerevan: "Nairi," 2002;

Hovhannisyan, Lilit'. *Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին*. [The Armenian Question and the Great Powers in 1914-1917]. Yerevan: "Gitutyun," 2002;

Kirakosyan, John. *Западная Армения в годы Первой мировой войны* [Western Armenia during the Years of World War I]. Yerevan: YSU Press, 1971;

Leo. *Այցյալից* [From the Past]. Tbilisi: "Khorhrdayin Kovkas," 1925;

Martirosyan, Hayk. *Գերմանական միսիոներական գործունեությունն Օսմանյան կայսրությունում. Մարաշի կայանը (1896-1919 թթ.)* [German Missionary Activities in the Ottoman Empire: Marash Station (1896-1919)]. Yerevan: author's edition, 2016;

Saqayan, Dora. *Նրանց բռնի են անապատները. Կարա և Ֆրից Ջիգրիստ-Հիլթիները Հայոց ցեղասպանության ականատեսներ (1915-1918)* [They Drive Them into the Desert: Clara and Fritz Sigrist-Hilty as Eyewitnesses of the Armenian Genocide 1915-1918]. Yerevan: YSU Press, 2017;

Sargsyan, Ervand. *Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Ադրբեյջանում* [Turkey and Its Aggressive Policy in Transcaucasia]. Yerevan, "Hayastan", 1964;

Sargsyan, Ervand. *Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв.* [The Politics of Ottoman Government in Western Armenia and the Powers in the Last Quarter of XIX and at the Beginning of XX Centuries]. Yerevan: Academy of Sciences of ArmSSR, 1972;

Serobian, Hakob. *Եղեռնի յուշերս* [My Memoirs from Yeghern] Beirut: 2005;

Stepanyan, Stepan. *Армения в политике империалистической Германии: (конец*

XIX - начало XX века) [Armenia in the Politics of Imperialist Germany (the End of XIX - Beginning of XX Centuries). Yerevan: "Aïastan", 1975;

Svazlyan, Verzhine. *Հայոց ցեղասպանություն: Ականատես վերապրողների վկայություններ* [The Armenian Genocide. The Testimonies of Survived Eye-Witnesses]. Yerevan, AGMI, 2011;

Virabyan, Amatuni (ed.). *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու: Հատոր I: Վանի նահանգ* [The Armenian Genocide in the Ottoman Empire. Survivors' Testimonies. The Collection of Documents. Vol. I. Province of Van]. Yerevan: National Archive of Armenia, 2012;

Virabyan, Amatuni (ed.). *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու: Հատոր II: Բիթլիսի նահանգ* [The Armenian Genocide in the Ottoman Empire. Survivors' Testimonies. The Collection of Documents. Vol. II. Province of Bitlis]. Yerevan: National Archive of Armenia, 2012;

Virabyan, Amatuni (ed.). *Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու: Հատոր III: Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք* [The Armenian Genocide in the Ottoman Empire. Survivors' Testimonies. The collection of Documents. Vol. III. Provinces of Erzurum, Kharberd, Diarbekir, Sebastia, Trapizon, Persian Hayq]. Yerevan: National Archive of Armenia, 2012.

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
ABOUT THE AUTHORS
ОБ АВТОРАХ

Շուշան Ռ. Խաչատրյան, պատմ. գիտ. թեկն., աստվածաբան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան ինստիտուտ» հիմնադրամի Չոհերի և վերապրողների փաստագրման և տվյալների հավաքագրման բաժնի վարիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ ցեղասպանության աստվածաբանական և կրոնագիտական առումները, կրոնների բախումը ցեղասպանությունների ընթացքում, Հոլոքոստի փիլիսոփայություն, թեոդիցեա, քրիստոնյաների հալածանքները XX-XXI դդ. և այլն:

Էլ. հասցե՝ khachatryan.shushan@genocide-museum.am

Shushan R. Khachatryan, PhD in History, theologian, head of the Armenian Genocide Victims' Documentation and Data Collection Department, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – Theological and Religious Studies of genocides, religious clashes during the genocides, philosophy of Holocaust, theodicy, persecutions of Christians in XX-XXI centuries, etc.

E-mail: khachatryan.shushan@genocide-museum.am

Шушан Р. Хачатрян, канд. ист. наук, теолог, заведующая Отделом документации жертв Геноцида армян и сбора данных Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – теологический и религиозный аспект геноцидов, столкновение религий во время геноцидов, философия Холокоста, теодицея, гонения христиан в XX-XXI веках и т.д.

Эл. почта: khachatryan.shushan@genocide-museum.am

Նարինե Վ. Մարգարյան, պատմ. գիտ. թեկն., արևելագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի գիտնական քարտուղար:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության տարիներին և հետո Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում հայտնված հայ տարագիրների վիճակը, նրանց սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ինտեգրումը այդ երկրներում, ինչպես նաև նրանց փոխհարաբերությունները տեղի արաբական ժողովուրդների հետ:

Էլ. հասցե՝ narine.margaryan@genocide-museum.am

Narine V. Margaryan, PhD in History, orientalist, academic-secretary, Armenian

Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – the plight of Armenian refugees in the Arabic countries of the Middle East during and after the Armenian Genocide, the process of their social-economic and political integration as well as their relations with local Arab population.

E-mail: narine.margaryan@genocide-museum.am

Нарине В. Маргарян, канд. ист. наук, востоковед, ученый секретарь Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – положение армянских депортированных лиц на Ближнем Востоке во время и после Геноцида армян, их интеграция в общественно-политическую жизнь арабских стран, а также их взаимоотношения с местным арабским населением.

Эл. почта: narine.margaryan@genocide-museum.am

Աննա Ա. Վարդանյան, տնտեսագիտության թեկնածու, տնտեսագետ, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի «Ֆինանսներ» և «Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ» ամբիոնի ավագ դասախոս, «Արումենիա-Նիպոն» գիտամշակութային միության հիմնադիր նախագահ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ հայ-ճապոնական պատմական, մշակութային, դիվանագիտական առնչություններ, միջազգային տնտեսական հարաբերություններ, ֆինանսներ և այլն:

Էլ. հասցե՝ info@v-ann.am

Anna A. Vardanyan, PhD in Economics, economist, japanologist, senior lecturer at the Departments of “Finance” and “International Economic Relations” at Armenian State University of Economics, Founding President of “Arumenia-Nippon” Scientific Cultural Union.

Research fields – Armenian-Japanese cultural, historical and diplomatic relations, international economic relations, finances, etc.

E-mail: info@v-ann.am

Анна А. Варданян, канд. эконом. наук, экономист, японовед, старший лектор на кафедрах “Финансы” и “Международные экономические отношения,” Армянский Государственный Экономический Университет, президент-основатель научно-культурного общества “Арумения-Нипон.”

Область исследований – армяно-японские исторические, культурные, дипломатические отношения, международные экономические отношения, финансы и т.д.

Эл. почта: info@v-ann.am

Թեհմինե Ռ. Մարտոյան, պատմ. գիտ. թեկն., միջազգայնագետ-արևելագետ (իրանագետ), ցեղասպանագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Թանգարանային ցուցադրությունների կազմակերպման բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Չմյուռնիայի հայերի և հույների բնաջնջման և քաղաքի հրկիզման պատմություն, զոհի հոգեբանական ժխտում և այլն:

Էլ. փոստի հասցե՝ tehminemartoyan@gmail.com

Tehmine R. Martoyan, PhD in History, specialist in international relations/oriental studies (Iranology), specialist in genocide studies, senior researcher at the Department of Organizing Museum Exhibitions, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – the history of the annihilation of the Armenians and Greeks of Smyrna and the fire of the city, psychological denial of victim, etc.

E-mail: tehminemartoyan@gmail.com

Термине Р. Мартоян, канд. ист. наук, специалист по международным отношениям/востоковед (иранист), геноцидовед, старший научный сотрудник Отдела организаций музейных выставок Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – история истребления армян и греков в Смирне и поджога города, психологическое отрицание жертвы.

Эл. почта: tehminemartoyan@gmail.com

Նարինե Ս. Հակոբյան, միջազգայնագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի հայցորդ, Հայոց ցեղասպանության հուշագրությունների, վավերագրերի և մամուլի բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրության ոլորտը՝ 1894-1896 թթ. արևմտահայության կոտորածներ:

Էլ հասցե՝ hakobyan.narine@genocide-museum.am

Narine S. Hakobyan, international relations specialist, PhD student at the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, junior researcher at the Department of the Armenian Genocide Memoirs, Documents and Press, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research field - Armenian massacres of 1894-1896.

E-mail: hakobyan.narine@genocide-museum.am

Нарине С. Акопян, специалист по международным отношениям, соискатель Фонда “Музей-институт Геноцида армян.” младший научный сотрудник Отдела изучения воспоминаний, документации и прессы Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований - массовые убийства армян в 1894-1896 годах.

Эл. почта: hakobyan.narine@genocide-museum.am

Արամ Ռ. Միրզոյան, պատմ. գիտ. թեկն., «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Զոհերի և վերապրողների փաստագրման և տվյալների հավաքագրման բաժնի գիտաշխատող:

Ուսումնասիրության ոլորտը՝ Հայոց ցեղասպանության մեջ Գերմանական կայսրության և գերմանացիների դերակատարման արտացոլումը հայ պատմագրության և հուշագրությունների մեջ:

Էլ. փոստի հասցե՝ mirzoyan.aram@gmail.com

Aram R. Mirzoyan, PhD in History, researcher at Armenian Genocide Victims' Documentation and Data Collection Department, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research field – reflections on the role of German Empire and Germans in the Armenian Genocide in Armenian historiography and survivor memoirs.

E-mail: mirzoyan.aram@gmail.com

Арам Р. Мирзоян, канд. ист. наук, научный сотрудник Отдела документации жертв Геноцида армян и сбора данных Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – мемуары выживших во время Геноцида армян, отражение роли Германской империи и немцев в Геноциде армян в армянской историографии и мемуарах.

Эл. почта: mirzoyan.aram@gmail.com

ԷԹԻԿԱՅԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Հեղինակների համար

- Հոդվածը պետք է ներկայացնել «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» խմբագրություն՝ հեղինակի և բոլոր համահեղինակների(երթե գրված է համահեղինակությամբ) մասին տեղեկատվությամբ:
- Հոդվածը պետք է լինի բացառապես հեղինակի/համահեղինակների կողմից կատարված ուսումնասիրություն. խստիվ արգելվում է գրագողությունը:
- Հոդվածը չպետք է նախկինում նույնությամբ տպագրված լինի որևէ լեզվով՝ բացառությամբ առանձին դեպքերի՝ խմբագրի համաձայնությամբ:
- Հոդվածը չպետք է միաժամանակ հանձնված լինի տպագրության կամ դիտարկման մեկ այլ տեղում:
- Հոդվածը պետք է բարեխղճորեն շարադրված լինի՝ պահպանելով «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» սահմանած կանոնները:
- Հոդվածի շրջանակում կատարված ուսումնասիրությունը պետք է հիմնված լինի ստույգ տվյալների վրա:
- Հոդվածը պետք է ունենա գիտական նորույթ և արդիականություն:
- Հոդվածում (հղման տեսքով) թույլատրելի է երախտագիտություն հայտնել ուսումնասիրությանը որևէ կերպ աջակցած անձանց:
- Հեղինակը պարտավոր է համագործակցել խմբագրակազմի հետ, կատարել անհրաժեշտ փոփոխությունները, հավելումները կամ կրճատումները, ինչպես նաև շտկել սխալները:
- Հեղինակն իրավունք չունի վիճարկելու խմբագրության՝ հոդվածը չտպագրելու որոշումը կամ գրախոսության բացասական կարծիքը՝ առանց հիմնարար փաստարկների:

Գրախոսների համար

«Ցեղասպանագիտական հանդեսին» ներկայացված հոդվածները գրախոսվում են առվազն մեկ գրախոսի կողմից: Գրախոսությունը կազմակերպվում է երկկողմանի գաղտնիության սկզբունքով: Գրախոսությունների արդյունքի հիման վրա խմբագրությունը որոշում է կայացնում նյութը հրատարակելու կամ մերժելու վերաբերյալ:

Գրախոսը պետք է՝

- նյութը գրախոսի՝ անկախ անձնական հետաքրքրություններից ու շահերից՝ դրսևորելով բացառապես գիտական անաչառ մոտեցում,
- լրացնի գրախոսման համար նրան ուղարկված ձևաթուղթը հնարավորինս սեղմ ժամկետներում,
- շահերի բախման առկայության դեպքում այդ մասին տեղեկացնել խմբագրությանը:

Գրախոսված ձևաթուղթը պահվում է «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» արխիվում, չի տրամադրվում որևէ մեկին՝ այդ թվում՝ հեղինակին, և այն հրապարակման ենթակա չէ: Գրախոսման արդյունքների, առաջարկների ու դիտարկումների մասին հեղինակին տեղեկացվում է տրամադրված էլ. փոստի միջոցով:

Խմբագրակազմի համար

Խմբագրակազմը պարտավորվում է՝

- կազմակերպել «Ցեղասպանագիտական հանդեսին» ներկայացված հոդվածների պատշաճ գրախոսությունը,
- հոդվածը «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» խմբագրություն հանձնելուց հետո՝ երկու ամսվա ընթացքում, հեղինակին տեղեկացնել խմբագրական խորհրդի որոշման վերաբերյալ,
- հետևել պարբերականի հրատարակչական էթիկետին և երաշխավորել հրատարակվող աշխատանքների գիտական բարձր մակարդակը,
- չհրապարակել հեղինակի և գրախոսի անձնական տվյալները և չտրամադրել դրանք երկու կողմերին:

Խմբագրությունն իրավունք ունի մերժելու հոդվածի տպագրությունը, եթե այն չի համապատասխանում խմբագրության կողմից սահմանված պահանջներին:

Խմբագրությունը նյութերի տպագրության կամ մերժման որոշումը կայացնում է՝ հիմնվելով գրախոսների կատարած առաջարկների ու դիտարկումների վրա՝ հանդեսի տեխնիկական պահանջներին բավարարելու դեպքում:

Գրախոսման փուլի ավարտից և հեղինակի կողմից կատարված շտկումներից հետո հոդվածները խմբագրվում են «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» խմբագրական մոտեցումներին համաձայն:

Հեղինակային իրավունք

Հրատարակված նյութերի հեղինակային իրավունքը (©) պատկանում է «Ցեղասպանագիտական հանդեսին»: Տպագրելու վերաբերյալ դրական որոշում ստանալուց հետո հեղինակը պարտավորվում է լրացնել և ստորագրել հեղինակային իրավունքի փոխանցման վերաբերյալ ձևաթուղթը:

Հեղինակային իրավունքով պաշտպանված նյութեր

Հեղինակի պատասխանատվությունն է հեղինակային իրավունքով պաշտպանված ցանկացած նյութի (լուսանկար, տեքստ, պատկեր, աղյուսակ, դիագրամ և այլն) տպագրության կամ վերատպության համար գրավոր թույլտվություն ստանալը (ում պատկանում է հեղինակային իրավունքը): Դրանք պետք է տրամադրվեն «Ցեղասպանագիտական հանդեսի» խմբագրությանը (տպագրելու վերաբերյալ դրական որոշում ստանալուց հետո): Հեղինակային իրավունքով պաշտպանված նյութերի համար ձևաթուղթը կտրամադրվի խմբագրության կողմից:

ՑՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻՆ

Ցեղասպանագիտական հանդեսում հրատարակման համար կարող են ներկայացվել գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ, ինչպես նաև, առանձին դեպքերում խմբագրության որոշմամբ, մշակված անտիպ հուշագրություններ:

Ցեղասպանագիտական հանդեսում հրատարակման ներկայացվող հոդվածները լինելու են հիմնականում հայերենով (արևելահայերեն, արևմտահայերեն), իսկ առանձին դեպքերում՝ խմբագրության համաձայնությամբ՝ նաև օտար լեզուներով:

Ներկայացվող հոդվածները նախ դիտարկվում և հավանության են արժանանում խմբագրակազմի կողմից, ապա՝ թեմատիկ, որակական և տեխնիկական պահանջների

բավարարման դեպքում միայն՝ ուղարկվում գրախոսության:

Ցեղասպանագիտական հանդեսին ներկայացված հոդվածները գրախոսվում են առնվազն մեկ գրախոսի կողմից, գործընթացը կազմակերպվում է երկկողմանի գաղտնիության սկզբունքով: Գրախոսությունների արդյունքների հիման վրա խմբագրությունը որոշում է կայացնում նյութը հրատարակելու կամ մերժելու վերաբերյալ: Խմբագրությունն իրավունք ունի անմիջապես մերժել ներկայացված նյութը՝ Ցեղասպանագիտական հանդեսի տեխնիկական և գիտական պահանջներին չբավարարելու դեպքում:

Ցեղասպանագիտական հանդեսում հոդվածների տպագրությունը կատարվում է անվճար հիմունքով:

ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. Ծավալը՝ մինչև 30 էջ (ավելի մեծ ծավալի դեպքում՝ խմբագրության որոշմամբ):
2. Հայերեն տեքստը կազմել «Sylfaen» տառատեսակով, լատինատառ և սլավոնատառ տեքստերը՝ «Times New Roman» տառատեսակով, 12 տառաչափով, իսկ հղումները՝ 10 տառաչափով:
3. Առաջին էջում գրել հոդվածի հեղինակ(ներ)ի անունը, հայրանվան սկզբնատառը, ազգանունը, գիտական աստիճանը:
4. Հոդվածի վերնագիրը գրել ՄԵԾԱՏԱՌ-ԵՐՈՎ, թավատառ, հավասարեցնել կենտրոնում:
5. Հաջորդ տողում գրել «Բանալի բառեր — » արտահայտությունը և կցել նվազագույնը 5 հանգուցային բառ կամ արտահայտություն՝ 10 տառաչափով:
6. Հոդվածի բնագրի լեզվով գրել կարճ ներածական հատված (Abstract)՝ 150-200 բառ:
7. Անհրաժեշտության պարագայում բուն տեքստից անմիջապես հետո հասցեագրել երախտագիտություն անհատներին և/կամ կազմակերպություններին (acknowledgment):
8. Հոդվածի բուն տեքստից հետո (եթե կա երախտագիտության խոսք, ապա դրանից հետո) գրել նախ անգլերեն, ապա՝ ռուսերեն ամփոփումը: Անգլերեն հոդվածի դեպքում գրել նախ հայերեն, ապա՝ ռուսերեն ամփոփում, իսկ ռուսերեն հոդվածի դեպքում՝ նախ հայերեն, ապա՝ անգլերեն ամփոփում:
Յուրաքանչյուր լեզվով ամփոփման վերնագրից հետո կցել համապատասխան լեզվով բանալի բառեր (բանալի բառերը բոլոր լեզուներով տրվող ամփոփումներում պետք է լինեն նույնը):
9. Ամփոփումներից հետո ներկայացնել ոչ լատինատառ գրականության ցանկն այբբենական կարգով՝ նշելով նյութի վերնագիրը բնագրով, իսկ [] փակագծերում տալ համարժեք անգլերեն թարգմանությունը: Հղման այլ մանրամասները (հեղինակի անուն, ազգանուն, հրատարակչության անունը, վայրը, ամսագրի վերնագիրը և այլն) տալ լատինատառ՝ ներկայացված տառադարձմամբ, օրինակ՝

Marut'yan, Harut'yun. *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը* [Iconography of Armenian Identity. Vol. 1: The Memory of Genocide and the Karabagh Movement]. Yerevan: Gitut'yun, 2009;

Սուրիական տարեցոյց [Syrian Almanach]. Cairo: Zareh Pe'rpe'rean, 1924;

Ցավի, հիշողության և պայքարի կոթողներ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված կոթողներ [Memorials of Sorrow, Remembrance and Struggle]. Yerevan: Ministry of Diaspora, 2010;

Sahakyan, Vera. «Հատուկ կազմակերպության (Թեշքիլաթ-ը Մախսուսե) ձևավորման նախադրյալները», *Հայոց ցեղասպանություն – 100. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու* [“Prerequisites of the Formation of Special Organization (Teşkilât-i

Mahsusa)” in Armenian Genocide -100. Collection of Papers of the International Conference]. Yerevan: Gitut’yun, 2016, 198-212.

Marutyan, Harutyun. «Ինքնության «ամրացման» երկու հնարաորություններ Հայաստան-Սփիւրք յարաբերությունների համատեքստում», *Սփիւրք եւ ինքնություն* (Խմբ.՝ Շահան Գանտահարեան) [“Two ‘possibilities’ of strengthening Identity in the Context of Armenia-Diaspora Relations,” in Diaspora and Identity (ed. Shahan Kandaharian)]. Antelias-Lebanon: Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2018, 219-233.

Margaryan, Narine. «Հայ երեխաների թրքացման գործընթացն Օսմանյան կայսրության պետական որբանոցներում (1915-1918 թթ.)» [Turkification of Armenian Children in the Ottoman Empire’s State Orphanages (1915-1918)]. *Ts’eghaspanagitakan handes* 4 no. 1 (2016): 25-43;

Antonyan, Aram. «Տօքոս. Ալթունյան» [Dr. Alt’unyan]. *Veratsnund* (Paris), 27 May, 1919, no. 12.

10. Ներկայացնել նաև հեղինակի մասին տվյալներ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն լեզուներով՝ գրել նաև պաշտոնը և աշխատավայրը, ուսումնասիրությունների ոլորտը, էլ. փոստի հասցեն:

ՀՂՈՒՄՆԵՐ

11. Ցեղասպանագիտական հանդեսի հղումները ձևավորել համաձայն *The Chicago Manual of Style Online 17th Edition*-ի:

Հղումները պետք է համարակալվեն սկզբից մինչև վերջ: Անկախ լեզվից յուրաքանչյուր աղբյուր, եթե շարունակաբար հղվում է մեկից ավելի անգամ, ապա սկսած երկրորդ հղումից պետք է օգտագործվի՝

Նույն տեղում: (եթե էջը նույնն է)

Նույն տեղում, ...: (եթե էջը փոխվում է)

Ա. *Գրքեր* (մենագրություններ կամ համահեղինակությամբ աշխատություններ)

1) Հղումները պետք է պարունակեն հրատարակության ամբողջական տվյալները, հեղինակի անունը (ամբողջությամբ), հեղինակի ազգանունը, վերնագիրը, հրատարակության քաղաք(ներ)ը, հրատարակիչը, տարեթիվը: Բոլոր գրքերի վերնագրերը գրել շեղատառ:

Անգլերեն վերնագրերի բոլոր բառերը (բացառությամբ նախդիրների, հոդերի կամ շաղկապների) գրել մեծատառ: Օր.

1. Սարգիս Թորոսյան, *Դարդանելից մինչև Պաղեստին* (Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2013), 55:

2. Валерий Тунян, *Россия и Армянский вопрос* (Երևան: Музей-институт Геноцида армян, 1998), 55.

3. Vahagn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence - Oxford: Berghahn Books, 1995), 55.

2) Եթե նույն հոդվածում գիրքը հղվում է մեկից ավելի անգամ, ապա սկսած երկրորդ հղումից և անկախ լեզվից պետք է նշվի կրճատ տարբերակը՝ հեղինակի ազգանունը, գրքի շեղատառ վերնագիրը (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ վերնագրի առաջին մի

քանի բառը (երկար վերնագրի դեպքում): Օր.՝

Թորոսյան, *Դարդանեղից մինչև Պաղեստին*, 55:

Тунян, *Россия и Армянский вопрос*, 55.

Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, 55.

4) Մեկից ավելի հեղինակների դեպքում, գրել առաջին երկու հեղինակների անունները և ազգանուններն ամբողջությամբ, ապա՝ «և ուրիշներ», «и др.», “et. al.”, որից հետո շարունակել վերը նշված սկզբունքներով:

Բ. Թարգմանված գրքեր

Հղումները պետք է պարունակեն հրատարակության ամբողջական տվյալները. հեղինակի անունը, ազգանունը, գրքի վերնագիրը, թարգմանողի ամբողջական անունը և ազգանունը, հրատարակության քաղաք(ներ)ը, հրատարակիչը, տարեթիվը: Գրքի վերնագիրը պետք է գրել շեղատառ:

1. Jhumpa Lahiri, *In Other Words*, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

Բազմակի ոչ շարունակական հղման դեպքում պետք է գրել հեղինակի ազգանունը և գրքի վերնագիրը ամբողջական (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ կրճատ ձևով (երկար վերնագրերի դեպքում), շեղատառ, էջը: Օր.՝

1. Lahiri, *In Other Words*, 184.

Գ. Թվային գրքերի (ebook)

Թվային գրքերի օգտագործման դեպքում գրել գրքի տվյալները վերոնշյալ սկզբունքներով, ավելացնել գրքի URL կամ շտեմարանի անունը: Եթե գրքի էջերը առկա չեն, ապա պետք է նշել բաժնի կամ գլխի համարը և դիտման ժամանակը: Օր.՝

1. Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper & Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>, դիտվել է 17.07.2019:

2. Philip B. Kurland and Ralph Lerner, eds., *The Founders' Constitution* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), chap. 10, doc. 19, <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>, դիտվել է 17.07.2019:

3. Brooke Borel, *The Chicago Guide to Fact-Checking* (Chicago: University of Chicago Press, 2016), 92, ProQuest Ebrary.

4. Jane Austen, *Pride and Prejudice* (New York: Penguin Classics, 2007), chap. 3, Kindle.

Բազմակի ոչ շարունակական հղումների դեպքում պետք է գրել հեղինակի ազգանունը և գրքի վերնագիրը ամբողջական (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ կրճատ ձևով (երկար վերնագրերի դեպքում) շեղատառ, էջը կամ բաժնի կամ գլխի համարը: Օր.՝

1. Melville, *Moby-Dick*, 722–723.

2. Kurland and Lerner, *Founders' Constitution*, chap. 4, doc. 29.

3. Borel, *Fact-Checking*, 104–105.

4. Austen, *Pride and Prejudice*, chap. 14.

Դ. Ժողովածուներ

1) Ժողովածուները պետք է հղվեն՝ նշելով հեղինակի անունը, ազգանունը ամբողջական,

հողվածի կամ գլխի վերնագիրը չակերտների մեջ, ամբողջ ժողովածուի վերնագիրը, խմբագիր(ներ)ը կամ կազմող(ներ)ը, հրատարակության քաղաք(ներ)ը, հրատարակիչը, տարեթիվը: Օր.՝

1. Vahakn Dadrian, “Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide,” in *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, ed. Richard G. Hovannisian (New York: St. Martin’s Press, 1992), 280.

2. Վերծինե Սվազյան, «Հայոց ցեղասպանությունը ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների», *Հայոց Մեծ եղեռն 90*, հողվածների ժողովածու (Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2005), 471:

3. Сурен Манукян, “Наказание за верность”. От Эрзурумского конгресса до Сарыкамышского сражения,” *Первая мировая война: взгляд спустя столетие: доклады и выступления участников V Международной научно-практической конференции* (М.: Изд-во МНЭПУ, 2016), 648.

2) Բազմակի ոչ շարունակական հղումների դեպքում պետք է նշել հեղինակի ազգանունը, հողվածի կամ գլխի վերնագիրը ամբողջական (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ կրճատ ձևով(երկար վերնագրերի դեպքում) չակերտների մեջ, էջը:

Օր.՝

1. Dadrian, “*Ottoman Archives*,” 471.

2. Սվազյան, «*Հայոց ցեղասպանությունը*», 471:

3. Манукян, “*Наказание за верность*,” 648.

Ե. Հողվածներ

1) Հողվածներ հղելիս նշել հեղինակի ամբողջական անունը, ազգանունը, հողվածի վերնագիրը չակերտների մեջ, իսկ հանդեսի անվանումը շեղատառ: Առկայության դեպքում ավելացնել գրքի URL կամ շտեմարանի անունը, նաև ՝ DOI-ն (Digital Object Identifier): Օր.՝

1. Rouben P. Adalian, “Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: the United States Archival Evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire,” *Journal of Genocide Research* 3, no. 1 (2001): 35.

Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, “Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality,” *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (2017): 9–10, <https://doi.org/10.1086/690235>

3. Peter LaSalle, “Conundrum: A Story about Reading,” *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95, Project MUSE.

4. Շուշան Խաչատրյան, «Ջիհադը և Հայոց ցեղասպանությունը. հրովարտակներ, հրահանգներ ու կոչեր», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 6, թիվ 2 (2014), 40:

Բազմակի ոչ շարունակական հղումների դեպքում պետք է նշել հեղինակի ազգանունը, հողվածի ամբողջական (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ կրճատ (երկար վերնագրերի դեպքում) վերնագիրը չակերտների մեջ, էջը: Օր.՝

1. Adalian, “Comparative Policy and Differential Practice,” 35.

2. Keng, Lin, and Orazem, “Expanding College Access,” 23.

6. Խաչատրյան, «Ջիհադը և Հայոց ցեղասպանությունը», 40:

Զ. Համահեղինակությամբ հողվածներ

Երեքից ավել համահեղինակ ունեցող հոդվածներում նշել առաջին հեղինակի անունը և ազգանունը ամբողջությամբ, ապա՝ «և ուրիշներ», «и др.», “et. al.”, որից հետո շարունակել վերը նշված սկզբունքներով:

Է. Մամուլ

Մամուլի հոդվածներ հղելիս պետք է նշել հեղինակի ամբողջական անունը, ազգանունը, հոդվածի վերնագիրը չակերտների մեջ, իսկ հանդեսի անվանումը շեղատառ: Նշել նաև հանդեսի տպագրության վայրը: Օր.՝

1. Գալստյան Սուսաննա, «Երվանդ Օտյանը և ազգային տոնը», *Ազգ* օրաթերթ (Երևան), 24 ապրիլի 2010, 13:
2. Rebecca Mead, “The Prophet of Dystopia,” *New Yorker*, April 17, 2017, 43.
3. Farhad Manjoo, “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera,” *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.
4. Խմբագրական, *Ազատամարտ* օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 31 հոկտեմբեր/13 նոյեմբեր 1914, 1:

Բազմակի ոչ շարունակական հղումների դեպքում պետք է նշել հեղինակի ազգանունը, հոդվածի ամբողջական (կարճ վերնագրերի դեպքում) կամ կրճատ (երկար վերնագրերի դեպքում) վերնագիրը չակերտների մեջ, էջը: Օր.՝

1. Գալստյան, «Երվանդ Օտյանը», 13:
2. Mead, “The Prophet of Dystopia,” 43.
3. Manjoo, “Snap.”
4. Խմբագրական, 1:

Ը. Թեզեր և ատենախոսություններ

Թեզերը և ատենախոսությունները հղելիս պետք է նշել հեղինակի անունը և ազգանունը ամբողջությամբ, թեզի կամ ատենախոսության վերնագիրը չակերտների մեջ, պաշտպանության վայրը, տարեթիվը, էջը: Օր.՝

1. Cynthia Lillian Rutz, “King Lear and Its Folktale Analogues” (PhD diss., University of Chicago, 2013), 99–100.
2. Նարեկ Պողոսյան, «Հայոց ցեղասպանության խնդրի ուսումնասիրությունը Ռաֆայել Լեմկինի կողմից» (ատեն., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2017), 77:

Բազմակի ոչ շարունակական հղման դեպքում պետք է նշել հեղինակի ազգանունը, թեզի կամ ատենախոսության վերնագիրը՝ ամբողջությամբ կամ կրճատ, շեղատառ, չակերտների մեջ, պաշտպանության վայրը և տարեթիվը, էջը:

1. Rutz, “King Lear,” 158.
2. Պողոսյան, «Հայոց ցեղասպանության խնդրի ուսումնասիրությունը», 77:

Թ. Համացանց

Համացանցային նյութերը հղելիս՝ գրել հեղինակի անունը և ազգանունը ամբողջությամբ (եթե նշված է), նյութի վերնագիրը (եթե նշված է), ապա՝ համացանցային հասցեն և նյութից օգտվելու ամսաթիվը: Օր.՝

1. “The Ten Stages of Genocide by Dr. Gregory Stanton,” <http://www.genocidewatch.org/genocide/tenstagesofgenocide.html>, դիտվել է 17.07.2019:

2. Նարինե Մարգարյան, «Օսմանյան Կայսրության Պետական Որբանոցներում Կիրառվող Թրքացման Մեթոդները», <http://www.genocide-museum.am/arm/05.02.2019-MargaryanNarine.php>, դիտվել է 17.07.2019:

3. Katie Bouman, “How to Take a Picture of a Black Hole,” filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA, video, 12:51, https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like, դիտվել է 17.07.2019:

Բազմակի ոչ շարունակական հղման դեպքում պետք նշել հեղինակի ազգանունը և/կամ նյութի վերնագիրը(երկար վերնագրերի դեպքում՝ կրճատ): Օր.՝

1. “The Ten Stages of Genocide by Dr. Gregory Stanton.”

2. Մարգարյան, «Օսմանյան Կայսրության»:

3. Bouman, “Black Hole.”

12. Անձնական հաղորդակցություններ

Անձնական հաղորդակցությունները, ներառյալ էլեկտրոնային և տեքստային նամակները (messages), ինչպես նաև սոցիալական ցանցերի միջոցով ուղարկվող հաղորդագրությունները հղելիս, պետք է նշել հետևյալ կերպ.

1. Պետրոս Տեր-Մաթոսյան, Ֆեյսբուքյան նամակ հեղինակին, 1 օգոստոսի 2017 թ.:

2. Պետրոս Տեր-Մաթոսյան, Էլեկտրոնային նամակ հեղինակին, 15 մարտի 2017 թ.:

13. Ամսաթվերի գրելաձև

1. Խոսքին քերականորեն չկապվող ամսաթվերում նախադաս թվանշանը գրել առանց չակերտի և առանց հոդի, իսկ ամսանունը՝ սեռական հոլովաձևով: Պահպանել ամսաթիվ-ամսանուն-տարեթիվ հերթականությունը: Ամսանունը գրել փոքրատառ: Այսպես՝ 15 մայիսի 2018 թ. կամ 15.05.2019:

Թույլատրելի է նաև ամսանվան ուղիղ ձևով գրությունը: Օրինակ՝ 15 մայիս 2018 թ.: Շարադասության փոփոխության դեպքում ամսանունը կարող է գրվել նաև սկզբում: Օրինակ՝ մայիսի 15 2018 թ.:

1. Ամիս-ամսաթիվը և տարեթիվն իրարից ստորակետով չանջատել: Օրինակ՝ 3 հունվարի 2019 թ. կամ 2019 թ. փետրվարի 1:

2. Միայն թվերով գրվող ամիս-ամսաթվերում գործածել միջակետ: Օրինակ՝ 25.01.2019:

3. «Թվական» բառի համառոտագրությունը՝ «թ.»-ն, գրել թվանշանից առանձին՝ թողնելով բացատ: Օրինակ՝ 31 հունվարի 2019 թ.: Միայն թվերով գրվող ամիս-ամսաթվերից հետո «թ.»-ն չգրել՝ համարելով ավելորդ:

14. Տառադարձություն

Հայերեն

Ա ա - A a
 Բ բ - B b
 Գ գ - G g
 Դ դ - D d
 Ե ե - E e
 Չ զ - Z z
 Է է - E' e'
 Ը լ - Ë ë
 Թ թ - T' t'
 Ժ ժ - Zh zh
 Ի ի - I i
 Լ լ - L l
 Խ խ - Kh kh
 Ծ ծ - Ts ts
 Կ կ - K k
 Հ հ - H h
 Ձ ձ - Dz dz
 Դ դ - Gh gh
 Ճ ճ - Ch ch
 Մ մ - M m
 Յ յ - Y y
 Ն ն - N n
 Շ շ - Sh sh
 Ո ո - Vo vo (բառամիջում գրել օ ձևով)
 Չ չ - Ch' ch'
 Պ պ - P p
 Զ շ - J j
 Ռ ռ - R' r'
 Ս ս - S s
 Վ վ - V v
 Տ տ - T t
 Բ բ - R r
 Յ գ - Ts' ts'
 Ո հ մ - U u
 Փ փ - P'p'
 Ք կ - Q q
 Եվ է Ev ev
 Օ օ - O' o'
 Ֆ ֆ - F f

Ռուսերեն

А а - A a
 Б б - B b
 В в - V v
 Г г - G g
 Д д - D d
 Е е - E e
 Ё ё - Io io
 Ж ж - Zh zh
 З з - Z z
 И и - I i
 Й й - Ĭ ĭ
 К к - K k
 Л л - L l
 М м - M m
 Н н - N n
 О о - O o
 П п - P p
 Р р - R r
 С с - S s
 Т т - T t
 У у - U u
 Ф ф - F f
 Х х - Kh kh
 Ц ц - Ts ts
 Ч ч - Ch ch
 Ш ш - Sh sh
 Щ щ - Shch shch
 Ъ ъ - “
 Ы ы - Y y
 Ь ь - ‘
 Э э - E' e'
 Ю ю - Iu iu
 Я я - Ia ia

Տպագրությունը՝ օֆսեթ, թուղթ՝ օֆսեթ,
տպաքանակը՝ 150:

Համակարգչային ձևավորումը՝ Թրիստինե Վարդանյանի

Տպագրվել է